

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)

До 100-річчя Української революції

2018

УДК 94:929(477)”1917/1920“

ББК ТЗ(4Укр)6+Ч612.16

Є 924

Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки – С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. - 304 с.

ISBN 978-966-916-493-3

У виданні представлено 47 текстів (статей, рецензій, некрологів, полемічних виступів) Сергія Єфремова (1876–1939), опублікованих з вересня 1917 р. по березень 1920 р. у часописі «Книгарь: літопис українського письменства». Кожна, навіть найменша, рецензія С. Єфремова, вводить нас у світ думок і почувань її автора, показує його як неперевершеного знавця і поціновувача української книжки, її захисника й пропагандиста, борця за розвій національної культури та політичну незалежність України. В додатках вміщено рецензії на праці самого С. Єфремова, редакційні заяви, матеріали до 25-літнього ювілею літературної діяльності С. Єфремова, присвячені йому статті А. Кримського та О. Лотоцького. Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та взагалі всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Підготовка текстів, упорядкування, примітки, іменний покажчик – Світлана Іваницька, Тамара Демченко

Вступна стаття – Світлана Іваницька

Вступна стаття – Тамара Демченко, Світлана Іваницька

Рецензенти:

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Заслужений працівник народної освіти України

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка – протокол № 5 від 25 грудня 2015 р.

ISBN 978-966-916-493-3

© Іваницька Світлана, Демченко Тамара, упорядкування, текстологія, вступні статті, примітки, іменний покажчик, 2018

Адже критика – то суд сучасників над літературними подіями свого часу, як історія – суд нащадків над подіями часів попередніх. Критик повинен неухайно держати руку на живчику поточного літературного життя, і може тому-то й стоїть критика так близько до публіцистики, що методами роботи своєї дуже рідна з нею, одрізняючись тільки темами, сюжетами, хоча й останні часто збігаються, як збігаються і літературні події з життєвими.

С. Єфремов

ЗМІСТ

<i>Іваницька Світлана</i>	
СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: ЖИТТЯ І СПАДЩИНА	9
<i>Демченко Тамара, Іваницька Світлана</i>	
ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 роки)	31
<i>Сергій Єфремов</i>	
ПУБЛІКАЦІЇ В «КНИГАРІ»	78
1917 рік	
№ 1	
[Рец.]: М. П. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия	79
№ 2	
[Рец.]: М. Залізняк. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?	81
№ 3	
[Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм українця; Нащо нам автономія; «А на апостольським престолі чернець годований сидить»	83
№ 4	
[Стаття]: Голод на книжку	87
№ 5	
[Рец.]: П. Я. Стебницький (П. Смуток). Українська справа; П. Я. Стебницький. Украина и украинцы	89
№ 6	
[Рец.]: М. Коцюбинський. Іван Франко. Реферат, читаний в Чернігівській «Просвіті» р. 1908; Хто такий був Іван Франко; П. Христюк. Борець за діло народне. Про Ів. Франка	90
№ 7	
[Рец.]: Б. Грінченко. Листи з України Наддніпрянської ..	93
№ 8	
[Рец.]: До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва	96
№ 9	
[Стаття]: Наші місяшники	98
№ 10	
[Рец.]: Ю. Липа. Союз визволення України	103

№ 11	
[Рец.]: М. Чернявський. Україна, автономія, федерація	105
№ 12	
[Рец.]: Тарасові алмази. Аналізи поезій Шевченка. 1-й випуск. Картини неволі українського народу	107
1918 рік	
№ 13	
[Стаття]: Про пошану до книги	110
№ 14	
[Рец.]: В. Левинский. Царская Россия и украинский вопрос	112
№ 15	
[Рец.]: И. А. Линниченко. Малорусский во- прос и автономия Малороссии. Открытое письмо М. С. Грушевскому	116
№ 16	
[Рец.]: М. Драгоманов. Автобіографія	119
№ 17	
[Стаття]: Без «Кобзаря»	120
№ 18	
[Рец.]: В. Дорошенко. Українство в Росії, новіші часи	122
№ 19	
[Рец.]: І. Огієнко. Українська культура. Академічна промова на відкритті Українського народнього університету в Києві	128
№ 20	
[Рец.]: А. Кащенко. За що? Оповідання з часів виз- вольного руху	130
№ 21	
[Рец.]: Гр. Коваленко. Людина і громада. Думки про добро і правду	132
№ 22	
[Рец.]: Т. Шевченко. Малий Кобзарь	134
№ 23	
З доби шукання: [Рец.]: М. Коцюбинський. Твори. Т. 1-2	135
№ 24	
[Рец.]: І. Труба. Хто пануватиме на Україні	140
№ 25	
[Стаття]: Небуденний пам'ятник: Марко Вовчок. Народні оповідання, т. 1; Марко Вовчок. Кармелюк	143

№ 26	
[Рец.]: М. Драгоманів. Пропаший час. Україна під Московським царством (1654–1876). З передмовою М. Павлика	148
№ 27	
[Рец.]: М. Залізняк. Державний устрій Німеччини	150
№ 28	
[Рец.]: Краснов. Що тепер діється в Росії?; М. Троцький. Як прийшло в Росії до революції	153
№ 29	
[Рец.]: В. Доманицький. Життя Тараса Шевченка	156
№ 30	
[Рец.]: Ст. Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка	158
№ 31	
[Стаття] Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка	162
№ 32	
[Рец.]: М. Лозинський. Михайло Павлик, його життя і діяльність	167
№ 33	
[Рец.]: М. Троцький. Литовці	169
№ 34	
[Рец.]: Гр. Квітка-Основ'яненко. Маруся. Повість	170
№ 35	
[Рец.]: Л. Білецький. Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України	171

1919 рік

№ 36	
[Рец.]: П. Щукин. Тарас Шевченко. Коротенька біографія	173
№ 37	
[Стаття]: До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського	174
№ 38	
[Стаття]: Серед білої ночі. [П. Стебницький (П. Смуток). Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918]	180
№ 39	
[Рец.]: О. Я. Кониський-Перебендя. Твори, ч. 1. З передмовою В. Чередниченко	185

№ 40	
[Некролог]: Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (†11 квітня 1919 р.)	187
№ 41	
[Рец.]: Ю. Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Ч. І. Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова	195
№ 42	
[Рец.]: В. Обюртен. Мистецтво вмирає. Переклав Лесь Курбас	201
№ 43	
[Стаття]: Біля початків української критики. Куліш – як літературний критик	206
№ 44	
З приводу однієї рецензії	216
№ 45	
[Рец.]: Нескінчена пісня: [М. Коцюбинський. Твори. Т. III–V. Видавниче товариство «Криниця», 1918]	222
1920 рік	
№ 46	
[Рец.]: Дорогою шукання [Мих. Івченко. Шуми весняні. Збірка новель. Кн. 1. Київ, 1919]	227
№ 47	
[Стаття]: Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги	234
ДОДАТКИ	
№ 1. Перелік публікацій Сергія Єфремова в журналі «Книгарь», 1917–1920 рр.	249
№ 2. [Від редакції] («Книгарь», вересень 1917 р.) ...	252
№ 3. [Від редакції] («Книгарь», січень 1918 р.)	254
№ 4. [Від редакції] («Книгарь», лютий 1918 р.)	255
№ 5. [Від редакції] («Книгарь», січень 1919 р.)	255
№ 6. [Зеров М.]. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова («Книгарь», січень – березіль 1920 р.)	256
№ 7. 25-літній ювілей С.О. Єфремова («Книгарь», січень – березіль, 1920 р.)	258

№ 8. Вечерницький А. [Рец.]: Єфремов С. «Як люде прав собі добувають». Вид. третє. Київ 1917 р. («Книгарь», вересень 1917 р.)	260
№ 9. Мицюк О. [Рец.]: Єфремов С. Як визволитися робочим людам з бідности. Київ, 1917 («Книгарь», жовтень 1917 р.)	260
№ 10. Редакція. [Рец.]: Єфремов С. Історія українського письменства («Книгарь», грудень 1917 р.)	262
№ 11. Зайцев П. [Рец.]: Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. Вид. третє. Київ, 1917 («Книгарь», березіль 1918 р.)	263
№ 12. Павловський М. [Рец.]: Єфремов С. Під обухом. Большевики у Києві. Київ, 1918 («Книгарь», квітень 1918)	264
№ 13. Ревуцький Д. [Рец.]: Єфремов С. Коротка історія українського письменства. Київ, 1918 («Книгарь», травень 1919 р.)	265
№ 14. [Редакційний коментар] [Коментар М. Зерова щодо відповіді С. Єфремова на рецензію Д. Ревуцького] («Книгарь», липень – серпень 1919 р.)	270
№ 15. Ішуніна М. [Рец.]: Єфремов С. Шевченкова могила. З малюнками. Київ, 1919 («Книгарь», липень – серпень 1919 р.)	271
№ 16. Єфремов С. [Рец.]: М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913 («Киевская мысль», січень 1914 р.)	273
№ 17. Стебницький П. [Рец.]: Юліан Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Ч. І. (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова) («Наше минуле», 1918, кн. 2)	274
№ 18. Лист-запрошення видавничого товариства «Друкарь» Іллі Шрагу (Петроград, 5 січня 1917 р.)	278
№ 19. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С.О. Єфремова («Записки історично-філологічного відділу», 1923)	279
№ 20. Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку («Українське життя», жовтень 1926 р.)	286
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	290
ФОТОДОДАТКИ	301

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: ЖИТТЯ І СПАДЩИНА

В історії української національної свідомості та українського визвольного руху золотими словами написано ім'я Сергія Єфремова. [...] Як колись Сковорода, наш письменник може сказати про себе: «світ ловив мене, та не впіймав». Дійсно, життя і діяльність його дають приклад виняткової відданості інтересам української національної ідеї та української справи. Це справжній лицарь національного обов'язку за всяких обставин.

*Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку
(1926)*

Постать Сергія Олександровича Єфремова (6 жовтня 1876 р., с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії – 31 березня 1939 р., Ярославль) виглядає яскравою й неординарною навіть на тлі зоряної плеяди «Молодої України», що сформувалася на зламі ХІХ–ХХ ст. Він стрімко пройшов шлях у літературознавстві від критика до творця першої фундаментальної «Історії українського письменства», від журналіста – до академіка Всеукраїнської Академії наук (ВУАН); у політиці – від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії (Української партії соціалістів-федералістів), а на початковому етапі Української революції – до заступника голови Центральної Ради. На побутовому рівні це була людина напрочуд цілісна, щедра, доброзичлива, лицарськи чесна й порядна, але у принципових питаннях С. Єфремов завжди проявляв безкомпромісність, не визнавав подвійних стандартів у житті та творчості, не відокремлював у своїй громадській діяльності мораль від політики, ставив культурні та етичні цінності вище політичної «злоби дня».

Життєвий шлях С. Єфремова водночас і простий, і трагічний. Семінарист, студент, громадivecь, професійний публіцист, літературний критик й історик літератури, видавець та громадсько-політичний діяч. Такими були іпостасі багатогранної особистості Єфремова. Потужний злет у професій-

ній діяльності відбувся в 1919 р., коли його як автора найпопулярнішої на той час «Історії українського письменства», було обрано дійсним членом Української Академії наук. Загалом, в його «історії життя» яскраво виявилася типова для українського народництва лінгвоцентрична модель індивідуального буття. Громадсько-політичний діяч та історик О. Лотоцький, який близько знав Єфремова з молодих літ, згодом напише: «Та доля його – чиста письменницька доля. В час, коли не було у нас своїх періодичних видань, він присвятив себе самій лише літературній праці і ніколи за все своє життя не приймав ніяких інших обов'язків, крім літературних та громадських, послідовно вперто зрікаючись усяких «посад» для заробітку, всіх спокус звичайної життєвої кар'єри. Розуміється, то було життя не сите, життя справжнього анахорета щодо звичайнісіньких життєвих потреб. [...] За винятком хіба що О. Кониського та Б. Грінченка, я рішуче не знаю серед українських діячів, що у тодішніх обставинах так послідовно, як С. Єфремов, додержували гідности українського письменника-громадянина; все своє життя він писав або українською мовою, або – коли й російською – то лише в українських справах.

Та разом з ним тим не можу назвати навіть серед найповажніших людей наших людину такого високого морального авторитету, яким завше користувався С. Єфремов серед українського громадянства, якого був він завше найчистішим сумлінням. Нічим незраджена відповідність його словам чинові обеззброювала навіть його противників, своїх і чужих, яких він завше мав досить з становища українського публіциста, непримиримого щодо своїх літературно-громадських та суто-моральних позицій»¹.

Порівняно нещодавно С. Єфремов «повернувся» до незалежної України, посівши гідне місце в пантеоні її національних героїв. Праці та ідеї С. Єфремова інтенсивно інтегруються в інтелектуальний простір посткомуністичної гуманітаристики, активно функціонують у національній історичній пам'яті. Але прикро, що й досі не створена ґрунтовна й добре документована наукова біографія С. Єфремова. Не існує вичерпної бібліографії його праць та досліджень про нього. Не перевидана та не прокоментована в повному обсязі його творча спадщина... Отже, мусимо визнати, що й до сьо-

¹ *Лотоцький О.* Лицарь національного обов'язку // Українське життя. – Подєбради, 1926. – 21 жовтня. - С. 1–2.

годні ця велетенська постать не поцінована як слід.

Розглянемо ближче головні факти біографії та творчого шляху С. Єфремова. Як і багато інших представників патріотично налаштованої української інтелігенції модерної доби націєтворення, Сергій Олександрович походив із духовної родини. Прізвище «Охрименко» його батько за наказом начальства, щоб отримати парафію, змінив у середині XIX ст. на великоруський лад, ставши Єфремовим. Здобувши початкову освіту в духовній школі в Умані, з 1891 р. юнак навчався в Київській духовній семінарії, яку був змушений залишити, не скінчивши курсу, на початку 1896 р. з репутацією «політично неблагонадійного». У 1897 р., склавши іспит на атестат зрілості при 1-й Київській гімназії, С. Єфремов став студентом юридичного факультету університету св. Володимира, який закінчив у 1901 р. Але, вірогідно, вже тоді його більше цікавили науки історичні й філологічні. Так, наприклад, він охоче відвідував приватні лекції видатного історика й археолога Володимира Антоновича, увійшов до української семінарської громади, якою опікувався дяк Лука Сочковський, а діяльність координувалася університетським стипендіатом, майбутнім великим істориком Михайлом Грушевським. Семінарська громадська нелегальна бібліотека, якою широко користувався Єфремов, потай зберігалася на квартирі його брата Іоаннікія, ректора Київської духовної семінарії.

Значний вплив на формування суспільно-політичних поглядів С. Єфремова справили ідеолог російського ліберального народництва Микола Михайловський і видатний вчений і публіцист, засновник політичної течії в українстві Михайло Драгоманов. З поля українського письменства найбільш вплив на становлення естетично-літературних уподобань молодого Єфремова мали твори Івана Нечуя-Левицького, Анатолія Свидницького, Панаса Мирного, Івана Франка... З російської літератури він захоплювався творами таких авторів, як В. Короленко, М. Салтиков-Щедрін, Г. Успенський, А. Чехов, М. Добролюбов, М. Шелгунов, О. Скабичевський. Щодо формування практично-організаційних настанов у громадсько-політичній сфері, то тут велике значення для молодого С. Єфремова мало спілкування з видатними діячами Старої (Київської) громади Володимиром Антоновичем й Олександром Кониським. З середини 1890-их рр. найближчим колом спілкування для

Сергія став гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Кониського (В. Доманицький, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський). Надзвичайно шанував він також Бориса Грінченка, з яким, вірогідно, найбільш зблизився в 1902–1905 рр., спільно працював у партійно-політичних структурах, у редакціях газет «Громадська Думка» й «Рада», в Київській «Просвіті». Обидва вони були послідовними прихильниками драгоманівського соціалізму, що спирався на принципи гуманізму, демократизму та етичного розуміння громадської справедливості.

Поступово, при домінуючих впливах М. Драгоманова та В. Антоновича, у світогляді С. Єфремова в 1900-ті рр. своєрідно синтезувалися ідеї політичного й національно-господарського визволення, соціалізму й лібералізму; віра в можливість справедливого соціального устрою поєдналася з визнанням ефективності, передусім, еволюційних методів боротьби й потребою компромісів у реальній політиці. Під впливом історіографічних концепцій В. Антоновича й М. Грушевського історичні формули народництва органічно пов'язувалися з konieczністю політичної окремішності України (або у формі національно-територіальної автономії, або – з 1918 р. – незалежної держави). Центральними елементами ідейного арсеналу С. Єфремова стали категорія «народності», культ рідної мови, ідея самобутності українського політичного й культурного життя. Енергію свого таланту він присвятив проекту конструювання модерної української нації, одним зі «стовпів» якої було, згідно з його баченням, селянство, а іншим – «національно-свідома» інтелігенція. Як літературний критик громадський діяч зарекомендував себе послідовником вчення М. Драгоманова про «народоправство» й «розумне побутове писання», вимагаючи від української літератури реалізму й «служіння народу». Загалом, драгоманівський «слід» у творчому доробку та політичній діяльності Єфремова є надзвичайно виразним. Як писала знавець його творчості, літературознавець Марія Овчаренко, «ліберальний націоналізм, забарвлений драгоманівським соціалізмом і демократизмом, захоплення українством, що вирвавшись із тісних рамок аполітичного українофільства, охоплювало щораз ширші обрії, відвели Єфремова від динамічного походу російського неомарксизму. Російські неомарксистки, чи, згідно з тодішньою назвою, економічні матеріялісти, у 90-их роках набирали щораз більшого розмаху в полеміці з лібералами-народника-

ми і, ставлячи виразну програму й методи політичної роботи, уважалися прогресивнішими, чим притягали щораз ширші кола не тільки російської, але й української студентської молоді. Єфремов ніколи не увійшов у сферу марксистських впливів. Навпаки, він протиставився їм від самого початку. Неонародництво із ліберальними кличами етичної соціології та філософією громадського альтруїзму було йому ближче, ніж догматичний і безоглядний марксизм. Він усією душею засвоїв народницькі ідеї, і вони правили йому дороговказом у його громадській та публіцистично-літературній праці².

Свою літературну діяльність С. Єфремов розпочав у галицьких виданнях. У 1895 р. в журналі «Дзвінок» він опублікував перші оповідання – «Неслухняні діти» й «Пригода», у журналі «Зоря» з'явився нарис «Жид». Наступного року в «Правді» побачили світ нотатки «Полемика київських часописей з приводу українського питання». З 1898 р. юнак співпрацював у найповажніших українських часописах Східної Галичини – «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» й «Літературно-науковому вістнику», перетвореному зусиллями М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка на модерний журнал європейського рівня. Вже в перших літературних спробах Єфремова, що мали переважно хронікерський характер, виразно прослідковуються основні ідеї, які керували в зрілому віці всіма його починаннями – оборона української мови й літератури, обґрунтування самобутності української культури та її відрубності від культури російської, народолюбство й еволюціонізм. Починаючи з 1901 р., Єфремов стає співробітником наукового місячника «Киевская Старина», що видавався за підтримки Старої громади. Розпочавши працю з інформаційних оглядів, некрологів, рецензій на актуальні літературні публікації, він швидко переходить до полемічних статей («В поисках новой красоты», 1902, кн. 10-12; «На мертвой точке (Заметки читателя)», 1904, кн. 5-6) та розлогих біографічно-літературних студій («Поэт-гражданин», «Бытописатель пореформенной Украины», «Певец борьбы и контрастов»), присвячених відповідно Павлу Грабовському, Івану Нечую-Левицькому та Івану Франку. У 1901–1905 рр. журналіст палко виступав

² Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. – Париж; Чикаго: Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. – С. 131–132. – (Записки НТШ / Іст.-філософ. секція; т. 173).

на захист українського слова від утисків імперської цензури, знайомив російського читача з сучасною українською літературою, використовуючи як публічну трибуну спочатку вищезазначені видання, а з 1905 р. – ще й поступовий петербурзький журнал «Русское богатство».

З 1895 р. С. Єфремов стає одним із фундаторів видавництва «Вік», яке в 1900–1902 рр. опублікувало однойменну 3-томну антологію та залишило видатний слід в історії українського книгодрукування. Єфремов брав у його роботі якнайширшу участь – складав план роботи, переписував рукописи, листувався з авторами, готував біографічні довідки про українських письменників... З комерційного боку цей проект виявився досить успішним. За перші десять років діяльності видавництва випустило 82 назви книжок, загальним накладом 325.000, на суму до 100 тис. карбованців, а за весь період до 1918 р. – 140 назв серійної та позасерійної літератури накладом 560.000 примірників на суму 200 тис. карбованців³. «Для теперішнього часу, що звик орудувати самими астрономічними цифрами, наведений допіру актив видавництва може здатися надто мізерним. Але не треба забувати, що тодішній карбованець був справжнім ваговитим карбованцем, і тодішній аркуш надрукованої книжки вимагав далеко більшого напруження, ніж за більш урожайних на книгу часів. Працівників було мало, вся робота лежала без оплати на плечах маленького гуртка, часто робилася руками навіть однієї тільки людини. І не вважаючи на це, видавництво само дало цілу бібліотеку українського письменства і саме в той час, коли українська книга взагалі була таким надзвичайним гостем на книгарському ринкові. Період ініціативний, період початкового призбирування культурних здобутків буває взагалі найтяжчий, але сліди по йому лишаються. І хто зна – може дехто й тепер, хоч і несвідомо для себе, використовує ті шляхи й той досвід, що починалися з таких скромних, але на той час фантастичних

³ *Єфремов С.* На світланку українських видавництв («Вік») // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 109–111. Єфремов наводить такі статистичні дані щодо випуску літератури «Віком», поділивши всю книжкову продукцію на п'ять підрозділів: 1) серія народних книжок «Селянська бібліотека» – 70 назв у 375 000 примірників; 2) серія «Українська бібліотека» – 23 назви у 73 000 прим.; 3) збірки творів українських письменників – 10 томів у 30 000 прим.; 4) публіцистична серія «Наші справи» – 21 назва в 25 000 прим.; 5) видання поза серіями – збірники й окремі твори – 16 назв у 50 000 прим. Разом 140 назв у 560 000 примірників на суму щонайменше 200 000 карб. за ціною книгарень.

мрій у маленькій світличці Кониського проти Безаківської вулиці...»⁴, – згодом напише Сергій Олександрович у своїй розповіді про історію «Віку».

С. Єфремов був «відданим і активним» діячем Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), особливо від часів реорганізації його під головуванням М. Грушевського і до кінця Лютневої революції⁵.

Можна з впевненістю твердити, що в 1900–1917 рр. С. Єфремов, поряд із М. Грушевським, Б. Грінченком, Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, перебував у центрі всього культурного й політичного життя Наддніпрянщини. У площині громадсько-політичній він – один із засновників і керівників Всеукраїнської організації (1897–1904 рр.): секретар щорічних зборів, уповноважений з видавничих справ в Раді Всеукраїнської організації, дійсний член Ради в 1900–1901 і 1903 рр. Коли розпочалися процеси партійної диференціації, Єфремов взяв участь у заснуванні Української демократичної партії; після її розколу в 1904 р. став членом Української радикальної партії. Він підготував низку партійно-пропагандистських брошур радикалів: «Як визволитися з бідності робочим людям?», «Як люде прав собі добувають», «Як цар людей дурить». В подальшому брав участь в діяльності об'єднаної у грудні 1905 р. Українській демократично-радикальній партії (УДРП). Її програму та практичну роботу можна розглядати як ситуативний симбіоз ліберальних, народницьких та соціалістичних елементів в національному русі. У роки першої революції, сприйняття якої виразно відобразив у статті «Велика навчителька і мізерні учні» («Нова громада», 1906, кн. 6), молодий партійний активіст поринув у вир бурхливого політичного життя. У 1905 р. Єфремов також сприяв створенню й активізації діяльності «Української Селянської спілки», за що був заарештований поліцією.

С. Єфремов – один із фундаторів і найактивніший діяч новонародженої української преси. У жовтні 1905 р. у ліволіберальній газеті «Киевские отклики» Сергій Олександрович, протестуючи проти єврейських погромів, опублікував першу статтю українською мовою «Чи буде суд?». У 1906 р. він став

⁴ Єфремов С. На світанку українських видавництв («Вік») // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 111.

⁵ Див.: *Гирич І.* Из племені титанів: дійсний член НТШ Сергій Єфремов // *Гирич І.* Між наукою і політикою: історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Богдан, 2012. – С. 173–179.

членом редакційного комітету газети «Громадська думка» й співредактором журналу «Нова громада». З 1907 р. Єфремов – один з фактичних редакторів газети «Рада», упродовж 1910–1913 рр. – член редколегії журналу «Світло». Високу продуктивність його праці з подивом відзначали сучасники. Євген Чикаленко, меценат і видавець газети «Рада», наприклад, зафіксував у своїх мемуарах: «Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена... а головне, може писати дуже швидко»⁶. Самому ж Єфремову він писав у 1903 р.: «... на Вас лежить велика місія. Ваше ім'я має стояти поряд з Драгомановим, Франком, у Вас для цього є всі дані»⁷.

Публіцистична й наукова спадщина Сергія Єфремова – велика й різноманітна. Він надрукував, за оцінками фахівців, від 3 до 6 тисяч (подекуди називають навіть цифру в 10 тисяч!) статей, оглядів, рецензій, сільветок, хронікальних нотаток у різних періодичних виданнях: «Зоря», «Правда», «Киевская старина», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Літературно-науковий вістник», «Киевское слово», «Волинь», «Жизнь и искусство», «Нова громада», «Русское богатство», «Przegląd Krajowy», «Ukrainische Rundschau», «Дніпрові хвилі», «Рада», «Основа» (Одеса), «Промінь», «Украинская жизнь», «Наше минуле», «Україна», «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» та ін.

Поступово, незважаючи на свій молодий вік, С. Єфремов стає одним з провідних українських літературних критиків. У 1911 р. він оприлюднює головну працю свого життя – «Історію українського письменства» (останнє прижиттєве видання – 1923–1924 рр.). Літературний процес в Україні автор трактує на широкому суспільно-політичному тлі як «історію ідей», провідними з яких визнає три: соціальної справедливості, національного визволення й народності. Дослідники згодом зазначають певну парадоксальність появи цієї праці: «Трудного завдання дати синтетичну картину української літератури від найдавніших до найновіших часів піднявся не вчений історик літератури, а публіцист і громадський діяч, С. Єфремов. Мабуть, між сучасниками він був до цього

⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – С. 446–447.

⁷ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України [та ін.]. – К.: Темпора, 2010. – С. 36.

найбільше кваліфікований як знанням предмету, так своєю працездатністю, наполегливістю й ентузіазмом, без якого тяжко було б зреалізувати це велике діло в час несприятливий для української культурної, а тим більше для наукової роботи. Як відомо, від найраніших років з напруженою увагою стежив він за літературним рухом і свої спостереження зафіксував у рецензіях. Паралельно з цим він основніше досліджував творчість наших класиків XIX ст., використовуючи це чи то в антології «Вік», чи завершуючи згодом в окремих виданнях їхніх творів (Котляревський, 1909 і 1918 р.), чи в більших монографіях (М. Вовчок, 1907, М. Шашкевич, 1911 і 1912, П. Куліш, 1911, 1912, А. Свидницький, 1911, Співець боротьби і контрастів – Ів. Франко, 1913, Шевченко, 1914, Г. Квітка-Основ'яненко, 1918)»⁸.

Зі свідчень очевидців відомо про визначальний вплив цієї книги на становлення світогляду молодого покоління українських діячів. Так, відомий український бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець Лев Биковський розповідав, що під час навчання в 1905–1912 рр. у Звенигородській Комерційній школі на Київщині ознайомився з творами М. Грушевського («Ілюстрована історія України», 1911 р.) та С. Єфремова («Історія українського письменства», 1911 р.), що «мали великий освідомляючий вплив на молодь у той час», та зазначав суттєву вагу єфремовського твору в процесах соціалізації й національної самоідентифікації покоління 1910-х рр.⁹ А коли восени 1912 р. Л. Биковський виїхав до Петербургу на вищі студії в Політехнічному Інституті, то «під впливом цих двох “євангелій” українства, а особливо “Історії українського письменства” С. Єфремова, я відразу увійшов у життя української колонії в Петербурзі, нав’язав зносини поза студентським середовищем, з багатьма тодішніми видатними українськими діячами, став серед них “своею людиною”»¹⁰. Праця Єфремова знайшла також величезний відгук і серед широких мас, ставши найпопулярнішим науковим твором, особливо за доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

⁸ Овчаренко М. Назв. праця. – С. 145.

⁹ Биковський Л. Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів) // Укр. історик. – 1976. – Ч. 1–4 (49–52). – С. 104.

¹⁰ Там само. – С. 104. Також для порівняння див. лист А. Ніковського до С. Єфремова від 5.12.1910 р. від імені одеського гуртка мови і літератури при студентській громаді (Ніковський А. *Vita nova*. Кн. IV. – [Хроніка 2000. 2014. Вип. 4 (102)]. - К.: Укр. пропілеї, 2015. - С. 199).

Іван Франко у вересні 1911 р., висловивши низку зауваг, в цілому позитивно відгукнувся на «Історію українського письменства»: «Талановитий український критик і публіцист Сергій Єфремов протягом кількох останніх літ займався писанням історії української літератури. Ще бувши весною 1908 р. в Києві і бачачися з ним особисто, я чув від нього, що він займається головню сією працею, яка, одначе, вийшла з друку аж у половині біжучого року; праця складається з передмови і XIV розділів, у яких огляд українсько-руського письменства доведено від початків майже аж до кінця першого десятиліття ХХ в.»¹¹

Нищівною була рецензія Володимира Дорошенка, українського соціал-демократа, бібліотекаря НТШ, бібліографа. Методології Єфремова він закидав прихильність до народницьких настанов в оцінці вартості літературних творів, нехтування естетично-художніми критеріями, компліятивність у викладі історії «старого письменства», хиби в періодизації, відхилення від принципу історизму, макаронічність мови («бо цитати з російських писань подає д. Єфремов чомусь не в українському перекладі, а в оригіналі»), недосконалість бібліографії до кожного розділу та ще багато чого іншого...¹² Наприкінці, демонструючи неупередженість, критик робить висновок: «“Історія” д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка літературних нарисів, об’єднаних однією певною ідеєю, в основу котрих не положено самостійне наукове студіювання матеріалу, та й на таке студіювання здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячним автору й за се, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною мовою писанім викладі подав до відома широкої публіки головніші факти нашого письменства від найдавніших часів аж до наших днів. Свое діло його історія зробить – вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме самопізнання. Д. Єфремов може

¹¹ Франко І. Нова історія українського письменства [Рец.]: Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. Видавництво «Український Учитель». С.-Петербург, 1911. 8-а, ст. дві ненум. + 466 + XVI + 2 ненум. // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. - Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896-1916 / Ред. тому Є.К. Нахлік. - К.: Наукова думка, 2010. - С. 862-863.

¹² Див.: Дорошенко В. Нова історія української літератури // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 56. – Кн. 12. – С. 473–509.

сказати : «feci, quod potui, faciant meliora potentes!»¹³ І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чей же се не вина публіциста»¹⁴. Але в науковості тексту С. Єфремову було категорично відмовлено.

Більш виважену оцінку «Історії українського письменства» знаходимо у праці видатного літературознавця доби «Розстріляного Відродження» Миколи Зерова, який, хоча й теж не поділяв критеріїв Єфремова у його літературознавчих студіях, однак визнавав вагу його праці: «Книга Єфремова має велику цінність, як підсумок многолітньої критичної та історико-літературної роботи. Вона дала канон українського письменства, установила список авторів, належних до історично-літературного розгляду, одвела кожному явищу певне місце в історично-літературному процесі. Цей канон тільки помалу переробляється тепер в залежності від нових матеріялів та нових поглядів на історично-літературні явища»¹⁵. А вже через чотири десятиріччя в діаспорі М. Овчаренко в 1962 р. напише: «Об'єктивно треба ствердити, що в свій час Єфремов, не розпоряджаючи ні потрібними засобами, ні відповідним науковим апаратом, ні навіть систематичною історично-літературною освітою, дав найширшу картину розвитку української літератури, на що не спромоглися фахівці на університетських катедрах ні перед ним, ні після нього. Виправді "Історія українського письменства" із становища модерного дослідження літератури вже пройдений етап, а її громадсько-народницькі критерії, які були даниною часові й історичним умовинам, сьогодні відкидаються, як невистачальні, але зібрані факти й усистематизований матеріял, а передусім доведена на цій основі найважливіша методологічна проблема про окремішність українського літературного процесу, витримали пробу часу й актуальні ще й сьогодні. Цих надбань не може поминути мовчанкою ні один сумлінний дослідник української літератури»¹⁶.

Говорячи про єфремовську «Історію...», треба згадати оцінку професора Гарвардського університету Григорія Грабовича, який у 1976 р. розглянув цю працю з позицій модерного західного літературознавства: «Центральна концепція на-

¹³ Лат.: «Я зробив [все], що міг, нехай ті, хто можуть, зроблять краще».

¹⁴ Дорошенко В. Нова історія української літератури. – С. 508.

¹⁵ Зеров М. Твори в двох томах. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – К.: Дніпро, 1990. – С. 6.

¹⁶ Овчаренко М. Назв. праця. – С. 168.

родництва, себто концепція літератури на службі народу, впливає з тривалої панівної течії в російському й українському письменстві – від Белінського і Чернишевського, Франка й Грінченка. Йдеться тут не так про романтичну спадщину та нашарування позитивістичних ідей (віра в прогрес, постулат наукової бази, зокрема дорогою впливів Драгоманова та Франка), як про те, що в контексті Російської імперії література була чи не єдиною альтернативою до існуючої політичної системи: вона, як і літературознавство, стала сурогатом політичної дійсності або радше – поля дії. Саме звідси походить палка полемічність Єфремова і той факт, що він пише свою історію літератури як ще відносно молодий чоловік, а щойно опісля стає академіком і справжнім ученим. У цьому також можна бачити причину його нетерпимості: коли література – це життя народу, і коли Єфремов був душею і серцем відданий справі цього народу, тоді немає місця “формалізму” або “об’єктивізму”, “мистецтву для мистецтва”, як він це бачив у молодому музиканті, чи якомусь “школярському” егофутуризму... Коли говорити дуже схематично, то для Єфремова найвища вартість – це доля українського народу, навіть не доля, а саме його існування. ... Якби хтось бажав парадоксального формулювання, то міг би сказати, що коли у Єфремова немає літератури (як естетичного явища), а є тільки суспільний контекст, то в Чижевського, котрий пише з виразною реакцією на цю традицію, навпаки: є література як формальне явище, як історія стилів, але майже немає суспільного контексту. Це, може, й легке перебільшення, але яким знаменним і промовистим є те, що саме в українському літературознавстві маємо два досконало екстремні зразки альтернативних підходів до історії літератури»¹⁷.

На думку Елеонори Соловей, котра однією з перших у суверенній Україні ще на початку 1990-х рр. почала популяризувати та перевидавати твори С. Єфремова, його літературно-критична методологія – це «дещо химерний», типовий для інтелектуального «клімату» початку ХХ ст. симбіоз неонародницького «романтизму», позитивістських ідей і сцієнтизму»¹⁸.

¹⁷ *Грабович Г.* Сергій Єфремов як історик українського письменства // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 428–431. Вперше надруковано: Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 55–60.

¹⁸ *Соловей Е.* На шляху до синтезу // Єфремов С. Літературно-критичні статті / вступ. стаття та коментарі: Е. Соловей. – К.: Дніпро, 1993. – С. 6. – (Серія «Укр. літ. думка»).

Дослідниця українського модернізму Наталя Шумило зауважила, що методологічні принципи Сергія Олександровича були значно багатші у застосуванні на практиці, аніж в теоретичному декларуванні, й, відповідно, «...його дослідницька методологія постала необхідним і непроминальним етапом на шляху осягнення передусім історизму наукового мислення, такого необхідного для висвітлення не лише історико-художнього, а й сучасного літературного процесу»¹⁹. Як уявляється нині, оновлення літературно-критичних настанов С. Єфремова переконливо простежується передусім в його оцінках творчого доробку Михайла Коцюбинського²⁰ та в останньому розділі «Історії українського письменства», який можна вважати завершенням еволюції його літературно-критичних уподобань. «Літературні профілі накреслені в ньому енергійною і любовною рукою досвідченого знавця. Єфремов відкривав тут нові обрії, до яких переможно почала йти українська література, одночасно стаючи й сам на шлях до нових обріїв у власному підході до літературних явищ»²¹. Таким чином, незважаючи на контроверсійність оцінок сучасників та критиків пізнішої доби, слід визнати, що «Історія українського письменства» С. Єфремова – цей синтетичний та захопливо написаний твір – може по праву вважатися одним з вершинних досягнень українського національного літературознавства.

Після поразки першої російської революції, в умовах режиму дуалістичної монархії та столипінського «заспокоєння», С. Єфремов прилучився до Товариства українських поступовців (ТУП). У 1908–1917 рр. він зарекомендував себе одним з найактивніших членів цієї організації. У роки Першої світової війни діяч співробітничав з українськими соціалістами-революціонерами, публікувався в газеті київської групи українських есерів «Боротьба» (1915 р.), брав участь в підготовці проекту «Програми партії українських

¹⁹ Шумило Н. М. Сергій Єфремов: до питання методології // Актуальна література і проблеми освіти: Зб. наук. праць. – Херсон, 2010. – С. 6, 12.

²⁰ Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Михайла Коцюбинського в рецепції Сергія Єфремова // М. Коцюбинський: погляд з XXI століття: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – С. 153–165; Іваницька С. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1919 роки) // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1 – С. 146–154.

²¹ Овчаренко М. Назв. праця. – С. 160.

соціалістів-революціонерів» (хоча остаточне організаційне оформлення партії тоді не відбулося – це сталося в лютневій дні 1917 р., і С. Єфремов до лав тієї партії, як відомо, не увійшов). Щодо специфіки єфремовської партійності, то фахівці зазначають: «С. Єфремов сам говорить про себе як про соціаліста, але непартійного соціаліста... Цікаво, що сам Сергій Олександрович вважав, що ніколи й не був у жодній партії, хоч і в УДРП, і в УПСФ вважався лідером партії. Мабуть, просто ці партії він не вважав класичними партіями із залізною дисципліною, партійною ієрархією і централізацією, якими були ліві партії есдеків, есерів та більшовиків. ... Мабуть, тому і вважав Є. Чикаленко С. Єфремова ніяким політиком, а виконавцем функції «совісті нації», яку в росіян виконував В. Короленко. ... Партією для С. Єфремова була українська ідея, якій він служив вірно і віддано все життя, до самого загину»²². Він мріяв про створення за участю активних елементів з середовища радикал-демократів якоїсь єдиної, універсальної української соціалістичної партії «без того вузького доктринерства і догматизму, якими відрізняються соціал-демократи, партії, яка представляла б інтереси всіх трудящих на Україні, і головним чином численного трудового селянства», вважаючи такий крок «нагальною потребою часу» та висловлюючи побоювання щодо того, що в іншому випадку «в важку добу перелому, коли руйнується старий світогляд і на його уламках творяться основи нового – український народ залишиться без свого найближчого виразника і природного керівника і повинен буде йти за чужими в національному відношенні людьми, які краще і повніше відгукуються на його насущні інтереси в економічній області», й тоді доведеться «поставити хрест над українським народом, як нацією, що себе усвідомлює»²³.

У перші ж дні Лютневої революції 1917 р. С. Єфремова – на той час авторитетного українського діяча – обрали до Київської Ради об'єднаних громадських організацій. У червні 1917 р. він очолив «Союз українських автономістів-федералістів», а в квітні того ж року був обраний головою Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ)

²² *Гирич І.* Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі XIX–XX ст. // *Гирич І.* Між наукою і політикою: історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Богдан, 2012. – С. 169–170.

²³ *Єфремов С.* Из общественной жизни на Украине. – М.: Речь, 1916. – С. 37–38.

– спадкоємиці УДРП. Як лідер УПСФ, що увійшла до складу Центральної Ради, С. Єфремов уважав, що в своїй діяльності партія повинна орієнтуватися на селянство, як основу української нації; чітко ставити перед собою національно-демократичні цілі – задоволення потреб особистості, народу й нації; змінити назву, оскільки старий зміст поняття «радикал-демократизм» втрачений і не відображає «соціалістичного характеру партії, сполученого з федеративними устремліннями»; нова ж назва («соціал-федералістична», «трудова» або «народницька») зробить партію популярнішою серед широких народних мас. Один із представників молодшої генерації в УПСФ, Олександр Шульгин, повідомляючи Іллі Шрагу про партійні справи у Києві, писав, що саме Єфремов – це «дійсний центр партії»²⁴.

На Всеукраїнському національному конгресі (5–7 квітня 1917 р.) Сергія Олександровича обрали заступником голови Центральної Ради, згодом він увійшов до її виконавчого комітету – Малої ради. У червні 1917 р. С. Єфремов отримав нове призначення – секретаря з міжнаціональних справ у виконавчому органі Центральної Ради – Генеральному Секретаріаті. Він – учасник делегації на переговорах Центральної ради з Тимчасовим урядом з питання надання Україні національно-територіальної автономії. Зберігся лист А. Ніковського до Є. Чикаленка, де йдеться про надзвичайну завантаженість та відповідальність С. Єфремова у ті дні: «А на Сергія Олександровича подивитись: цілком змучена, виснажена звощицька шкапа. В Центрораді за нього держаться, бо він єдина не потріпувана репутація, єдина чиста душа. А він носить одмовлення від «міжнаціонального секретаря» і ніяк не може вихати комусь із Центроради. А тим часом єдина його справа – газета, публіцистика»²⁵.

Це дійсно було так. Багато й тяжко працюючи в Центральній Раді та Генеральному Секретаріаті, С. Єфремов не випускав з рук гострого пера публіциста, майже щоденно виступав зі статтями на політичні теми в газеті «Нова Рада», що була фактичним органом УПСФ. За підрахунками І. Гирича, у майже 500 числах газети вміщено близько

²⁴ Цит. за: Демченко Т., Онищенко В. «Знов море праці розстилається перед нами...»: Листи Сергія Єфремова до Іллі Шрага // Літературний Чернігів: часопис літературної спільки. – 2001. – № 17. – С. 70.

²⁵ Цит. за: Миронець Н. «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...»: (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 35–36.

1000 публікацій С. Єфремова, тобто на одне число в середньому припадало 2 публікації. Як правило, С. Єфремов готував поточну експрес-інформацію про тогочасні події. Нею відкривалася «Нова Рада». Таких статей-передовиць зазвичай було дві, рідше одна. Майже в кожному номері він подавав аналітичну або полемічну статтю, що часто складалися з двох–п'яти частин. Значно рідше Сергій Олександрович готував огляди преси й епізодично давав замітки в розділі хроніки ²⁶.

Щодо питання, чи був Сергій Єфремов переконаним федералістом, чи він все ж таки насправді тяжів до ідеї політичної окремішності України, то видається слушною думка Ігоря Гирича про те, що і М. Грушевський, і С. Єфремов, хоча й дотримувалися народницького спрямування й світосприйняття, однак уже з кінця ХІХ ст. були «самостійниками», але «вважали це справою нездійсненою в часах тоді ще кволого новітнього українського суспільства» ²⁷. В процесі революції 1917–1921 рр. вони остаточно прийшли до розуміння необхідності державної незалежності України. Але М. Грушевський у 1917 р. «діяв рішучіше за С. Єфремова у сфері автономізації й усамостійнення українського життя від Росії». Єфремов змодернізував програму УПСФ в 1918 р., зазначивши, що федералізм нині розуміється як всеєвропейська спілка, у якій Україна є самостійною державою. Обидва негативно поставилися до гетьманату П. Скоропадського. Деяко різнилося їхнє ставлення до С. Петлюри й польсько-української угоди 1920 р. ²⁸.

У травні 1920 р. Єфремов очолив «Український громадський комітет» у Києві. У другій половині 1920–1921 рр., після поразки армії Директорії Української Народної Республіки, він перебував на нелегальному становищі, переховуючись від «червоного терору» у Києві та його околицях. Після утвердження в Україні радянської влади завдяки клопотанню керівних органів УАН та особисто академіка В. Вернадського вчений отримав «амністію» та своерідну «охоронну грамоту» від червоних можновладців і перейшов нарешті на легаль-

²⁶ *Гирич І.* Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 336–337.

²⁷ *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ–20-х рр. ХХ ст. // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 184.

²⁸ Там само. – С. 184–185.

не становище. У громадсько-політичному житті С. Єфремов участі не брав, зосередившись винятково на науково-дослідницькій роботі. Не декларувавши публічно свого антибільшовизму та антикомунізму, він все ж виразно дистанціювався від компартійної бюрократії, відмовився від співпраці з нею. Колись, у 1905–1920 рр. політика цікавила Єфремова лише в креативному сенсі, як один із дієвих інструментів реалізації «проектів майбутнього», а не в сенсі боротьби за владу заради самої влади чи з метою задоволення власних лідерських амбіцій або набуття матеріальних статків. З початку 1920-х рр. в умовах комуністичного режиму й відсутності свободи слова про реальну й вільну від офіційної марксистсько-ленінської ідеології політичну діяльність годі було й думати.

Стосовно академічної діяльності Сергія Єфремова, то на початку вона просувалась успішно: в січні 1919 р. його було обрано дійсним членом Української АН по кафедрі красного письменства, з 1920 р. – по кафедрі історії української літератури. У 1922–1928 рр. він – віце-президент, у 1924–1928 рр. – голова Управи Всеукраїнської АН. З 1923 р. вчений завідував історико-філологічним відділом ВУАН, був головою Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства, Комісії для складання «Біографічного словника діячів України», ради Історико-літературного товариства. У справах ВУАН він завжди виступав одностайним А. Кримського – видатного сходознавця й незмінного Неодмінного секретаря Академії.

С. Єфремов був активним популяризатором і організатором літературного процесу в Наддніпрянській Україні. В різний час він підготував до друку низку монографічних нарисів, присвячених творчості Марка Вовчка, Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Івана Карпенка-Карого, Панаса Мирного та інших українських письменників, цінних і нині не лише унікальним фактичним матеріалом, але й неповторним авторським поглядом на сутність творчості класиків нашої літератури. У статті «Дорогою синтезу» (1923 р.) вчений подав перший історіографічний огляд українського літературознавства. Він здійснив низку видань української класики (твори Є. Гребінки, І. Карпенка-Карого (Тобілевича), О. Кониського, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Б. Грінченка) і перекладів (твори В. Короленка) з власними примітками та передмовами.

У 1926–1928 рр. Сергій Олександрович перебував у центрі наукового життя в ВУАН – то був період його найінтенсивнішої творчої праці. Упродовж цих трьох років Єфремов зредагував, при співпраці інших наукових робітників Академії, близько десятка наукових збірників, у яких лєвова частка роботи належала йому. Крім згаданих тут уже збірників, Єфремов співредагував (з В. Міяковським) збірник «Декабристи на Україні», 1926; збірник, присвячений М. Лисенкові (з акад. О. Новицьким), 1927; збірник Шевченківського Інституту (з акад. Д. Багалієм), Харків, 1928; збірник «Література», ч. 1 (з М. Зеровим і П. Филиповичем), 1928; опублікував у різних збірниках понад два десятки наукових статей і рецензій, прочитав десятки лекцій по різних Комісіях Академії; розгорнув інтенсивну лексикологічно-словникову діяльність як головний редактор «Російсько-українського словника» (т. III, 1927 р.), як співредактор (разом з А. Ніковським) трьох томів «Словника української мови» Б. Грінченка (1927–1928 рр.) та як голова Комісії для складання Біографічного словника діячів України. Під керівництвом та за безпосередньою участю Єфремова розпочато видання літературної спадщини Т. Шевченка. Особливою заслугою академіка С. Єфремова є опрацювання третього і четвертого томів зібрання творів Тараса Шевченка – листування й щоденних записів. Довідковий апарат у цих томах воістину подиву гідний. Четвертий том, наприклад, складається зі вступу на сорок сторінок, 187 сторінок тексту «Журналу» й 553 сторінок приміток, де надзвичайно сумлінно проаналізована кожна особа, кожна подія чи місцевість, згадані в Шевченковому «Журналі». Сам Єфремов опрацював 432 примітки, і деякі з них – завершені наукові статті. Тільки незначна частина цієї колосальної праці була вміщена в так званому варшавському виданні Шевченка, що було перевидане 1962 р. в Чикаго.

Учений плекав надію на перевидання у 1923 р. своєї «Короткої історії українського письменства», що вперше побачила світ в Києві в 1918 р.²⁹, але радянська цензура відмовила йому в тому. «20 травня. Заборонено друкувати мою “Коротку історію укр[аїнського] письменства”, бо “немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва”, як сказано в рецензії. Це вже друга заборона – в Харкові; перша була в Києві.

²⁹ Єфремов С. Коротка історія українського письменства. - К.: «Криниця», 1918 (лютий 1919). - 215 с.

Рецензували там Плевако (за), Коряк, Кулик і Сулима (проти). Наведений мудрий присуд належить Сулимі, – тому самому, що в недавно випущеному конспектові історії укр[аїнського] письменства крав з моєї роботи обіруч. Це подяка! Найгірше буває, коли цензорами робляться “браття-писатели”, до того ж ще українці»³⁰.

С. Єфремов регулярно робив, як звук ще з юних літ, щоденникові записи, котрі згодом були долучені до справи СВУ як доказ «контрреволюційної діяльності». (У наші дні Михайло Слабошпицький проникливо напише: «Якимсь незбагненим дивом повернувся до нас уже в роки незалежності ув'язнений разом із С. Єфремовим його щоденник. Скорбна книга, якій немає ціни»³¹). Єфремовські нотатки засвідчують рішуче неприйняття ним радянської влади, критичне ставлення до політичних та ідеологічних заходів та господарської політики більшовиків, до комуністичного проводу. Загалом, його потайний щоденник – це вражаючий документ доби, хроніка морального протистояння інтелігента й інтелектуала «старої формації» тоталітарному режиму, це своєрідне балансування між «без надії сподіваюсь» і відчуттям приреченості... Протягом п'яти років – а це була не найгірша пора радянської історії, доба непу, відносної терпимості режиму до своїх опонентів (явних та уявних), українізації (хоча й досить декоративної, але все ж таки...) – несприйняття системи у вченого невпинно посилювалось, і одночасно зростав песимізм щодо перспектив майбутнього. У щоденникових записах чітко прослідковується тривога С. Єфремова з приводу арештів в інтелігентських колах, відчувається приреченість автора, водночас ми бачимо й спроби розібратися в причинах нового наступу радянської влади на українство. В подальшому ці та інші нещадно критичні думки вченого щодо сутності ленінсько-сталінського режиму стали найбільшим козирем у руках слідчих і суддів на процесі Спілки визволення України, головою якої зроблено академіка Сергія Єфремова.

Після арешту в кінці липня 1929 р. С. Єфремов кілька місяців не визнавав, що належав до міфічної Спілки визволення України. Інші арештовані (їх було 45) теж твердили, що вперше почули про СВУ під час слідства. Та це не зупиняло

³⁰ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – (Серія «Мемуари»). – С. 40.

³¹ Слабошпицький М. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші. – К.: Ярославів Вал, 2014. – С. 477.

фальсифікаторів. Вони продовжували витискувати з арештованих «зізнання», і Єфремов врешті-решт змушений був під шаленим пресом слідчих «зізнатися», що очолював нібито у 1920–1924 рр. Братство української державності (БУД), заснував у 1926 р. СВУ, яка мала на меті реставрацію старого ладу. Про інсинуацію щодо збройного повстання проти Радянської влади він сказав: «...Ця мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто не приймали на віру, і треба було втратити відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки»³². Вирок для підсудних був очікуваним – С. Єфремов та ще 3 особи були засуджені до 10 років позбавлення волі. А. Болабольшенко справедливо відзначив, що в цьому документі «про С. Єфремова не сказано жодного слова правди», зате він переконливо показує, як «почала працювати пекельна кухня фальсифікацій»³³, котра згодом перетворилася на визначальну рису радянського «судочинства». Загалом у справі СВУ (цей ганебний судовий процес проходив у Харкові, в приміщенні оперного театру, відтак серед громадськості отримав назву: «Опера СВУ – музика ДПУ») на лаві підсудних опинилися представники національно-демократичної, «уенерівської» інтелігенції, що разом перейшли і модерну фазу українського відродження, і революцію 1917–1920 рр. Максим Славінський, публіцист і перекладач, діяч Петербурзької громади й один із однодумців С. Єфремова по співпраці в УПСФ, перебуваючи в еміграції, писав, що в очах радянської влади усі сорок п'ять учасників процесу – це «ідеологічна голівка українського народу, яку треба знищити»; але, всупереч очікуванням, цей процес засвідчив, що «такі люде, як...Єфремов, страху не знають»³⁴. Важливий коментар до тих подій знаходимо також в статті молодшого сучасника Єфремова, історика Олександра Оглоблина: «Боротьба, одверта нищівна боротьба почалася з 1929–30 рр., з процесу СВУ. Чи існувала тая “Спілка Визволення України”, чи ні – тяжко сказати. Є дуже серйозні підстави думати, що маємо тут справу з звичайною провока-

³² З протесту першого заступника прокурора Української РСР у справі Спілки визволення України (Уривок) // *Болабольшенко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис.* – К.: Щек, 2010. – С. 195.

³³ *Болабольшенко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис.* – К.: Щек, 2010. – С. 175.

³⁴ *Славінський М. Процес 45-ти (Уривок докладу) // Закордонне бюро Української демократично-радикальної партії. Бюлетень.* – 1930. – Ч. 4 (Липень). – С. 1–2.

цією ГПУ. ... Але факт лишається фактом: більшовики добре намітили собі ціль і обрали живі “мішені” – відомих українських діячів, найбільш тоді авторитетних і, на думку советської влади, найбільш небезпечних. В центрі поставлено було постать академіка Сергія Єфремова, цього лицаря нездоланного української науки й громадськості на терені советської України, людину, яку за його кришталеву громадську й особисту чесність нерідко називали “першим джентльменом України”, “совістю української нації”, перед ким схиляли з пошаною чоло його політичні вороги, навіть люди, що особисто його ненавиділи. Єфремову зовсім не треба було творити якусь спеціальну таємну політичну організацію: за ним ішла і пішла б, куди б він повів, велика частина української наддніпрянської інтелігенції. Більшовики чудово знали, що Єфремов не піде на жадний компроміс з советською владою. Цю людину можна було тільки знищити – і це мав зробити інсценізований у Харкові, за режисурою Миколи Скрипника й Панаса Любченка, процес над “головними учасниками СВУ”»³⁵. На думку М. Овчаренко, «це не був випадок, що саме на С. Єфремова упав перший удар пляномірного червоного терору. Він же єдиний між науковими діячами його формату зберігав незаплямовану принципіальність і з гордістю невгнутого лицаря виминав вовчі ями зрадливої симбіози із смертельним ворогом. Вірність ідеалам, яким присвятив усю працю свого творчого життя (пробудження народу до національного самоутвердження) і мужній чин державного мужа (політична самостійність), поєднані з винятковими прикметами особистого характеру, опромінювала його постать особливим ореолом і робила його живим символом громадських чеснот»³⁶.

Під кінець терміну вирок Єфремову було продовжено. Втрачаючи зір, у нелюдських умовах радянської тюрми політичний в'язень ще намагався працювати (готував лексичні словники до творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, перекладав сатиричні твори І. Ільфа та В. Петрова). Крім цього, вчений доповнював словник Б. Грінченка, мріючи, якщо пощастить вийти на волю, видати його ³⁷. Тривалий час дата й точне міс-

³⁵ *Оглоблин О.* Як більшовики руйнували українську історичну науку (За ред. Л. Винара) // *Укр. історик.* – 2000. – № 1-3 (144-146). – С. 26.

³⁶ *Овчаренко М.* Назв. праця. – С. 128.

³⁷ Докладніше див.: *Татусь М.* Доля акад. С. О. Єфремова. (Відбитка

це смерті академіка були невідомі. Пленум Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 р. реабілітував Сергія Єфремова разом з усіма, засудженими по справі СБУ, оскільки в їхніх діях не виявлено складу злочину.

Сьогодні зустрічаємо у Мережі дискусійні твердження щодо «синдрому колоніальності» у студіях Сергія Єфремова (Е. Соловей) (<http://litakcent.com/2016/10/07/syndrom-kolonialnosti-u-studijah-serhija-jefreмова/>) або нібито його «антиестетського еталону» (О. Коцарев) (<http://litakcent.com/2017/04/18/antyestetyskij-etalon-serhija-jefreмова/>). Із цим важко погодитися. С. Єфремов – то рафінований естет і вибагливий критик, він не вкладається у шаблони, бо значно складніший, форматніший і глибший, він — поза шаблонами і, в певному сенсі, – поза контекстами. Конструюючи історичну пам'ять модерного суспільства, мусимо повертатися до першоджерел. Спадщина С. Єфремова не втрачає своєї естетичної й етичної ваги й дотепер. Варто її не лише вибирувати, коментувати та популяризувати, а й переосмислювати наново у методологічному просторі «соціології знання», «історії ідей», «історії поколінь»... Своєрідним заповітом звучать нам нині його рядки, написані сто років тому: «Так: письменство - це душа і розум народа, воно проказує стежки, не дає з них зблудити, навчає, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься - *ідеал*. Отож найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить - так це наука: любіть рідне письменство, як свою душу народню, і шануйте письменників, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж здобуде нам і місце почесне серед народів світа»³⁸.

Світлана Іваницька

із збірника «Спілка Визволення України». – Мюнхен, 1953. – С. 8.

³⁸ Єфремов С. Коротка історія українського письменства. – [Видання друге, фотодруком з видання Т-ва «Криниця» 1919 р.]. - Берлін: Дніпрові пороги, 1924. - С. 210.

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 РОКИ)

Творча спадщина видатного українського літературознавця, критика, публіциста, редактора, видавця, академіка Всеукраїнської Академії наук, яскравого представника модерної доби націєтворення Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) в царині публіцистики є надзвичайно вагомим, хоча й недостатньо залученим у сучасний комунікативний простір, інтелектуальним ресурсом. Значною мірою це пояснюється заборонаю, яка існувала в роки радянської влади на висвітлення постаті й вивчення текстів С. Єфремова. За доби Великої революції 1917–1921 рр. Сергій Єфремов перебував у перших лавах політичних провідників українського руху. Як слушно зазначив з нагоди 100-річчя від дня народження С. Єфремова Юрій Бойко-Блохин, «у 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов. Його популярність, просто скажу – слава – була такою ж, як і найвизначніших класиків української літератури, включаючи й популярного тоді його товариша Бориса Грінченка, і знали його більше, ніж Лесю Українку й Коцюбинського. Цим пояснюється, що хоч Єфремов задокументував свою послідовну ворожість до більшевизму, до Леніна в роках 1917–[19]19 на сторінках преси, і хоч у 1924 році він із глумом писав про т. зв. пролетарську літературу в історії українського письменства, все-таки його комуністична влада не наважувалася відразу знищити. Понад десяток років вона ширила навколо його постаті їдь ненависти, аж поки завдала йому смертельного удару. Зокрема, компромітовано його літературознавчу методологію»¹.

Визначаючи місце С. Єфремова у становленні національного літературознавства, в 1962 р. Григорій Костюк наголошував, що в добу модерних шукань не тільки в мистецтві

¹ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 33.

слова, але і в теорії, історії та методології літератури, в добу, «коли перед літературознавством взагалі, а українським зокрема, стало болоче питання: що таке історія літератури, чи літературознавство самостійна наука, чи лише додаток до суспільних наук? А якщо наука, то в чому його специфіка? Що є конкретно об'єктом його дослідження?», – в цей нелегкий час «українське літературознавство висунуло на передову позицію трьох своїх найвидатніших заступників, які своєю діяльністю поклали печать духу свого на цілу добу і на ціле покоління дослідників і теоретиків історії української літератури. Першим був велетень українського наукового літературознавства Іван Франко, якого думки про літературу ще й досі ми належно не засвоїли. Другий був акад. Сергій Єфремов, перший систематик, критик і творець історії літератури. Третій – акад. Володимир Перетц, учитель цілого покоління українських учених [...]. Ось три особи, що персоніфікують собою три потужні методологічні напрями в українському літературознавстві в останні два десятиліття перед революцією 1917 року»². Показово, що вже у дореволюційний період С. Єфремов успішно поєднував публіцистичну, популяризаторську й наукову працю³. Усі ці його три іпостасі якнайповніше виявилися і на сторінках «Книгаря».

Потужний полемічно-публіцистичний таланти Сергія Єфремова на той час його сучасники визнавали безумовно, навіть ті, що не в повній мірі погоджувались із єфремовськими методологічними настановами в структуруванні історії української літератури. Так, майбутній лідер кола неокласиків Микола Зеров в редакційному слові на шпальтах «Книгаря» писав про те, що «рано зламавши своє перо

² Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття // Костюк Г. Вибрані праці у 5-ти томах. – Т. 1: Літературознавство. Критика / Упор. Н. Баштова; Передм. В. Панченко. – К.: Смолоскип, 2015. – С. 121.

³ Згодом про цю свою переважаність й певну розкиданість у творчій праці С. Єфремов напише так: «Ці манюсенькі дрібнички, і саме тим що манюсенькі, мов куравою окривають життя, забирають час, розбивають увагу, одтягають од роботи. Розбиваєшся на тисячі скалочок, а головне, «єдине, що на потребу» – лежить без руху. І так ціле життя, одкюли я себе пам'ятаю. Те, що найбільш хотілося б робити, робиш уривками, нашвидку, ніби крадучи час. І через те все виходить невдало і нічого, oprіч глибокого невдоволення, по собі не лишає. Щасливі ті, хто може заперти собі уха од усього, запертися сам у кабінеті і без перешкод робити щось одне, що до душі. Я ніколи не вмів так робити і через те ніколи нічого мені не вдалося» (Єфремов С. Щоденники (1923–1929). – К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – С. 70).

белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху... Авторитетний публіцист, історик і письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві «Вік», прекрасне видання творів Котляревського), С. О. являється разом з тим і одним із найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходимо у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки – багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провінціалізмом, і нарешті – синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи ширококомовний, цей стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаха, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори»⁴. Отже, виявлення й оприлюднення документальної й друкованої спадщини цього визначного інтелектуала, що зберігається в архівах та в бібліотечних фондах рідкісних видань, лишається й нині нагальним і відповідальним завданням вітчизняної гуманітаристики⁵. Вважаємо, що сучасне українське суспільство потребує якнайширшого й якнайповнішого ознайомлення з доробком Сергія Єфремова – публіциста.

⁴ Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. – 1920. – Ч. 1–3. – Січень – березіль. – Стовп. 1–4.

⁵ Докладніше див.: Іваницька С. Г., Єршов Т. В. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 281–307; Іваницька С. Книжково-видавнича справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917-1920 рр.) // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6-8 жовтня 2015 р.). – К.: НБУВ, 2015. – Ч. 1. – С. 176–178; Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник С. Г. Іваницька. – Запоріжжя; Херсон: Грін Д. С., 2016. – 468 с.; Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262. В додатку надруковані статті С. Єфремова «Карна експедиція» та «Біла ніч»; Іваницька С. Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти // Українська біографістика. – 2017. – Вип. 15. – С. 156-180.

У перші два десятиріччя ХХ ст. С. Єфремов друкувався на сторінках багатьох українських («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Громадська думка», «Рада», «Українская жизнь», «Основа», «Боротьба», «Промінь», «Книгарь», «Просвітянин», «Громада», «Українська кооперація», «Наше минуле» тощо), російських («Русское богатство», «Киевские отклики», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевская газета», «Русские ведомости», «Голос минувшего», «Русские записки», «Ежемесячный журнал», «Северные записки» та ін.) й зарубіжних (польських, чеських, німецьких) видань. Загалом журналістський доробок С. Єфремова до 1920 р., за оцінками фахівців, складає 3000⁶, 4000⁷, 6000⁸ різножанрових праць (передові редакційні статті, огляди політичного та літературного життя, рецензії, некрологи, полемічні виступи, есе, фейлетони, брошури агітаційно-пропагандистського характеру тощо). В деяких працях йдеться навіть про кількість в 10000 статей!⁹ Але збирання та археографічне опрацювання багатющої єфремовської спадщини, розпорошеної на сторінках раритетних часописів та неперіодичних збірок, відбувається аж занадто повільно. Щоправда, за останні роки з'явилося два цінних видання текстів С. Єфремова, з інтересом та вдячністю сприйнятих читаючою спільнотою. Це збірка «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917» (К.: Просвіта, 2011), підготована до друку М. Цимбалюком, та академічний, упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка двотомник «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» (К.: Дух і літера, 2014)¹⁰. На часі подальше оприлюднення й аналіз спадщини Великого Українця, зокрема й надрукованої в критично-бібліографіч-

⁶ Голубенко П. На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист // Сучасність. – 1983. – Ч. 6 (266). – С. 36.

⁷ Цимбалюк М. Апостол правди й волі // Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / Березень – серпень 1917 / Упорядник М.І. Цимбалюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – С. 23.

⁸ Гирич І. Б. Лідер наддніпрянського народництва // Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 85.

⁹ Єрмашов Т. В. Впливи публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 106.

¹⁰ Див.: Демченко Т. [Рец.]: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917– 1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 218–222.

ному місячнику «Книгарь: літопис українського письменства» – часопису доби революції і контрреволюції, війни та миру.

«Книгарь», що несподівано яскраво розквітнув на національно-культурному полі в роки Української революції та визвольних змагань, виходив з переривами з вересня 1917 р. до березня 1920 р. в Києві у видавництві «Час», за редагуванням спочатку Василя Короліва-Старого (1917, ч. 1 – 1919, ч. 18), а далі, після від'їзду В. Короліва з Києва – Миколи Зерова (1919, ч. 19 – 1920, ч. 1–3)¹¹. Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (ч. 12–13 за 1918 р., ч. 23–24, ч. 25–26 за 1919 р.), а в 1920 р. – раз на три місяці (ч. 29–31). Передплатна ціна з вересня по грудень 1917-го року становила 3 рублі з персилкою (окреме число спочатку коштувало 85 коп., потім – 1 руб. 10 коп.), на 1918-й рік – 15 карб.¹², на 1919 рік – 24 карб. В березні 1920 р. окреме число коштувало 100 крб. Редакція

¹¹ Процес видання й тематика часопису висвітлюється в працях сучасних авторів: Королевич Н., Лазебний Л. «Книгарь» через сімдесят років // Книжник. – 1990. – № 4. – С. 39–48; Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революції та контрреволюції // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 26–44; Чорній В.В. Журнал «Книгарь» (1917–1920) як джерело до бібліографії української книги // Записки Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Львів, 1995. – Вип. 3. – С. 107–115; Петров С. Так народжувався часопис «Книгарь» // Друкарство. – 2001. – № 1. – С. 4–6; Олійник В. Публікації Сергія Єфремова у журналі «Книгарь» 1917–1918 років // Журналістика: наук. зб. – К.: Видво Інституту журналістики, 2003. – Вип. 2. – С. 155–159; Дроздовська О. Часопис «Книгарь» (Київ, 1917–1920 рр.): огляд матеріалів до історії та бібліографії української преси // Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики: [зб. наук. ст.] / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, Наук.-дослід. центр періодики. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 20–32; Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. – К.: Б. в., 2008. – 20 с.; Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь» // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К.: КНУ, 2010. – Вип. 17: Журналістика. – С. 25–26; Борець А. Утвердження ідеї державної незалежності України на сторінках журналу «Книгарь» (1917–1921) // Журналістика: наук. зб. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Інститут журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – Вип. 7 (32) – С. 162–169; Потапчук Т. В. Рецепція української класичної літератури на сторінках тижневика «Книгарь» 20-х років ХХ століття // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 40. – С. 220–223; Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922-1936). – К.: Академперіодика, 2015. – С. 13-17.

¹² З числа 7 (березень) за 1918 р. вартість передплати вказувалась у карбованцях.

розташовувалась на Великій Володимирській, 42.

Вражаючий злет українського книговидання за доби 1917–1918 рр., коли кількість назв українськомовних видань зросла з 73–76 у 1915–1916 рр. до 747–1084 у 1917–1918 рр.¹³, приніс не лише позитивні моменти, але й породив чимало проблем: виникла потреба у негайному рецензуванні величезної кількості видань; давався взнаки брак спеціалізованих бібліографічних періодичних видань та нестача кваліфікованих критиків, які б змогли зробити якісний аналіз друкованої продукції; використовувалися різні системи класифікації друку, що призводило до певної плутанини тощо¹⁴. Завданнями «Книгаря», який швидко перетворився на найавторитетніший спеціалізований критико-бібліографічний часопис, стали подача анотативно-рецензійних відгуків на українські видання й обговорення поточних книговидавничих проблем. На його сторінках з'являлися не лише критичні матеріали, а й чимало статистичних та бібліографічних публікацій. Серед них «Спроба реєстру української періодичної преси» С. Кондри (№ 16, с. 998–1004); «Книжкова українська продукція в 1917 р.» (№ 5, с. 243–251), «Огляд української книжкової продукції в 1918 році» С. Паночіні (№ 20, с. 1310–1326); «Наші місячники» С. Сфремова (№ 4, с. 175–178); «Українська преса в Америці» А. Яриновича (псевдонім А. Ніковського) (№ 4, с. 178–182) тощо. Окрім того, в «Книгарі» були започатковані постійні рубрики «Огляд преси» (10 статей), «Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря» (понад півтори тисячі книг), «Періодичні видання, що надійшли до редакції часопису «Книгарь» (85 чисел видань, 54 назви)¹⁵.

¹³ Ігнатієнко В. Українська книжка й преса в історичному розвитку // Книга. – 1923. – № 3. – С. 3–6. Також див.: Кішвар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К., 1996. – 344 с.

¹⁴ Гринівський Т. Теоретичні питання української бібліографії початку ХХ століття // Український інформаційний простір: наук. журнал. – К., 2013. – Ч. 1. – С. 42–43.

¹⁵ Гринівський Т. Видавнича діяльність української діаспори поч. ХХ ст. у висвітленні часопису «Книгарь» // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 374–378. Як писав Я. Дашкевич, часопис, «скромний, друкований на препоганому газетному папері воєнного часу, почав виходити в Києві 25 серпня 1917 р. як своєрідний інформаційний бюлетень, що мав відбивати бурхливий розвиток українського друкованого слова, яке, немов всеохоплюючий вибух, поширилося по донедавна поневоленій країні». «31 номер журналу – це понад 2000 шпальт переважно дрібного і максимумально ущільненого тексту». Не менш важливим виглядає й аналіз структури часопису: «Журнал мав просту структуру: одна-дві більші статті, рецензії, поділені на 15 розділів, наприклад: історія, публіци-

Згідно з підрахунками фахівця з соціальних комунікацій Т. Гринівського, загалом у «Книгарі» було прорецензовано 1093 видання, тобто більше третини усіх друкованих творів, що побачили світ в Україні за ті роки¹⁶. Щодо рецензій у «Книгарі», то, на думку М. Зерова, вони швидше мали характер «рецензій-обговорень», а не «рецензій-анотацій», хоча «рецензія-анотація, рецензія описового характеру, розуміється, вигідніша для редакції, особливо на перших порах: вона не потребує кваліфікованого рецензента і тим забезпечує повніший охват книжкового виробництва в рецензійному відділі. Але, з іншого боку, вона рідко коли може бути цікава, рідко коли дає достатнє поняття про книжку. Вона бліда»¹⁷. Т. Гринівський наголошує, що більшість «книгарівських» рецензій – це рецензія-відгук, оскільки відповідає основним вимогам – стислість і анотаційність, однак у багатьох випадках (близько 10–15 відсотків від загальної кількості) маємо й зразки проблемної рецензії-статті¹⁸. 15 відсотків у «Книгарі» – це великі за обсягом рецензії, обсяг яких – від сторінки і більше. Вони вміщувалися у багатьох рубриках, особливо якщо книги стосувалися літератури, педагогіки чи історії. Часто рецензії сягали таких розмірів, що їм було затісно у «Критиці і бібліографії». Тоді їх уміщали в статейному відділі. Практично у кожному числі є такий матеріал¹⁹. Найбільшу увагу було приділено художній, науковій, інформаційно-агітаційній та публіцистичній літературі. Їхня частка – відповідно 41, 25 та 17 відсотків від загальної кількості рецензій. Саме видання такого характеру заповнили

стика, економіка, педагогіка і школа, красне письменство, [...], інформаційні видання, медицина, мистецтво, поезія, театр, музика, релігія та церква. Крім цього, рубрики: «Літературне життя», «Листування редакції», «Списки періодичних видань і книжок», «Видавнича хроніка». Справжня копальня відомостей про українське культурне життя дуже важких, але й насичених років» (Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революцій та контрреволюцій // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 28, 30).

¹⁶ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь» // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2010. – Вип. 17: Журналістика. – С. 25. Я. Дашкевич наводить інші дані – «1232 книжки, видані у різних умовах, зареєстрував журнал за неповні три роки існування, на 1173 (тобто на 95%!) було вміщено короткі рецензії» (Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революцій та контрреволюцій. – С. 28).

¹⁷ Зеров М. В справі критично-бібліографічного журналу // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 118–123.

¹⁸ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр... – С. 26.

¹⁹ Там само.

здебільшого весь тогочасний книжковий ринок, тому поста-ла необхідність в їхньому детальному аналізові²⁰. До роботи було залучено понад 500 критиків.

С. Єфремов, на той час один із провідних київських публіцистів, охоче й продуктивно співпрацював з редакцією часопису, опублікувавши десятки блискучих рецензій, нотаток, статей, некрологи пам'яті І. Л. Шрага та М. І. Туган-Барановського. Всі ці публікації є цінним джерелом для відтворення повноцінної картини того, як відбивались карколомні події й постаті культурного життя революційної доби в свідомості української інтелігенції, які почуття та емоції викликали, до яких висновків, прогнозів та передбачень спонукали. Звернення вкрай заклопотаного С. Єфремова до «Книгаря», як нам здається, зовсім не випадкове. Публіцист і редакція часопису були налаштовані на одну хвилю – піднесення загальнокультурного рівня українського народу шляхом розвитку рідномовної освіти, періодики, зростання випуску українських книг.

Сучасники і творці революції тішилися з появи часопису про книги. Редактор газети «Нова Рада» А. Ніковський схвальною рецензією відгукнувся на появу першого номера «літопису українського письменства»: «Можна бути впевненим, що видання це згодом поширюватиметься, бо ж не може того бути, щоб наша книжка впала, нехай на місце теперішнім метеликам, політичним брошурам, агітаційним листкам прийде інша книжка – шкоди не буде. Навпаки буде щось краще і замість того, щоб на всі гласи вопіять про автономію України, час вже автономній Україні дати добірне, культурне читання»²¹.

Віктор Петров (Домонтович) у споминах «Болотяна Лукроза» згадує, як у голодному Києві 1919 р. він іноді заходив до редакції «Книгаря». «Редакція “Книгаря” містилася коло Золотоворітського скверу на розі Великої Володимирської й В. Підвальної... Кам'яні сходишки ганку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику, і тоді вже за внутрішніми дверима – редакційна кімната. [...] Тут, у цій стилізованій кімнаті, що, після сутужної безпаливної зими,

²⁰ Гринівський Т. Рецензія як основний жанр... – С. 28.

²¹ Цит. за: Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради й Української держави (за матеріалами української преси 1917–1918 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць. – К., 2005. – Вип. 12: У 2-х част. – Ч. 2. – С. 315–316.

ще зберігала не зогріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. [...] В ці перші роки революції, переїхавши з Златопілля до Києва, Зеров редагував «Книгарь». Але, продовжує мемуарист, число «Книгаря», над яким в ті місяці працював Зеров, було останнім. «Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер «Книгарь». [...] Дуже характерно, – зауважує В. Петров, – що останнє число «Книгаря» присвячене Сковороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний. Сковородинська тема ставала наскрізною темою української інтелігенції і в першій половині 20-х років»²².

Припинив часопис своє існування навесні 1920 р., коли в Україні встановилася радянська влада, яка почала здійснення «культурної революції». «Книгарь» було закрито на підставі, що «не може бути ніякого видавництва ні книжок, ні журналів, крім державних». Згодом бібліограф і літературознавець Юрій Меженко, досліджуючи книжковий рух доби Української революції, досить критично оцінив діяльність колективу «Книгаря»: «В цей самий період маємо історичну подію: перший український бібліографічний журнал під назвою «Книгарь: літопис українського письменства», що почало його видавати в Києві в-во «Час». Не дивлячись на всю неприховану рекламівість, щиро провінціяльне просвітянство і безнадійно вбогий ідеологічний зміст, «Книгарь», як перший бібліографічний орган, відіграв значну ролу вже тим, що зібрав численний фактичний матеріал, нотував, хоч і дуже далеко від будь-яких наукових метод, поточну книжкову продукцію. А під час повної анархії, розгордіяша й безплановости, цей орган, що значну частину явищ фіксував, а іноді навіть пробував систематизувати й освітлювати їх, був безсумнівно в історії укр. книги фактом великого значіння. Звичайно, появлення такого журналу цілком залежало від зросту книжкової продукції. Адже ж 814 книжок укр. мовою, що вийшли у 1917 році та 1148 укр. кн. 1918 року це, без огляду на зміст та зовнішність, - матеріал значної бібліографічної цінности і самий книжковий ринок вимагав такого органу. Дух часу цілком позначився на «Книгарі»: відсутність наукової методи, безплановість і випадковість, навіть без виявлення хоч би найменшого бажання організувати книжкову справу, майже без спроб серйозно проаналізувати

²² Петров В. (Домонтович В.). Болотяна Лукроза // Київські неокласики: антологія / Упор. Н. Котенко. – К.: Смолоскип, 2015. – С. 485–487.

хоч якесь з питань бібліології». Щоправда, одночасно визнавав, що «була певна регулярність, налагодженість редакційного апарату і треба зазначити, що «Книгарь» знайшов свого читача; ринок його прийняв. В силу особливостей культурницького руху тих років, бібліографічність «Книгаря» була цілком історично-літературна і, очевидно, в значній мірі цим треба пояснити успіх журналу»²³. Нині висновок видатного книгознавця, що належав до покоління М. Зерова – П. Филиповича – М. Рильського, яке прагнуло модернізувати українську культуру²⁴, виглядає занадто категоричним, але проминути таку оцінку, мабуть, не слід; до того ж, дійсно, літературно-критична складова часопису була вельми потужною²⁵. Згодом, в ході утвердження ідеологічної системи сталінського соціалізму, діяльність редакторів та авторів «Книгаря» отримає вже партійно-вивірену, марксистсько-ленінську оцінку: «“Книгарь”, – писав М. Годкевич у статті «Организация библиографической работы на Украине», – був зародком періодичного органу державної бібліографії. Окрім реєстраційної роботи, журнал надавав багато місця для статей з питань книжкового ринку (інколи чисто рекламного характеру), критико-бібліографічним оглядам і рецензіям. Ідеологічно “Книгарь” відбивав політичні тенденції його керівників, які об’єдналися на широкій платформі буржуазно-національної державності»²⁶. Це, власне, й був вирок виданню.

²³ Меженко Ю. О. Українська книжка часів Великої революції / Укр. наук. ін-т книгознавства; Юр. Меженко. – К., 1928. – С. 8. Ця праця вперше з’явилась друком: Життя й революція. – 1927. – № 11. – С. 107-121; № 12. – С. 307-322.

²⁴ Так, значний резонанс мали статті Ю. Меженка «Творчість індивідуума і колектив» («Музагет», 1919, № 1/3), «Європа чи Просвіта?» («Життя й революція», 1925, № 5).

²⁵ Сучасний фахівець із історії книжкової справи в Україні місію «Книгаря» у вирі культурного життя напружених революційних часів визначає більш виважено й спокійно: «Незважаючи на недоліки, які, зрозуміло, були, можна стверджувати, що своє найголовніше завдання - дати можливість читачеві зорієнтуватись у книжковому потоці тих буремних років - журнал виконував досить вдало. Дуже важливим для подальшого розвитку книгознавства й бібліографії було те, що в журналі піднімали, чи не вперше у вітчизняній практиці, теоретичні книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі питання та друкували реєстр поточної української книжкової продукції» (Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922-1936). – С. 17).

²⁶ Годкевич М. Организация библиографической работы на Украине // Библиография в СССР и книжные палаты: Сб. статей. – Харьков, 1928. – С. 87–136.

Упродовж наступних десятиліть навіть згадки про нього зникли зі сторінок наукової літератури в радянській Україні, надто тісно часопис та його автори були пов'язані з Українською революцією. Відтак про доробок «Книгаря» писали тільки в діаспорі. Знавець історії й ресурсів національної преси Аркадій Животко наголосив, що «журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу «Критики і бібліографії», на його сторінках з'являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури»²⁷.

В оприлюдненій понад чверть століття тому статті (здається, вона стала чи не першим звертанням до історії книговидавничої справи періоду «Великої революції» 1917–1921 рр., як в дзеркалі, відображеної в «Книгарі»), видатний історик Ярослав Дашкевич підкреслював: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури»²⁸. Вчений переконливо показав увесь трагізм побутування друкованої української продукції за тієї бурхливої доби²⁹. Він мріяв про «фототипічне перевидання повного комплекту «Книгаря»», сподіваючись, що воно «стало б підручним фундаментом для шанувальників і дослідників української культури» даної доби³⁰. Потім цю ж тему розвивав С. Білоконь³¹, навівши в своїй ґрунтовній монографії, у розділі «Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено», масу доказів на підтвердження свого висновку щодо ворожої українській культурі політики більшовиків: «Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо вище за джерело друковане. Часто-густо вважають, що примірників кожної друкованої сторінки багато у принципі, і всі вони однакові. Це не зовсім так і далеко не завжди так. Коли мільйонами винищували людей, хто оберігав друкова-

²⁷ Животко А. П. Історія української преси / Упоряд. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 269. Уперше «Історія української преси» побачила світ у 1946 р. у Регенсбурзі. Повніше видання було здійснене в Мюнхені в 1989–1990 рр.

²⁸ Дашкевич Я. «Книгаря» – журнал епохи революцій... – С. 28.

²⁹ Там само. – С. 26–44.

³⁰ Там само. – С. 32–33.

³¹ Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: «Коло», 2013. – Кн. 2. – 1066 с.

не слово?»³².

Відомий фахівець з історії слов'янських літератур Микола Неврлий, висвітлюючи культурну ситуацію в Україні революційної доби, відзначає: «З найповажніших журналів, що їх видавали “попутники”, треба згадати київський “Книгар” (1917–1920), що його редагували М. Зеров і В. Королів. Він відзначався високим літературознавчим рівнем, реагував на поточну літературну продукцію, а в розділі видавничої хроніки ретельно інформував про тогочасні видання в Україні. З ним співпрацювали визначні українські філологи С. Єфремов, Б. Якубський, П. Филипович та ін. Порівняно з іншими тогочасними періодичними виданнями, “Книгар” проіснував найдовше, видавши 31 номер»³³.

Що публікації «Книгаря» не втратили своєї актуальності й дотепер, а може, й набули її ще більшою мірою, свідчать, наприклад, рядки, написані одним із блогерів в романтично-натхненні й тривожні часи «Революції гідності» кінця 2013 – початку 2014 рр.: «Мене шалено розчулює наша нинішня культурна діяльність на барикадах, типу піаністів, які грають у щойно тоді захопленому Українському домі, чи відкритій там же бібліотеці. І якимось так в тему я зараз читаю «Книгаря». Дуже він мене тішить, буду по ходу читання викладати розлогі цитати. [...] Попит на українське друковане слово тоді справді був шалений – при проблемах із збутом (на хвилиночку, йде війна), при асимільованому середньому й вище класах, при спірній грамотності селянства ринок виглядає так: «добра книжка, видана в 25–30 тис. примірниках, розходиться на протязі двох-трьох місяців. «Просвіта» ім. Шевченка у Києві має ще яскравіший приклад: її перша книжка – «Про народне самоврядування» – розійшлася в 30 тис. За 3 тижні. Йде до того, що з книжкового ринку може зникнути справжня українська книжка, яку не встигають постачати видавництва і на зміну їй прийде фальсифікація» (стаття «Просвіти» та їх видавництва» М. Ішуніної). І то ж не детективи такими накладками розходилися, а Сергій Єфремов! Там далі наводять ще цифри: «Історія українського письменства» того ж Єфремова – 20 тисяч, заборонені поезії

³² Там само. – С. 632.

³³ Неврлий М. Художні напрями й літературні угруповання в ранній українській літературі (1920–30-ті рр.) // Неврлий М. Минуле й сучасне: збірник слов'янознавчих праць / передм. І. Дзюби. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 319.

Шевченка – 5 тисяч, «Одержима» – 3 тисячі, «Сон» – 23 тисячі, «Автобіографія» Драгоманова – 7 тисяч. Я припускаю, що то справді зголоднілий ринок (виходило, умовно, по 50 книжок тиражом у 20 тисяч, а зараз, припустімо, 200 по тисячі – то й маємо приблизно ті ж цифри), але вражає. Та що там, люди вірші (!!!) писали, щоб копійчину заробити! Критики ляються не встигали! [...] Звісно, не можна ідеалізувати ту читацьку аудиторію, редактори й не ідеалізували – так, скажімо, в слові від редактора пояснюють необхідність негайного відкриття бібліотек: «Наступає зима з довгими вечорами, з вільним часом, з повабом по старій звичці до ханжі та самогонки. Не можна гаяти часу» (№ 4). Безумно цікаво, як переформатовується на коліні канон. Повторюваність якихось наголосів уже в наш час викликає відчуття елегантних танців на граблях, але ж не може не розчулювати, що – під час війни! – автори вважають за необхідне донести до читачів (які інакше візьмуться до самогонки). Скажімо, в третьому числі у статті «Бібліотека Т. Шевченка» Ан[дрій] Ніковський бореться з образом Шевченка-мужика-у-смушевій-шапці, обстоюючи тезу про його добрий інтелектуальний вишкіл... Переглядають і історичні стереотипи... Наполягають і на опатному оформленні нових видань... І всі вони такі прекрасні, академічні й чисті, що навіть забуваєш про дати видання, забуваєш, що йде війна і йтиме ще кілька років. Тільки вряди-годи в сторінці «Літературне життя» серед новин про те, що той чи той письменник взявся писати роман про те-то – так хвалилися творчими планами до Фейсбуку (цікаво було б, між іншим, порівняти, скільки з тих книжок таки дописали, а то виходить прямо каталог творів, які письменникам лише приснилися) – так от, серед того інколи промайне звістка, що такий-то письменник поліг у боях за Київ, земля пухом.

І лише зрідка у когось із рецензентів таки здають нерви [...] Але нерви здають лише зрідка. І після того радять, скажімо, як розумну й хорошу книгу вірші у прозі Тетмайера. Безумні люди, таких більше, мабуть, і не роблять»³⁴. Очевидно, що і сам «Книгарь», і доробок його авторів, не втратили й нині своєї етичної й естетичної ваги. Їхня нещадна «чесність з собою», з читачем, із колегами по цеху не може не викликати повагу й здивування в наші часи певної апатії, конформізму і знецінення вічних істин... Дійсно: «Безумні люди, таких

³⁴ Originally posted by pocketfull_of at «Книгарь» (1917–1920). [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://maryxmas.livejournal.com/3799828.html>

більше, мабуть, і не роблять»...

Сьогодні погляд на історіографічну та культурологічну цінність «Книгаря» у загальних рисах сформувався. Так, І. Гирич у щойно виданій праці відзначив «найкращий український рецензійно-книгознавчий журнал “Книгар”, у якому друкуються найкращі літературознавці і критики С. Єфремов, М. Зеров, П. Стебницький, П. Филипович та ін.»³⁵.

С. Єфремов вмістив на сторінках журналу 47 праць – розгорнутих книгознавчих і літературознавчих статей, стислих рецензій, некрологів і просто коротеньких повідомлень про вихід у світ тієї чи іншої книги. Дещо осібно стоїть його стаття про нищення денікінцями української літератури, яка виявилася останньою в циклі «книгарівських» публікацій С. Єфремова³⁶. Усі ці різножанрові, різнопланові праці, передусім, об'єднує любов Автора до української книги, глибоке розуміння потреби в ній скрізь, де живуть, учаться, працюють чи воюють українці – в селянській хаті, сільській та міській школі, квартирі інтелігента, казармі. «Росте інтерес до книжки і центри вже не можуть його цілком задовольнити, – починається децентралізація культурна, один з найкращих і найкоштовніших може здобутків політичної волі», – із «утіхою» констатував рецензент, аналізуючи «Малий Кобзарь» Т. Шевченка, виданий у 1918 р. Баришпільською учительською спілкою³⁷. Він безмежно тішився, що в Україні нарешті наступив інтелектуальний голод, голод на книжку, на друковане слово і вболівав, що не завжди за змістом та й оформленням ця духовна пожива відповідає своєму високому призначенню. «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, – писав Автор, – вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишиться вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься,

³⁵ Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. – К.: Пенмен, 2017. – С. 212.

³⁶ Єфремов С. Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Стовп. 73–80.

³⁷ Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – Березень. – Стовп. 410.

кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається, звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од книги, найперше од її зверхнього вигляду? Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом»³⁸.

Ймовірно, що боротися з цією зовнішньою «сірістю», зумовленою добре відомими всім об'єктивними причинами, і прагнув автор «Книгаря», звертаючи увагу майже в кожній рецензії на зовнішній вигляд видання. Не менш ретельно він аналізував мову. М. Зеров, який «зразково вів» часопис до закриття³⁹, захоплено писав про те, що літературознавець і публіцист С. Єфремов є «одним з найкращих українських стилістів [...]». Язык Єфремова – органічне кільце українського слова. Прекрасний і поважний зразок для кожного, хто пише по-українському...»⁴⁰. Важливо відзначити, що й М. Зеров був однодумцем С. Єфремова у цьому вкрай важливому як тоді, так і нині, питанні про якість літературної мови, культуру перекладу, охайність та старанність коректури.

Отже, журнал, що виходив у несприятливих умовах винятково завдяки ентузіазму представників української інтелігенції, давав цілісне уявлення про книжкову продукцію України, навіть стислі згадки про те чи інше видання залишали слід. Я. Дашкевич з сумом констатував: «Що з цих видань збереглося досі – питання без відповіді»⁴¹. У прекрасному доробку бібліографів про україномовні книги в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського зафіксовано чимало книг і брошур доби Української революції, однак, далеко не всі з них, згадані в «Книгарі», в тому числі й у працях С. Єфремова, дійшли до НБУВ бодай в одному екземплярі.

Мабуть, неправильно думати, що великі за обсягом, середні, чи й зовсім дрібні – мало коли з похвалою, частіше з критикою, і то досить гострою – рецензії С. Єфремова до

³⁸ Єфремов С. Про пошану до книги // Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 252.

³⁹ Білокінь С. І. Закоханий у вроду слів. М. Зеров – доля і книги. – К.: Час, 1990. – С. 10.

⁴⁰ Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима; післямова М. Москаленка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 316–317.

⁴¹ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 28.

наукового літературознавства мають віддалене відношення. Дійсно, автура «Книгаря» так переймалася долею української друкованої продукції, що безкоштовно, але ретельно заповнювала сторінки часопису. Про П. Стебницького, зокрема, писали: «Петро Януарович брав якнайближчу участь у черговій редакційній роботі, і рідко яке число «Книгаря» виходило без якоїсь однієї, а то й кількох його заміток, рецензій чи статтів. Сам він жартуючи називав себе іноді «затичкою» в журналі, бо йому доводилося часто заповнювати чим було потрібно чергові числа «Книгаря», коли не вистачало надісланого матеріялу»⁴². Це ж саме, мабуть, варто сказати і про С. Єфремова. Він не гребував відгукнутися на скромний доробок якої-небудь повітової «Просвіти», водночас вважаючи, що прощати недбальство, несмак, а то й відверту халтуру нікому не можна, особливо, коли спекулюють на великих іменах. Так, нищівної критики зазнали від нього «Тарасові алмази» – явно комерційний проект якихось не дуже грамотних ділків: «З передмови дізнаємось, що невідоме досі видавництво «Популярно-наукова бібліотека ім. Т. Шевченка» розпочинає регулярне видання, по одній книжці на день, які в цілому мають бути не менш як «скарбницею знання для українських народних мас», а згодом ця бібліотека «обійме все». Просто так і сказано – все, та й годі. Далі закликає передмова спішитись з замовленнями на перший випуск, бо «опісля його тяжко буде дістати». Підпис – «Комітет видавництва»... Коли б по таких голосних заявах, хто ще не зовсім був певен, що маємо діло з безсовітною саморекламою якогось невідомого «комітета», – з нищівною іронією пише далі Автор, – то перший випуск в цьому до решти переконає. Певна річ, ніяких «аналізів» (!) поезії Шевченка ви тут не знайдете. Це просто безграмотно, ні до ладу, ні до прикладу насмикані уривки з Шевченкових поезій, склеєні такою специфічною патріотичною мудрістю, од якої просто верне»⁴³. Очевидно, що критика зачепило за живе, що анонімні заробітчани взялися експлуатувати творчість Т. Шевченка. Ю. Бойко писав, що «Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною част-

⁴² Кисіль Ол. Стебницький і українська книга // Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 594.

⁴³ Єфремов С. [Рец.]. Тарасові алмази // Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 199–200.

кою, інтимною складовою частиною його “я”. Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спробував проникнути в свята душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості»⁴⁴. Відтак, не дивно, що недолугі «популяризатори» викликали його лють. Подібних прикладів гостроти єфремовських спостережень, нещадності його присудів можна навести чимало. Автор відверто попереджав недосвідчених читачів: перед вами – халтура! Згідно зі своїми знаннями й певною мірою смаками він намагався привернути увагу малограмотних любителів красного письменства до української класики – Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського – на сторінках їхніх творів він віднаходив ту духовну поживу, якої потребували й читачі з селян, й інтелектуали.

Проте вчений виступав не просто лоцманом у книжковому морі. Навіть його невеликі за обсягом праці цілком можна трактувати і як суттєвий внесок у науку. Уже давно Ю. Бойко спостеріг: «Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках – це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом – це не його рід класифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе великими формулами. Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив»⁴⁵. Утім, сам Автор чітко й недвозначно висловив своє бачення ролі й місця публіцистики в культурному процесі й громадському житті. Так, у статті, присвяченій публіцистиці М. Грушевського, С. Єфремов виокремлює два типи публіцистів – «фотографів» і «мистців» або «соціологів»⁴⁶. «І коли публіцисти першого типу заготовляють матеріал для суспільного будівництва, виготовляють

⁴⁴ Бойко Ю. Тарас Шевченко у навітленні Сергія Єфремова // Український історик. – 1980. – № 1-4 (65-68). – С. 45.

⁴⁵ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 49.

⁴⁶ Єфремов С. На сторожі національної гідності: До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського // Український історик. – 1995. – № 1-4 (124-127). – С. 168.

цеглу для будови, – стверджує Автор, – то публіцист-соціолог зводить уже саму споруду, керуючись громадською думкою, спрямовуючи її в річище тих чи інших програмових побудов. Він справжній тлумач життя, він істинний володар дум сучасності, і його творіння, незважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні, себто щільно пов'язані з внутрішнім життям суспільства в дану хвилю. Чутливо відбиваючи суспільне життя в не випадкових і часткових, а в загальних і органічних його виявах, такий публіцист є найкращим виразником настроїв і сподівань суспільства, показником того, куди воно прямує в особі своїх найвизначніших представників і провідників»⁴⁷. В українській культурі публіцистами такого рівня, крім М. Грушевського, були Б. Грінченко, М. Драгоманов, та й сам С. Єфремов, що підтверджується і його доробком у «Книгарі».

Червоною ниткою через тексти С. Єфремова на шпальтах «Книгаря» проходить ідея вартості *Книги* як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. За такою настановою стоїть головне покликання цього «велета духу», кажучи словами сучасного публіциста: «С. Єфремов де і як тільки можна було використовував найменшу можливість для пропаганди української ідеї та обори українського слова й української літератури»⁴⁸. Між тим, історичні реалії революційної доби, а ще більше радянських часів аж ніяк не сприяли усвідомленню вищезазначеного погляду як з боку влади, так і суспільства. І С. Єфремов це прекрасно бачив. У вилученому радянською цензурою з додаткового (XVII) розділу «Історії українського письменства» першого підрозділу він писав: «Серед таких нормальних обставин найперше займає місце вольність друкованого слова – єдина й необхідна умова для розвитку письменства, що з самої природи своєї не терпить утиску, монополізації, меценатства – чи в грубих, чи то в рафінованих формах однаковісенько. А тим часом якраз на ці чадні умови й довелися наскочити нашому письменству, і знову ж таки – нова іронія долі! – тільки нашому повною міркою того новітнього добра й одважено». І щоб не викликало сумніву, про яку владу йдеться, Автор додає: «Критичний з цього погляду був

⁴⁷ Єфремов С. На сторожі національної гідності... – С. 169.

⁴⁸ Кореневич Л. Перехрестя і долі: скарби високих дум Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2003. – № 2 (22). – С. 119.

рік 1919-ий. Диктатура – всяка диктатура – вільного слова не терпить. Отже, вже з початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова». У 1920 р. «припинилися» й культурологічні видання⁴⁹. На довгі десятиліття не тільки проскрибований часопис, а й переважна більшість його авторів, включно з С. Єфремовим, опинилися в «сірій зоні» штучного забуття, спричиненого офіційною заборонаю на їхню наукову спадщину, художню та публіцистичну творчість.

Історія «Книгаря» може стати чудовою ілюстрацією до початкового етапу політики нищення усякою диктатурою, незалежно від її кольору та ідеології, паперового носія національної культури... Чого вартий лише заключний акорд єфремовського циклу в часописі «Карна експедиція» (1919 рік)!

Проаналізуємо детальніше й послідовно репертуар єфремовських статей в «Книгарі». Так, книжково-журнальним й видавничим справам революційної доби було присвячено, передусім, такі статті С. Єфремова, як «Голод на книжку» (1917, ч. 2, стовп. 52–54), «Наші місяшники» (1917, ч. 4, стовп. 175–177), «Про пошану до книги» (1918, ч. 5, стовп. 251–253). Звичайно, тією чи іншою мірою торкався С. Єфремов цих питань і в інших рецензійних нотатках.

У статті «Голод на книжку» С. Єфремов подав огляд видавничої справи під час Першої світової війни, проаналізував причини кризової ситуації на книжному ринку на початках Лютневої революції, з'ясував особливості основних типів популярних видань (листівки, «летючки», брошури), і, підсумовуючи, завершив: «Час давати вже книжку – от який висновок треба зробити з сучасної тенденції на книгарському ринкові. І це не тільки тому, що пішов дужчий попит на книжку, а й тому, що саме книжка, – справжня, солідна книжка, а не летючка, не брошура – становить ґрунт книжкової продукції, зміцняє його, закладає ті глибокі культурні підвалини, на яких тільки й може розвиватись і книжкова продукція, і саме письменство»⁵⁰.

Аналізуючи зміст провідних українських «товстих» журналів за 1917 р., таких, як «Літературно-науковий вістник»

⁴⁹ Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 679.

⁵⁰ Єфремов С. Голод на книжку // Книгарь. – 1917. – № 2. – Стовп. 52–54.

(Київ, кн. I–III), «Шлях» (Москва; Київ, кн. I–VII), «Шляхи» (Львів, кн. I–IV), Сергій Олександрович констатував, що в силу громадських і технічних причин національна література переживає важкі часи. «Критичний момент переживає наше письменство, а надто притулок його, як і взагалі поточної літератури – журналістика в буквальному сього слова розумінні. І це не через те, або не тільки через те, що *inter arma silent musae*, що «служение музам не терпит суеть». Музи, певна річ, не мовчать. Вони озиваються і часом досить багато навіть говорять саме серед таких обставин, які й ми оце переживаємо. Але, поминувши навіть силу голосів їхніх, не мають вони потрібних резонаторів, і голоси глухнуть і не доходять до читача. Та й читач менш ваги й уваги їм віддає, іншими справами заклопотаний. І поточна журналістика, в формі найбільш популярних у Росії товстих журналів, видимо на наших очах занепадає, вьане і ледве-ледве животіє, перебиваючись аби-як. Причини цьому існують і громадської, і технічної природи»⁵¹. Щодо кризового стану видання багатьох журналів С. Єфремов зауважував: «Українські місяшники не втікли од спільної долі. Більше – їм ще важче прийшлося, бо їм не вести далі налаштовану роботу доводиться, а відроджуватись за таких несприятливих обставин. І хоча відродилось або й народилось їх чимало, але такі, на-пр[иклад], як полтавські “Садові квітки” тощо, одразу мусимо одкинути з нашого журнального балансу; це, видимо, ефемеріди; випадкові гості в журналістиці, зовсім не типові для неї. Одсіявши ці й подібні видання, матимемо на цілу велику Україну всього три органи типу товстих місяшників: київські “Л.-Н. Вістник” і “Шлях” та львівські “Шляхи”, що знов почали до нас доходити навіть крізь бойову лінію. І всі ці видання більшою чи меншою мірою одбивають на собі те журнальне лихоліття, про яке була мова допіру»⁵².

Порівнюючи, як завжди, дотепно й влучно, різні типи періодичних видань – газету та солідний літературно-критичний журнал, С. Єфремов робить висновок, що в добу революційних і кризових змін «виграє» у читацькому попиті саме щоденна газета (сам він, нагадаємо, редагував у той час разом із А. Ніковським популярну, впливову, помірковану «Нову раду»). «Щоденна газета з її легким багажем та мінливим змістом далеко випереджає неповоротні місяшники, бо з

⁵¹ Єфремов С. Наші місяшники // Книгарь. – 1917. – № 4. – Стовп. 175.

⁵² Єфремов С. Наші місяшники... – Стовп. 175.

самої природи своєї вона мусить озиватись на події скороминущого життя, і ця легка кавалерія тепер заміняє читачеві більш пожиточну, але й важку журнальну страву»⁵³.

Переглянувши зміст найбільш поважних українських місячників, що видавались у Києві, Москві та Львові, С. Єфремов без вагань віддав перевагу львівським «Шляхам»: «Напрямом до “Шляху” близько підходять львівські “Шляхи” (кн. I–IV, в двох випусках), але безмірно солідніші, з різноманітним змістом, з живими одгуками на сучасні події. [...] Видно, цей журнал, не вважаючи на лихоліття, все-таки далі виводить якусь готову нитку, а не починає її наново; певну редакційну роботу виразно знати і в тому, як добирається матеріял, і як пристосовується він до загального плану. З цього погляду “Шляхи” вище стоять од інших наших місячників»⁵⁴. В цілому Єфремов критично оцінював «образ нашої журналістики» як «сумний», але, зауважував, іншим він і не міг бути «по тому погромі, який українській журналістиці заподіяно три роки тому» (йшлося про заборону української преси самодержавством в перші місяці світової війни). На думку Автора, «треба часу, щоб переболіти, загоїти рани, принатуритись до життя, вхопити темп його, впоратися з технічними перешкодами, згуртувати, а то й збудити творчі сили. Звичайно, можна сподіватись, що це таки станеться, а надто, коли життя само набере твердих форм і спокійнішої роботі сприятиме»⁵⁵. Настрій публіциста стосовно перспектив українського книгодрукування та журнальної справи був, як бачимо, у перших хвилях революції досить оптимістичний.

У статті «Про пошану до книги», написаної тривожного 1918 р., С. Єфремов, повертаючись до питання кризи українських видавництв в умовах зруйнованої економіки й наголошуючи на масовому попиті на книгу, пробудженому Українською національно-демократичною революцією, торкнувся проблеми естетичного оформлення книги. Як видавець, редактор й шанувальник книги, він акцентував, що книгу потрібно розглядати не лише як інтелектуальний продукт, але й витвір мистецтва, на кращих взірцях книжкової продукції виховуючи читача. «Книжка, коли вона має широкий збут, служить найкращим провідником смаку і культури навіть своїм зверхнім виглядом, і не треба цього забу-

⁵³ Там само. – Стовп. 176.

⁵⁴ Там само. – Стовп. 177–178.

⁵⁵ Єфремов С. Наші місяшники... – Стовп. 178.

вати. Любов до книги, що виявляється й в піклуванні про її зверхність, переходить також на читача і його теж виховує в такій же любові і пошані до книжки. Цього потужного фактора культурності не треба нехтувати, а надто за нашого часу, коли книжка робиться річчю масової потреби і споживання. Більше дбання, більше охайности, більше пошани до книги – то й ця пошана переходитиме і в маси і сама книжка більш культурної роботи зробить»⁵⁶. Ці єфремовські міркування, висловлені на сторінках часопису доби війн та революцій, були значущими й важливими для тогочасної громадськості. Не втратили вони сенс й для сьогодення.

Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного штибу – історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські... Особливе місце серед них належить праці Петра Стебницького (П. Смутка) «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918» (Київ: «Час», 1918) – непересічної особистості та одного з найцікавіших на той час публіцистів. У вищезгаданій розвідці Я. Дашкевич невинно випадково покликається на статтю С. Єфремова «Серед білої ночі», що являла собою розгорнуту рецензію на книгу П. Стебницького⁵⁷. І рецензія, і низка статей П. Стебницького (вони вміщені у перевиданому нещодавно томі робіт останнього⁵⁸) вражають і сьогодні своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання в світлі агресії Росії проти суверенної України – історичного минулого та характеру Росії.

Отже, майже сторіччя тому в статті «Російський сфінкс (З дорожнього альбому)» П. Стебницький зафіксував своє бачення історії Росії: «Поволі безмежне людське море, розлите на величезнім обширі цієї країни, оточувалось кам'яними берегами державности, замикалось у залізні пута східно-візантійського абсолютизму. Під батогами й стусанами царської влади хаотична людська маса жила вік за віком,

⁵⁶ Єфремов С. Про пошану до книги // Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Стовп. 253.

⁵⁷ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 39. Крім цієї праці Стебницького, Єфремов також відгукнувся на його брошури: 1) Стебницький П. Українська справа; 2) Стебницький П. Україна и украинцы. Петроград, 1917 // Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – Стовп. 64.

⁵⁸ Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 506–513; С. 529–558.

їла й пила – власне, більше пила, ніж їла, – годувала свої культурні верхи, будувала собі церкви та в'язниці, вкривала своїм трупом свої і чужі землі. Державний лад використовував людські маси як гній для державного господарства, і той гній мирився з своєю долею, а коли й не мирився, то мусив користись. І на тім хиткім, непевнім ґрунті склалась всесвітня велетенська держава... Зверху закована в блискучу зброю, а всередині повна гною... На причілку напис – “третій Рим”, а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара...»⁵⁹. Не дивно, що С. Єфремов так багато цитував із книги П. Стебницького. Очевидно, ці оцінки були суголосні його власним спостереженням над історією та сучасною йому Росією. У «новорадівській» публіцистиці знаходимо чимало аналогічних думок. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти неможливо знайти жодного слова схвалення чи сприйняття російської політики. У просякнутих ненавистю й відразою циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р. виразно виступають красномовні історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата за ст. ст.), з навалою монголо-татарських орд Батия⁶⁰. У пізнішій статті публіцист вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т. ин[ше] взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами»⁶¹. Варто відзначити й мужність С. Єфремова – його рецензія на публіцистику П. Стебницького з'явилася на сторінках «Книгаря» у квітні 1919 р. А найбільше вражає сучасного читача безпомилковий вибір провідної ідеї рецензованих нарисів: «Бо можна сказати слідом за д. Стебницьким, що коли “Петроград”

⁵⁹ Стебницький П. Вибрані твори... – С. 510.

⁶⁰ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. // Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 453. – (Серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»).

⁶¹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби... – С. 492.

поніс кару за історичні гріхи “Петербургу”, то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний ані трохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одмінився напрям – методи лишилися старі, наслідки також старі: “стоїть, мигтить петербурзька біла ніч” – правда, червоною загравою кривавих подій залита. “Не ніч – не день”... А щось несосвітненне й дике – жахлива пересторога для всього світу»⁶².

Якби тільки одна ця рецензія друкувалася у «Книгарі», то й тоді можна було б з повним правом твердити, що його публіцистика на часі не тільки в буремні роки Української революції, а й сьогодні.

Чималу увагу С. Єфремов приділяв критиці праць, які в тій чи іншій мірі висвітлювали історію українського національного руху модерної доби. Це передусім його відгуки на перевидання творів Михайла Драгоманова й Бориса Грінченка, на роботи Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос», Володимира Дорошенка «Українство в Росії», Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.» (ч. 1). Розглядаючи ці видання, С. Єфремов був вельми прискіпливим, навіть дошкульним в оцінці деталей. Здається, для нього не існувало дрібниць. Свідок, учасник, співторець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х – 1917 рр., член Старої (Київської) громади, Загальної української безпартійної організації, Української радикальної та демократично-радикальної партій, провідний діяч ТУП, він не міг не перейматися питаннями системного формування та належної репрезентації історичної пам’яті сучасників, адекватного відтворення «давнього-недавнього минулого» в національній літературі – хай усього-на-всього публіцистичній, – і тому так небайдуже, так гарячковито відгукувався на будь-яку більш-менш значущу друковану працю про «новітні часи» українства. За натурою природжений історик, він прекрасно розумів, що згодом ці брошури, безпретензійно-популярні книги, кинуті мимохіть зауваження слугуватимуть джерелами для написання «великих» історій «довгого дев’ятнадцятого сторіччя», й академічні історики будуть ламати списи не тільки з приводу дат, імен, нюансів тих чи інших подій, але, насамперед, їх оцінок. І для багатьох із них рівнозначними

⁶² Єфремов С. Серед білої ночі // Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1273.

будуть видаватися і свідчення емігранта – соціал-демократа В. Дорошенка, і галичанина В. Левинського... А тому треба зараз, поки не зникли в пам'яті постаті, події, дискусії, зафіксувати, роз'яснити, виправити, відкоригувати. Так, можливо, в майбутньому будуть написані мемуари, видані щоденники, дешифрований епістолярій, розкрито жандармські архіви, але дуже важливо, вважає Сергій Олександрович, подати вже зараз сучасникам – як прихильникам, так і опонентам українського руху – солідно задокументовану та невикривлену його історію. І він, перебуваючи між двома сферами – «світом книжок» й «світом політики» в напружену революційну добу 1917–1919 рр., робив для цього все можливе й неможливе.

«Книгарь» давав шанс для своєчасного й безстороннього, відвертого й некомпліментарного обговорення книжково-журнального «потоків життя», й тому був для С. Єфремова найбажанішою трибуною. Історія літератури, громадських рухів, життєвих долі та внеску до скарбниці національної культури видатних діячів українства (невипадково надібуємо в «Книгарі» відгуки на перевидання науково-популярних праць Василя Доманицького, белетристики Олександра Кониського, рецензії та інформаційні матеріали, присвячені Тарасу Шевченку, Івану Франку чи Михайлу Павлику) – всі ці теми й напрямки зацікавлені безпосередньо й безупинно перебували у фокусі уваги С. Єфремова. Хтось зараз може дорікнути Авторіві в тому, що треба було обговорювати «ластівки» українського друку новітньої доби м'якше, коректніше, лагідніше (для порівняння в додатках оприлюднюємо маловідомий відгук Петра Стебницького на вищезгадану книжку молодого Юліана Охримовича). Але, як уявляється, в такому випадку це вже був би не Сергій Єфремов. Безкомпромісність, безоглядність, у певному сенсі – відчайдушність, це був саме його фірмовий стиль публіциста. І в цьому можна на власні очі переконатися, перечитуючи не лише «Книгарь», але й нещодавно оприлюднені його тексти з «Нової Ради», «Променю», «Ради».

Щодо проблеми формування історичної та національної пам'яті засобами публіцистики, то С. Єфремов у багатьох своїх працях (рецензійних нотатках та оглядових статтях) зробив помітний внесок у справу творення засад вищезваного сегменту історичних знань. Згідно з висновками сучасних вчених, лише «на середину 1990-х рр. було здій-

снено перші спроби осмислення стану дослідницького поля, ступеня його інтегрованості, увиразнено основні принципи, довкола яких структурується пам'яттєва парадигма». Як нам видається, С. Єфремов уже в роки революції був свідомий того, «що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики й використовується соціальними групами для досягнення певної мети та здобуття тих або інших вигод і переваг»⁶³.

Його публікації на сторінках «Книгаря» – це й своєрідний внесок в започаткування національної історіографічної традиції новітньої доби українського руху⁶⁴. Наприклад, торкаючись на сторінках «Книгаря» змісту праці В. Дорошенка «Українство в Росії, новіші часи» (Відень: СВУ, 1917), ре-

⁶³ Киридон А. М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення // Укр. іст. журнал. – 2017. – № 4. – С. 158.

⁶⁴ Мабуть, доречним у даному контексті буде процитувати єфремовські думки про те, що таке є наука: «Наука – річ межинаціональна так само, як і межипартійна; справжня наука не може й не повинна служити інтересам окремої групи чи партії, а тільки інтересам наукової правди, або – що все одно – інтересам народу, як трудящих людей, інтересам людськості. Політичні погляди, громадські симпатії чи антипатії поодиноких учених людей, певна річ, одбиваються – й не можуть не одбиватися – на їхніх наукових працях, бо й з учених ті ж люде, зв'язані всіма живими нитками з інтересами тих класів чи гуртків громадських, до яких вони належать. Але це не заважає науці одсівати з отих праць поодинокі крихти правди й їх тільки приймати до збірних засіків наукового надбання, їх тільки укладати в пишну систему людського знання. Симпатії чи антипатії поодиноких людей стираються й синтезуються в тому одностаїному прямуванні до наукової правди, і вона сама буває звичайно результатом складання до купи й різнородного впливу неоднакових наукових поглядів, усяких методів шукання тієї правди. Тим-то наукова республіка приймає до себе всіх, хто має охоту й силу працювати для науки, тим-то вона не зважає на національні ріжниці й партійні одтінки своїх членів, аби вони дійсно шукали правди і тими методами, які загально прийняті в сфері даної науки. Тим-то й наукові інституції, всі оті академії й товариства, бувають звичайно пристановищем, куди нема ходу ні партійному ворогуванню, ні політичним рахунком, ні націоналістичним змаганням, а тим менше особистому роздроченню. Коли заведеться де який отакий шашель – край науковій роботі. Це буде звичайна група чи кілька груп людей, з особистого й громадського погляду може навіть дуже цінних, але науки вони не розроблятимуть. Замість наукової правди керуватимуть ними ті чи інші сторонні міркування, що з наукою не мають нічого спільного. І замість величнього храму наукових здобутків повстане там руїна, повна непотрібного грузу та уламків, і горе тому громадянству, що не здолає від такої долі оборонити й забезпечити свої наукові інституції... з символами треба поводитись обережно й достойно, і знов же національна культура працює здобувається, а не політиканством та націоналістичними витівками» (Єфремов С. З нашого життя за рік 1913-й. Статті, фельетони, замітки. – К.: Вік, 1914 [1917]. – С. 136–137, 144).

цензент, передусім, відзначає її актуальність: «Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприродним, що він спирався на попередню роботу цілих поколінь і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домагання останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший – праця В. Дорошенка...»⁶⁵. А далі йдеться про те, що в цій такій важливій нині праці «трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти ж певне від того, що авторові доводилось, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять. До перших можна зачислити, напр., те, що серед літературних борців проти кріпацтва (стор. 11) згадано першою Марковичку й забуто про... Шевченка. Рясніше помилок другої категорії, тих, мовляв, lapsus'ів memoriae»⁶⁶. І далі С. Єфремов, демонструючи широку ерудицію й унікальну пам'ять, уточнює масу деталей у цій невеликій за обсягом (і, до речі, вельми популярній і серед сучасних істориків) праці В. Дорошенка. Наприклад, стосовно історії національного життя Наддніпрянської України, С. Єфремов пише, що «"Киевская Старина" почала виходити не з 1883, а з 1882 року (стор. 24). Відома програма "Profession de foi молодих українців" ні Зіньківському, тоді вже небіжчикові, ні навіть Грінченкові не належить, а вийшла вона з Київської Семінарської громади (стор. 27–28). Перший з'їзд Укр[аїнської] Демократичної Партії одбувся не в 1905 р., а значно раніше, бо формування цієї партії почалося з 1903 р. і вже либонь 1904-го надрукований був (листом) і перший нарис її програми (стор. 41). В реєстрі збірників (стор. 43) проминуто харківську "Складку" 1896 р. Під відомими "Записками" про українську пресу та школу надрукованими р. 1905 в "Сыне Отечества", зовсім не було "сотень тисяч підписів", а під другою, скільки пригадую, то й зовсім підписів не збиралося (стор. 47). Серед українських виступів наприкінці

⁶⁵ Єфремов С. [Рец.]: Дорошенко. В. Українство в Росії, новіші часи. Видання Союзу визволення України. Стор. 114. Відень, 1917 // Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – [Критика і бібліографія]. – II: Публіцистика. – Стовп. 316.

⁶⁶ Там само. – Стовп. 316.

90-х років проминуто святкування ювілею Котляревського р. 1898-го, що, напр., у Києві одбулося досить, як на той час, ім-позантно (ст. 47). “Громадська Думка” почала виходити-таки р. 1905, а не 1906-го (стор. 62). Першу “Просвіту” на Україні було засновано не в Одесі, а в Катеринославі ще до 17 жовтня 1906 р. (стор. 56). Українська книгарня під фірмою “Київської Старини” належала не Старій Громаді, а Всеукраїнській організації і згодом Товариству українських поступовців (ст. 66). Не зовсім ясно й не зовсім правдиво переказано історію та розвиток цього останнього Товариства (стор. 110–111) і т. і.». Як бачимо, С. Єфремов не обминає своєю увагою факто-графічних помилок автора. Але завершує він свою рецензію доволі лояльним висновком: «Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладні-шим та поширеним завбільшки на “великий том”»⁶⁷.

Щодо перевидань спадщини провідників українського руху, то взірцем того, як майстерно С. Єфремов інтерпрету-вав їхні ідеї у контексті сучасної йому політичної ситуації – а це був вересень 1917 р., криза легітимності Тимчасового уряду, боротьба Генерального Секретаріату Центральної Ради за фактичний вплив на території українських губер-ній, вирішення українськими політиками дилеми – націо-нально-територіальна автономія чи самостійність, федера-ція чи політична окремішність? – може слугувати коментар публіциста до перевидання праці його «кумира» – Михайла Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (К., 1917). «Четвертий десяток літ минає, як напи-сана “Историческая Польша и великорусская демократия” (вперше надрукована в “Вольном Слове” р. 1881), але бага-то сторінок книги читаються, наче написано її на теперіш-ню “злобу дня”. І це не тільки через те, що суть питаннів, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити не-вгасимим світом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламується зуб часу. Надзвичайно бага-та на фактичний матеріал з сфери національних програм і стосунків російських та польських революційних партій,

⁶⁷ Єфремов С. [Рец.]: Дорошенко. В. Українство в Росії... – Стовп. 316.

особливо щодо українського питання, книжка Драгоманова заснована на непохитному переконанні цілого його життя про “необходимость выработать широкую федеральную программу, независимо ни от каких «исторических» преданий и государственных претензий, программу, вполне достойную освободительных идей новейшего времени и могущую действительно удовлетворить интересы всех племен Восточной Европы” (стор. 31). Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського, питання чужим людям, і помогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов’язковим для кожної “освіченої” людини”⁶⁸.

Не менш палко вітав Єфремов і перевидання доробку свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Так, з приводу появи друком «Листів з України Наддніпрянської» – праці, що й нині викликає зацікавлення істориків національного руху – читаємо в «Книгарі»: «Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у “Буковині” на початку 90-х років. Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова – “Листами на Наддніпрянську Україну”, що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні». В той же час Єфремов вважав не зайвим попередити зацікавлену публіку, що «коли теперішній читач не знайде в домаганнях Грінченка нічого для себе нового, бо вони тепер здобули загальне признання, то він зрозуміє, як історично вироблялись ті погляди, яку боротьбу переходили на початку свого народ-

⁶⁸ Єфремов С. [Рец.]: М. П. Драгоманов. Историческая Польша и Велико-русская Демократия. Стор. 143+2 нenumerовані. Київ, 1917 // Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – III. Публіцистика. – Стовп. 14–15.

ження, які етапи переживали. А це допоможе йому краще зрозуміти й обґрунтувати і самі домагання, як оцінити щодо формулювання їх ролі для того покоління, до якого автор належав»⁶⁹.

Натомість С. Єфремов нещадно критикував «макулатуру» – псевдопропагандистські, псевдопартійні видання, слухно підкреслюючи, що «політична воля не тільки має свої троянди, а й колючок чимало несе з собою. Розв'язуючи сили для роботи, odkриваючи можливості для праці на всіх ділянках життя, вона разом розв'язує і лихі інстинкти, випускає на волю те, що повинно б держати стриманим і що дійсно стримується самою культурністю та інтелігентністю. Нема їх – з'являється усяка макулатура, од порнографії почавши і на політичній макулатурі скінчивши. Остання, може, найгірша, бо під високі ідеї підшивається й може мати попит навіть серед серйозної публіки.

До такої макулатури зачисляю виписані вгорі видання, які вибрав на зразок з теперішньої досить численної брошурної продукції. «Катехізм (sic) Українця» – це символ віри сучасного самостійника, в запитаннях та відповідях виложений. Націоналістична пиха, зненависть і ворожнеча до інших народів, великодержавні забаганки, заклики до насильства – такі прикмети цього символу віри новітнього шовініста... Не багато мудрості здобудемо і з другої криниці, яку викопала Українська Громада в Бірзулі. Про автономію чимало вже написано, і треба спеціального талану, щоб так наплутати, до того ж таким вульгарним способом, патякаючи, як це зробив невідомий автор брошури – «Нащо нам Автономія». Коли автор думає, що популяризація – то зумисна грубість у виразах та простацьке варнякання, то він дав популярну книжечку. Коли він думає, що автономію треба доводити очевидною неправдою, то він довів і потребу автономії. Коли він думає, що ідею власного війська для України не компромітує його «ми повинні мати силу не датися», то він зробив послугу й для військової справи...» І наостанок С. Єфремов цитує Тараса Шевченка: «Як би ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя», – писав колись Шевченко. Іменно – вчилися... А так, од усієї цієї «своєї мудрості» занадто вже чимось

⁶⁹ Єфремов С. [Рец.]: Б. Грінченко. Листи з України Наддніпрянської // Книгарь. – 1917. – Ч. 3. – Листопад. – III. Публіцистика. – Стовп. 121–122.

самогонним тхне»⁷⁰.

Зовсім іншу, високу оцінку дає Єфремов невеликим за обсягом, але виваженим за змістом інформаційно-популярним працям шанованого ним П. Стебницького, наголошуючи на корисності того факту, що «одна і та сама праця д. Стебницького (Смутка) разом виходить у двох виданнях – українською і російською мовами. І вона справді може стати в пригоді і українській, і російській публіці. Росіянам вона дасть певні і ясно виложені відомості про українство; українцям нагадає самий хід українського руху та його головні етапи й вимоги. Минуле і здобутки українства, його надії й перспективи – все це знайде читач у гарних брошурах д. Стебницького, яким можемо бажати найширшого розповсюдження»⁷¹.

На сторінках часопису знаходимо також і більші за обсягом критичні праці класичного типу, які мають значну наукову цінність, часто виступаючи як своєрідна апробація тієї чи іншої літературознавчої розвідки критика й історика літератури. Так, не можна не звернути увагу на статтю С. Єфремова про літературно-критичну спадщину П. Куліша. Вчений аналізує стан критичної думки в українському літературному процесі на час приходу туди П. Куліша, еволюцію поглядів, настроїв і смаків останнього, не приховує його метань і хитань, але висновок робить виважений і загалом позитивний: «І проте, не вважаючи на всі свої помилки й гріхи, в історії української критичної думки Куліш напевне займе показне місце. Був це перший, можна сказати, критик, що з широким світоглядом і певним критерієм критичним заходив до справ літературних. Одбиваючи на собі загальні впливи європейської й російської критики 40-х років, він через специфічні обставини українського письменства мусів

⁷⁰ Єфремов С. [Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; Нашо нам автономія. Вид. Української громади с. Бірзула. Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10; «А на апостольськiм престолі чернець годований сидить». Вид. Підлипенської Провсвiти. Стор. 8. Конотіп, 1917, без ціни // Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – V. Політично-агітаційні видання. – Стоп. 18–19.

⁷¹ Єфремов С. [Рец.]: П. Я. Стебницький (П. Смуток). Українська справа. – Видання Т-ва «Друкарь» у Петрограді, стор. 46. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп.; П. Я. Стебницький. Україна и украинцы. Вид. Т-ва «Друкарь» у Петрограді. Стор. 48. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп. // Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – [Хроніка і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стоп. 64.

будувати свої критичні присуди на ґрунті, з одного боку, історичним і національним; з другого, підганяючи перший під останній. Це позбавляло оцінки його подекуди історичної перспективи, як у присудах про все старе наше письменство та про Котляревського. Але це ж надавало його критичним спробам і того – може однобічного – перцю, що найдужче впливав на сучасників, бо критик ставив руба пекучі питання часу й давав па них виразні відповіді. Нахилиючись теоретично до естетичного напряму, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишився ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. Не рахуючи випадкових критичних екскурсів пізнішими часами, мало не всі критичні праці Куліша належать до 50-х і 60-х років, а як богом того часу був йому народ і рідне слово, то Кулішева критика найменше може підлягла різким змінам, звичайним у цього письменника, найменш зазнала руйнації, власною рукою заподіяної. Куліш-критик – це насамперед народолобець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харибдою своєї вдачі та зверхніх обставин. І українська критика може бути вдячна своєму першому працьовникові, що не знизив він її прапора, але твердою рукою засадив у певний ґрунт, який обробляти пильніше довелося вже Кулішевим наступникам»⁷². У статті «В тісних рямцях» (1926 р.) С. Єфремов високо оцінив здобутки П. Куліша як видавця: «Видання Кулішеві одмітні були і з надвірного боку – досить чепурні, хоч і простенькі, охайненько видані, з гарною раз у раз коректою. Почувалось на них дбайливе око як самого видавця, так і його найближчого помічника Данила Каменецького...»⁷³. Таке ставлення до однієї з найбільш контroversійних постатей українського ХІХ ст. з боку суворого й мало схильного до компромісів С. Єфремова дещо дивує. І значно пізніше в українських колах діаспори визнавали, що П. Куліш «не був популярним серед наших діячів ХІХ століття. Про причини цього явища багато вже писалося. Були вони й об'єктивні, і суб'єктивні, а

⁷² Єфремов С. Біля початків української критики. Куліш – як літературний критик // Книгарь. – 1919. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – Стр. 1537–1538.

⁷³ Єфремов С. Вибране... – С. 158.

серед останніх найбільше шкодила П. Кулішеві його палка вдача («гарячий Куліш»)»⁷⁴. І тут можна знову говорити про неймовірну здатність до передбачень, властиву С. Єфремову, глибоке й нестандартне розуміння специфіки літературного процесу, які належним чином оцінили тільки наші сучасники. Розділ VII «Літературно-критичні та історико-літературні праці й висловлювання» відомого дослідження Є. Нахліка розпочинається твердженням: «Куліш увійшов в історію нового українського письменства і як **один із засновників літературної критики**, зокрема так званої письменницької, як **перший український критик-професіонал**» [Виділено Є. Нахліком. – Т. Д., С. І.]. І тут же йде покликання на фундаментальне дослідження Є. Єфремова «Історія українського письменства»⁷⁵.

Безперечно цінними є літературно-критичні рефлексії С. Єфремова на сторінках «Книгаря» щодо творчості Михайла Коцюбинського⁷⁶, які виявляють тривкий духовний зв'язок між дослідником-інтерпретатором і письменником – героєм його розвідок. У «Книгарі» (№ 2 за 1917 р.) С. Єфремов подав огляд брошурб М. М. Коцюбинського «Іван Франко» (К.: Криниця, 1917. – 32 с. – ціна 25 коп.)⁷⁷, та об'ємні статті/рецензії – «З доби шукання» (1917, № 8) та «Нескінчена

⁷⁴ Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького (З приводу 150 роковин з дня народження П. Куліша) // Укр. історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 38.

⁷⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 290. – (Серія «Літературознавчі студії»; вип. 12).

⁷⁶ У дореволюційний період діяльності критик подав про Коцюбинського окремий підрозділ в «Історії українського письменства» (1911 р.), статтю «Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського» (Рада, 1913, № 88), рецензію на повість «Тіні забутих предків» («Киевская мысль», 1913, № 150). У 1918 р. окреслив постать письменника в «Короткій історії українського письменства». В 1920-ті рр. з'явилися ґрунтовні праці: Єфремов С. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис з додатком автобіографії Коцюбинського. – К.: «Слово», 1922. – 175 с.; Єфремов С. Михайло Коцюбинський. – К., Ляйциг, 1924. – 173 с. (Серія «Загальна бібліотека. Літературні характеристики українських письменників»). На прохання подолан написана популярна книжечка: Єфремов С. Михайло Коцюбинський – український письменник / З вступним словом Ф. Маслюка; з ілюстр. В. Сільвестрова. – Вінниця, 1927. – 16 с. (Серія видань, присвячених пам'яті М. Коцюбинського, № 1). Концептуальним є слово «Од редактора», вміщене в підготованому С. О. Єфремовим виданні класика (Коцюбинський М. Твори. – К., 1928. – Т. 5. – С. 7–17).

⁷⁷ Фактично це – реферат, читаний письменником в 1908 р. на засіданні Чернігівської «Просвіти».

пісня» (1919, № 25–26)⁷⁸. Ці публікації Єфремова відомі значно менше, ніж відповідні розділи його «Історії українського письменства», або критично-біографічні начерки, присвячені М. Коцюбинському. Предметом обговорення в єфремовських текстах у «Книгарі» стала поява перших томів повного зібрання творів Коцюбинського у видавництві «Криниця». Одночасно С. Єфремов подав свою візію творчого шляху письменника. Розпочавши з тези про те, що «популярність Коцюбинського не дорівнює його славі», Єфремов прослідковував визрівання провідних «трендів» в художньому мисленні Коцюбинського, його еволюцію від етнографічно-реалістичного до метафоричного, імпресіоністичного і психологічного письма. Перша праця С. Єфремова – «З доби шукання» – стилістично й змістовно перегукується зі вступом до монографії про Коцюбинського, виданої в 1922 р. А от «Нескінчена пісня» ближче до змісту й спрямованості «Історії українського письменства». Також знаходимо спільні відлуння і варіації в цих текстах та слові «Од редактора» до т. 5 «Творів» Коцюбинського. Проникнення у таємниці творчої лабораторії Коцюбинського спонукали Єфремова до застосування історико-порівняльного й психологічного методів, загострили увагу до естетичних критеріїв в оцінці літературних явищ. До речі, цей інтерес до нових явищ в літературі й політиці (і тут слід також звернути увагу на єфремовську рецензію на збірку оповідань Михайла Івченка, написану невдовзі після його відгуку на зібрання праць Михайла Коцюбинського⁷⁹) підважує усталені дещо примітивні уявлення про С. Єфремова як діяча, що застряг в своїх естетичних уподобаннях на рівні народництва й українофільства. Показово, що в 1920-ті рр., в добу українізації, С. Єфремов взяв участь у проекті Державного видавництва України (1922–1925 рр.), який передбачав видання 10-ти томів спадщини Коцюбинського. Світ побачили лише п'ять, до яких Єфремов підготував детальні коментарі та супровідні статті. Готував він також до друку у 1920-ті рр. й епістолярій

⁷⁸ Єфремов С. З доби шукання: М. Коцюбинський. Твори. Том перший, ст. 189; том другий, стор. 165. Видавництво «Криниця». Київ, 1917–1918 // Книгарь. – Ч. 8. – Стоп. 438–441; Єфремов С. Нескінчена пісня // Книгарь. – Ч. 25–26. – Стоп. 1681–1684.

⁷⁹ Єфремов С. Дорогою шукання [Рец. на: Мих. Івченко. Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во «Сяйво». Видання перше. – Стор. 158. Київ, 1919] // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Січень – березень. – Стоп. 23–32.

письменника, про що неодноразово згадував на сторінках своїх потаємних щоденників та в листах до Є. Чикаленка. Наступ сталінського тоталітарного режиму, цензурні перепони, фінансові труднощі, в подальшому – арешт й засудження С. Єфремова на сумнозвісному процес сфальсифікованої «Спілки визволення України» стали на заваді успішній реалізації цих масштабних планів.

В згаданій вище рецензії на твори М. Івченка Єфремов висловив також узагальнюючий погляд на процеси трансформації в українській літературі революційної доби. Так, публікація починається словами про те, що «в нашому красному письменстві часів війни та революції кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь помітних заступників – у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якимось тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безпечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури, напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу – і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків. [...] “Переоцінка цінностей” у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для “революції” далеко більш вдячного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча – то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий». І далі Єфремов говорить про те, що «зазначене з'явище [...] свідчить, що наша “літературна революція” одбувається поки що чисто формальним способом, зверху і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту, не дійшла ще до підґрунтя літературного, і хто зна чи переїде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбання саме останнього часу. Принаймні брак новаторства [як]раз там, де техніка не так притягає сама задля себе, показує, що поза технічною стороною “літературна революція” не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змаганнів, і не вважаючи на тріскучу фразе-

ологію, перебуває власне на старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків»⁸⁰. Дещо з цих міркувань (досить скептичних, слід визнати, щодо новаторства в українській літературі) зустрічаємо і в останньому прижиттєвому виданні його «Історії українського письменства».

Навіть побіжний аналіз доробку С. Єфремова в «Книгарі» показує, що Автор прагнув уникати політичних сюжетів, щоб не наражати журнал на небезпеку заборони. Я. Дашкевич, наводячи хронологію змін влад у Києві, переконливо показує, як ненавиділа/зневажала будь-яка російська влада все українське. «Великий знавець» українських реалій, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду Х. Раковський писав у московських «Известиях» (січень 1919 р.), що «среди украинского крестьянства отсутствует то, что называется обыкновенно «национальным самосознанием». [...] Украинский пролетариат является по своему происхождению чисто русским» і навіть саме слово «українець», виявляється, стало лайкою серед українців(?)⁸¹. Про інтелігенцію не йшлося взагалі, очевидно, в Москві подумали, скільки там її набереться – треба буде: перестріляємо. Аналогічне ставлення виявляли й денікінці. Таким чином, завбачливість і політична стриманість були не зайвими.

Але політика така річ, що повністю позбутися її не завжди щастить. Увагу дослідника мають привернути два некрологи, вміщені в «Книгарі». Висока оцінка місця покійного І. Шрага в національно-визвольному русі не викликає жодних сумнівів, бо вся свідомо громадсько-політична діяльність небіжчика носила виразно український характер, тому Автор некролога вважав за потрібне наголосити на його моральних і людських якостях: «Висока, показна постать, могучий голос його й одкритий погляд немов створені були для трибуни: благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентельменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дріб-

⁸⁰ Єфремов С. Дорогою шукання. – Стоп. 23–25.

⁸¹ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 39.

ні суперечки та рахунки. На перший виходять план самі вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвіювалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини. Може, через це й політичні вороги, – а їх у небіжчика було раз у раз досить, – не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сів круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї»⁸². С. Єфремов добре орієнтувався і в перипетіях життєвого шляху покійного діяча, бо саме йому належить заслуга виходу друком спогадів І. Шрага. «Автобіографія» останнього була написана на настирливі прохання Сергія Олександровича наприкінці 1916 р., але надрукована в часописі «Наше минуле» на початку 1919 р., уже по смерті мемуариста. Впровадження тексту, підготовку післямови та некрологу здійснив С. Єфремов⁸³. Він висловив не тільки свої почуття, але й оцінки інших «молодших товаришів» у таких рядках: «І не тільки партійного діяча шанували в Шрагові його молодші товариші, але й чисту, не заплямлену, не вважачи на літа – молоду людину, яка з щиро молодечим запалом бралася до всього, що йшло на користь рідному краю»⁸⁴.

Дещо в іншому плані написано некролог, присвячений пам'яті М. Туган-Барановського. Складається враження, що С. Єфремов не знав його так близько, як І. Шрага. Безумовно, це була видатна постать. Однак на відміну від сучасних дослідників⁸⁵, Автора некролога менше цікавила наукова спадщина вченого й громадського діяча, натомість смисловим центром його тексту стали роздуми про долю трьох, безумовно, видатних історичних осіб, яких, на думку С. Єфремова, об'єднувала приналежність до руху легальних (економічних) марксистів, що постав у Росії в 90-х рр. XIX ст. Це – П. Струве, В. Ленін і М. Туган-Барановський⁸⁶. Радянська історіографія одностайно стверджувала, що В. Ленін не належав до цієї

⁸² Єфремов С. Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (†11 квітня 1919 р.) // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1427.

⁸³ Демченко Т. П. Батько Шраг. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 8.

⁸⁴ Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 121.

⁸⁵ Так, стаття (автор Л. П. Горкіна) про М. Туган-Барановського в «Енциклопедії історії України» майже повністю присвячена аналізу його наукового доробку як економіста світового рівня. Див.: ЕІУ. – Т. 10. – С. 172–173.

⁸⁶ Єфремов С. До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського // Книгарь. – 1919. – Ч. 2. – Квітень. – Стовп. 1260.

ідейно-політичної течії, а всіляко її поборював⁸⁷. Сучасні ж українські дослідники трактують це питання по-іншому. На їхню думку, зближення В. Леніна з П. Струве було викликане кон'юнктурними міркуваннями: «Ортодоксальні марксистки на чолі з В. Леніним пішли з ним на тимчасову угоду. Завдяки цьому “союзів” соціал-демократи отримали доступ до легальних журналів. Проте досить швидко Ленін і Плеханов активізували критику»⁸⁸. Утім, П. Струве та й М. Туган-Барановський досить швидко розібралися в справжніх намірах своїх попутників і платили В. Леніну тією ж монетою. П. Струве вважав, посилаючись й на думку М. Туган-Барановського, що головними рисами характеру В. Леніна були жорстокість, прагнення до влади й ненависть⁸⁹. Утім, С. Єфремова мало цікавили ці внутрішні чвари у ворожому таборі. Натомість його увагу привернула подальша політична еволюція провідних постатей даної течії. «Один пішов на право і докотився, через “Освобождение” та “национальное лицо”, до національного “ероса”, ставши ідеологом Великої Росії цілком імперіалістичного типу, що мала поглинути всіх і вся, хто тільки стояв їй на дорозі. Другий доевoluціонував до большевизму й стоїть нині на чолі СРСР, теоретично й практично проповідуючи теж імперіалізм – червоний, але все-таки імперіалізм», – наголошує Автор⁹⁰, ймовірно, навіть не підозрюючи, настільки повно й страшно справдиться його передбачення у далекому майбутньому. Прагнення до «об'єктивної істини» підштовхнуло третього з тих молодих діячів до розриву з марксистською ідеологією. «Задля неї він не завагався признатися в своїх помилках, вона примусила його порвати старі зв'язки, вона надихнула йому пізніше справедливую оцінку його суворого критика і вона ж допомогла вибрати правдивий шлях для дальшої роботи – на користь демократії, але без того метафізичного покривала, яким цю роботу окривав правовірний марксизм, – підкреслив С. Єфремов. – “Три доріжки різно” простелились перед колишнім марксизмом, і коли ми порівнюємо, куди прийшли Струве, Ленін і Туган-Барановський, то мусимо признати, що шукання об'єктивної істини його не звело на манівці, на

⁸⁷ БСЭ. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14. – С. 724–725.

⁸⁸ Головченко В. І. Легальний марксизм // ЕІУ. – Т. 6. – С. 95.

⁸⁹ Струве П. Б. Мои встречи и столкновения с Лениным // Новый мир. – 1991. – № 4. – С. 219.

⁹⁰ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стовп. 1260.

яких зблудили його колишні друзі, а потім вороги»⁹¹.

Не менш рішучим, як вважав С. Єфремов, був розрив вищеназваної трійці й у ставленні до українського питання. П. Струве протиставив себе всьому «національно-визвольному рухові, заявивши в публікаціях в часописі “Русская мысль” про недоцільність прагнення української інтелігенції до “культурного відокремлення” від Росії, бо українці – гілка “загальноросійського державно-культурного організму”»⁹². Практично усі діячі з українського табору виступили проти цих новітніх зазіхань на національну мову, культуру, права називатися народом⁹³. Не міг не знати С. Єфремов й про оцінку виступу П. Струве, дану М. Коцюбинським у листі від 21 січня (ст. ст.) 1912 р. з Капрі до М. Могилянського: «Цікавить мене стаття Струве у “Русской мысли”, але, на жаль, досі ми не дістали першої книжки. З Вашого листу і з “Ради” бачу, що се щось гидке, але от “національного лица” Струве я нічого й не сподівався инчого. Ця людина погано пахла для мене ще в період його чистоти й слави. Ми вже так багато маємо сліпих ворогів, що одним більше чи менше – байдуже. Нехай лютують – а ми по рецепту: не вважай на врожай, сій жито, хліб буде»⁹⁴. Показово, що в період назрівання революційної кризи погляди Струве піддали критиці й деякі представники російського лібералізму. Так, вельми радикально критикував ідеї П. Струве видатний публіцист і вчений, що пройшов шлях від легального марксизму до лібералізму, син відомого діяча Старої громади й професора права Олександра Кістяківського, Богдан Кістяківський. У статті «Що таке націоналізм?» Б. Кістяківський розрізняє два види націоналізму: один виходить з нації як цілого, розглядаючи націю як особистість; цей націоналізм завжди при певних умовах призводить до заперечення за іншими тих прав, які відстоює для себе; ін-

⁹¹ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стоп. 1260–1261.

⁹² Цит. за: Зотова З. М. Петр Бернгардович Струве // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 66.

⁹³ Так, Сергій Олександрович присвятив критиці поглядів П. Струве такі полемічні статті й нотатки: Єфремов С. З нашого життя [Про П. Струве] // Рада. – 1912. – № 23, 28, 34, 46; Єфремов С. На текущие темы [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 2; Єфремов С. Од Струве до Щоголева [Еволюція «Русской Мысли»] // Рада. – 1913. – № 80; Єфремов С. Достукався [Про П. Струве] // Нова Рада. – 1917. – № 166.

⁹⁴ Листи М. Коцюбинського до Мих. Могилянського / Передм. М. Могилянського // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 76.

ший націоналізм бореться за права народних мас, і тільки він не порушує принципу рівноправності і однакової для всіх свободи, завжди залишаючись вірним демократії і прогресу. Посилаючись на думки М. Драгоманова, Кістяківський твердив, що в Росії представники «державної національності» зазвичай запозичують перший тип націоналізму у німців. «Найбільш яскравим представником цього «внутрішнього німця» Кістяківський називав П. Струве, який закликав російське прогресивне суспільство показати своє «національне обличчя пригнобленим національностям»⁹⁵. У 1915–1916 рр. Б. Кістяківський розірвав особисті стосунки зі Струве через розбіжності в «українському питанні». Й це незважаючи на те, що зі П. Струве його поєднували дружня приязнь зі студентських років, спільна діяльність з видання журналу «Освобождение» в Штутгарті (з весни 1902 р.) і створення нелегальної опозиційної організації – «Союза освобождения», нарешті, співробітництво в редагованому П. Струве часописі «Русская мысль».

У жовтні 1917 р., підбиваючи підсумки еволюції Петра Струве в політиці, Сергій Єфремов уїдливо писав у «Новій Раді»: «Щодо мене, то я давно бачив той кінець, до якого мав фатально докотитися д. Струве. П'ять років тому, під час голосних виступів д. Струве в українській справі, я вже висловлював надію, що він і такі, як він, “знайдуть, може, в собі сили цілком одверто кинутись в приязні обійми «России» (була й така колись бутербродна газета!) й працювати собі любенько вкупі з д. д. Меньшиковими й Савенками”. І от тепер, коли пророкування справдилося буквально, коли П. Струве любісінько сів собі рядочком, поруч самого Анатолія Івановича [Савенка. – Т. Д., С. І.] – я маю право тішитись: як-не-як, а розгадав я цього незрозумілого сфінкса, “поднявшегося в конце концов выше партий”. Запальний марксист і керівник перших марксистських органів Росії “Новое Слово” і “Начало”, редактор закордонного “Освобождения” і видання творів Драгоманова, партійний кадет, панегірист “Великої Росії”, автор лозунга боротьби з українством, “без всяких двусмысленностей и поблажек”, приятель галицьких москвофілів і, нарешті, співробітник Шульгіна і Савенка – такий був той довгий шлях, що його за двадцять з чимось років пройшов

⁹⁵ Кістяковський Б. Национальные проблемы // Двухнедельный журнал. – М., 1915. – № 1 (май). – С. 3–5. Кістяківський викривав позицію Струве й на шпальтах «Украинской жизни».

д. Струве...»⁹⁶. Як бачимо – порівняльна характеристика поглядів Струве, Туган-Барановського й Леніна, здійснена С. Єфремовим у цитованому вище некролозі, була наслідком тривалих роздумів і спостережень щодо поступування знакових постатей російського політикуму в національному питанні.

Але – ніде правди діти, за те, за що українські й деякі прогресивно мислячі російські інтелектуали критикували П. Струве, – його вихваляють, підносять на п'єдестал як новітнього месію сучасні російські автори. І якщо в 1993 р. погляди П. Струве щодо України ще якось намагалися пом'якшити, затушувати їхню шовіністичну суть, то вже на початку 2000-х рр. глорифікація пішла повним ходом. Один з таких істориків піддав критиці відомого американського вченого Р. Пайпса, бо йому «не подобається і те, що Струве вважав український народ гілкою єдиного російського народу, а український сепаратизм – дуже небезпечним для Росії»⁹⁷. Схоже, що Б. Балувєв повністю поділяє погляди героя свого дослідження.

Погляди В. Леніна на українське питання в найширшому значенні, на думку С. Єфремова, не далеко відійшли від вищеназваних, хоча діяв він набагато обережніше. Утім, Автор на власні очі бачив наслідки реалізації політики визнання «права націй на самовизначення» та «пролетарського інтернаціоналізму», тому оцінив політику більшовизму та її творця цілком справедливо: «ставши “обладателем” совітської Росії, і він скінчив на безглуздій війні з Україною задля примх червоного імперіалізму»⁹⁸. Сучасний український історик розкрив сутність цих «примх»: «комуністичні вожді взагалі не були виразниками інтересів якого-небудь народу [...] внаслідок безпрецедентної концентрації політичної та економічної влади в їх вузькому середовищі. Усі народи багатонаціональної радянської імперії були однаково залежними від них. Якщо імперська репресивна машина обходила з українцями набагато жорсткіше, ніж з росіянами, то тільки тому, що українці являли собою набагато більшу загрозу для

⁹⁶ Єфремов С. Достукався // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У 2-х т. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 314. Вперше опубл.: Нова Рада. – 1917. – 19 жовтня. - № 166.

⁹⁷ Балувєв Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке вопроса) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 120.

⁹⁸ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стовп. 1262.

інтернаціонального складу вождів російського комунізму»⁹⁹.

Природно, що у С. Єфремова повне розуміння й схвалення знайшла еволюція М. Туган-Барановського: «Скинувши об'єднителні окуляри, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вівтар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути»¹⁰⁰. Дехто подумає, що ж, С. Єфремов хвалить своїх. Але в умовах тієї страшної війни, коли на незміцнілу, щойно проголошену Українську республіку накиннулися набагато сильніші вороги, було не до горезвісної «об'єктивності» як головного критерію істини, та й чи існувала вона коли-небудь взагалі особливо, коли йшлося про сприйняття сучасниками.

Виразно політичний характер має і остання з «книгарських» публікацій С. Єфремова – «Карна експедиція»¹⁰¹. Політичне спрямування її настільки виразне, а наведені факти діянь «невідомого чиновничка Будиловича» настільки огидно очевидні, що не можна не погодитися з Автором, що цей крок денікінських окупантів – просто «пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна згряя на Україні»¹⁰². Загальна характеристика нетривалого денікінського господарювання в українській столиці повністю збігається з оцінками сучасних істориків¹⁰³. Зокрема, в узагальнюючому виданні наводиться такий цікавий факт: «Репресивний характер денікінської політики щодо української культури був очевидним для всіх. Навіть організація правого спрямування “Союз відродження Росії” звернулася до Денікіна з проханням припинити переслідування “українського культурного руху”. На що той відповів: “Культуру від політики відокремити не можна”...»¹⁰⁴. Це, мабуть, єдине, з чим і тепер можна погодитися з лідером

⁹⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – С. 353.

¹⁰⁰ Єфремов С. До об'єктивної істини... – Стоп. 1260.

¹⁰¹ Єфремов С. Карна експедиція... // Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3. – Стоп. 73–80.

¹⁰² Там само. – С. 75.

¹⁰³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 438–441.

¹⁰⁴ Нариси історії Української революції... – С. 440.

Білого руху в Росії. Один штрих із статті С. Єфремова робить ще переконливішим пафос Автора. Він наголошує, що «нищено самі українські книги. До “большевицьких” виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...»¹⁰⁵. Списки спалених книжок дають повне уявлення, що денікінці вважали особливо небезпечним для утвердження своєї влади й безуспішних спроб відновити імперію.

Отже, як свідчать матеріали «Книгаря», Сергій Єфремов залишив по собі колосальну публіцистичну спадщину і прислужився українській культурі не в останню чергу своїм прямо-таки побожним ставленням до книжки взагалі, а української - зокрема. Нам здається, що сучасний читач гідно оцінить і глибину наукової думки великого літературознавця, і гостроту, дотепність та очевидну громадську значущість його публіцистики. Кожна, навіть найменша, рецензія С. Єфремова, вводить нас у світ думок і почувань її Автора, показує його як неперевершеного знавця і поціновувача української книжки, її захисника й пропагандиста, борця за розвій національної культури. Останнім часом неабиякої актуальності набув також пафос боротьби проти імперії, яка, як виявилось, не тільки нікуди не зникла, але знову, як майже 100 років тому створила пряму загрозу самому існуванню незалежної України, її державності та народу.

На сторінках «Книгаря» друкувались також відгуки на твори самого С. Єфремова – вони наводяться в додатках. Найцікавішими з них, на наш погляд, є рецензії А. Вечерницького, П. Зайцева, М. Ішуніної, О. Мицюка, М. Павловського, Д. Ревуцького, які відбивають, звісно, суб'єктивний погляд критиків. Але одне їх єдне – шанування творчого доробку й постаті самого С. Єфремова – лицаря українського слова, глибокого знавця літератури, безкомпромісного публіциста. У подальшому, можливо, з'являться розвідки, де будуть висвітлені обопільні стосунки Єфремова з тим чи іншим його рецензентом... У додатках також вміщені матеріали про святкування 25-літньої ювілею літературної діяльності С. Єфремова і начерк його життя й творчості, що належить перу академіка А. Кримського.

Насамкінець хотілось би навести декілька штрихів щодо сприйняття Сергієм Єфремовим особистості другого редактора «Книгаря» – Миколи Зерова, які зафіксовані на сторін-

¹⁰⁵ Єфремов С. Карна експедиція... – Столп. 76.

ках знаменитого єфремовського щоденника 1923–1929 рр. Так, 7 лютого 1924 р. Єфремов занотовує: «Увечері зайшов Зеров, приніс своє “Нове українське письменство” з написом “vesxigia (здається, треба – vesxigio?) seguor”. Отже не розберу до ладу, чи має це значити: “іду слідком” чи “ганяюсь” (російське – “преследую”)? Бо як розказували мені, в своїх лекціях він більше другого пильнує, з глузуванням та дотепами. Мало не всю книжку й прочитав сьогодні. Книжка добра, змістовна. Автор справді найталановитіший і найбільш тямущий з молодших істориків нашого письменства, має смак і свій стиль. Єсть дрібні помилки й недогляди і тенденція дивитись на давнє письменство з погляду сучасної естетики (подібне, між іншим, він закидає й мені). Але в усякому разі це серйозне придбання, а не Дорошкевичів смітник»¹⁰⁶. 26 серпня 1925 р. С. Єфремов фіксує: «Написав за вчора й за сьогодні рецензії на Зерова “Українське письменство” та “Леся Українка” – для присудження премії харківського комітету допомоги вченим»¹⁰⁷. Григорій Грабович, аналізуючи творчість С. Єфремова як літературознавця, згадує між іншим його реакцію на «Нове українське письменство», перший і єдиний том запланованої історії української літератури Миколи Зерова. «Тут також, попри визнання незаперечних вартостей цієї праці, Єфремов висловлює невдоволення. “Загальний напрям”, на його думку, “занадто абстрактний, надто загальний... і неплодючий”. Одне слово, на думку Єфремова, Зеров орудує ризиковною, сумнівною схемою»¹⁰⁸.

Далеко не прості взаємини С. Єфремова й М. Зерова, що склалися на ниві літературної критики й історії письменства, привернули увагу відомого літературознавця В. Панченка¹⁰⁹. Вчений переконливо розкриває їх характер як історію зближення двох непересічних особистостей, котрі по-різному трактували багато постатей і явищ культурно-мистецького життя, але при цьому завжди знаходилися і вою-

¹⁰⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929... – С. 70–71.

¹⁰⁷ Там само. – С. 271.

¹⁰⁸ Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – С. 420. Вперше ця праця С. Єфремова була надрукована: Єфремов С. [Рец.]: Зеров М. Нове українське письменство // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. 7/9. – С. 504. Перевидано: Єфремов С. Вибране. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 684–688.

¹⁰⁹ Панченко В. Є. Кільця на дереві. – К.: ТОВ: «Вид-во “Кліо”», 2015. – С. 76–95.

вали по один – український – бік барикад. Щоб підкреслити це відчуття єдності, дослідник паралельно аналізує і перебіг бурхливого конфлікту між С. Єфремовим та Миколою Євшаном на ґрунті різних підходів до вирішення все тих же наболілих проблем національної літератури, «уявлень про естетичні цінності». Втім, «незгоди з Сергієм Єфремовим [...] зовсім не заважали їхнім дружнім стосункам», – констатує В. Панченко¹¹⁰, і його висновок цілком співпадає з вищенаведеними щоденниковими записами С. Єфремова. Наприклад, як доводять матеріали нещодавно опублікованої антології «Київські неокласики» (К.: Смолоскип, 2015), колега Єфремова Андрій Ніковський належав до «кола неокласиків». Тому розглядати протистояння метрів українського літературознавства можна більшою мірою як умовно-світоглядне. Загалом, вважаємо, що проблема «Сергій Єфремов та Микола Зеров» ще потребує свого подальшого дослідження.

Надибуємо в «Щоденнику» й несподівану згадку про єфремовський літературний ювілей 1920 р., інформація про який з'явилася свого часу на шпальтах «Книгаря» (друкується в додатках). Запис від 3 лютого 1926 р.: «Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люде хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це – кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко зрушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... “А те далече...” поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір, коли я з ювілейної вечереї рискнув піти ночувати додому, бо тоді краще було вдома не ночувати... І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, – в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю»¹¹¹.

У спогадах М. Зерова «Мої зустрічі з Нарбутом», опублікованих у № 1 «Бібліологічних вістей» за 1927 р., згадується веселе зібрання гурту співробітників журналу «Наше минуле» з приводу ушанування С. Єфремова: «Спогади багатьох учасників тих веселих «бенкетів товариських» накреслили досить

¹¹⁰ Там само. – С. 95.

¹¹¹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929... – С. 337.

яскраво одно з останніх зібраннів гурту з приводу 25-літніх роковин літературної діяльності С. О. Єфремова. Збори ті відбувалися вже після громадського пошанування С. О. Щоб не обтяжати ювілята урочистостями, святковано було, власне, 89-й рік народження мітичного Луци Грабуздова. «Неслужащий дворянин», з маломаєтних поміщиків пирятинських, Лука Грабуздов був артистичним витвором гурту, українським Кузьмою Прутковим, що мав своєю постаттю відбити всі етапи українського життя й руху ХІХ–ХХ віку. Я пам'ятаю на цьому бенкеті Нарбута – в жупані, в старосвітських кольорових чоботях, – пародійні реферати про рід і особу Луци, веселі оповідання А. В. Ніковського та П. І. Зайцева, що затяглися до білого рана, – тодішнім звичаєм, бо виходити на вулицю вночі було небезпечно, – декламацію П. Я. Стебницького (Український громадянин перед образом св. Миколая) і наше власноручне розписування на виданому С. О. Єфремову від імені Мандрованої Академії (Academia vagabunda) латинському, роботи Нарбута, дипломі «доктора шляхології». Цей диплом фігурував на останній виставці Нарбута...»¹¹².

Повний комплект «Книгаря» зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В пропонованій увазі читача археографічній публікації у кожній праці С. Єфремова збережено оригінальну назву публікації із зазначенням жанру: рецензія, стаття, некролог, вказано вихідні дані. Усі виправлення й пояснення в тексті виділені квадратними дужками.

Примітки до змісту зроблені до кожної публікації.

Російськомовні цитати подаються згідно з правилами сучасного російського правопису. Тексти С. Єфремова друкуються без жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок, переважно друкарського характеру. Окрім того, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки, скрізь виставлено апостроф, та внесені деякі зміни до написання окремих слів у відповідність з вимогами сучасного правопису. В той же час упорядники зберегли авторську форму написання слова «враженнів», «постатів», «дійсности», «сучасности» та деяких інших. Також збережено російську транскрипцію прізвищ «Плетнев», «Фалалей Повинухин», «Ленин». Цитати, запозичені з літературних

¹¹² Зеров М. Мої зустрічі з Нарбутом // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 102.

джерел доби «Книгаря», діаспорних видань, де вживається «харківський» правопис, списки знищених денікінцями українських книг та тексти додатків наведені без редагування.

Наприкінці хочемо зазначити, що задум видати публіцистику Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» виник у процесі роботи над іншим проектом, підтриманим у 2012 р. Канадським інститутом українських студій, який виконувала С. Іваницька, досліджуючи персоналії «значущих Інших» в публіцистиці Єфремова дореволюційної доби.

Висловлюємо свою глибоку подяку доктору історичних наук Ігорю Борисовичу Гиричу (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України) за цінні поради та фахові консультації, директору Навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського професору Олександрю Борисовичу Коваленку за рекомендацію до друку цього видання, філологу Тарасу Васильовичу Єрмашову за надані світлини С. Єфремова та книжки з власної унікальної бібліотеки, які стали в нагоді при підготовці коментарів, а також громадсько-політичному діячу Ступаку Володимирю Федоровичу (Чернігів) за практичну підтримку проекту.

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

**СЕРГІЙ
ЄФРЕМОВ**

**ПУБЛІКАЦІЇ
В «КНИГАРІ»**

1917

№ 1

[Рец.]: М. П. Драгоманов¹. Историческая Польша и Великоорусская Демократия. Стор. 143+2 ненумеровані. Київ, 1917. Ціна 2 р.

Вперше з'являється в Росії класична праця Драгоманова² в цілості й під своїм справжнім назвиськом. Досі тільки уривки³ її були надруковані під час першої російської революції в покійній «Киевской Старине»⁴ (передруковано окремо в Казані р. 1906); друга революція одчинила двері й для цілої праці і без псевдонімів⁵.

Четвертий десяток літ минає, як написана «Историческая Польша и великорусская демократия» (вперше надрукована в «Вольном Слове» р. 1881⁶), але багато сторінок книги читаються, наче написано її на теперішню «злобу дня». І це не тільки через те, що суть питань, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити невгасимим світлом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламається зуб часу. Надзвичайно багата на фактичний матеріал з сфери національних програм і стосунків російських та польських революційних партій, особливо щодо українського питання, книжка Драгоманова заснована на непохитному переконанні цілого його життя про «необходимость выработать широкую федеральную программу, независимо ни от каких «исторических» преданий и государственных претензий, программу вполне достойную освободительных идей новейшего времени и могущую действительно удовлетворить интересы всех племен Восточной Европы» (стор. 31). Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці⁷, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського,

питання чужим людям, і допомогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов'язковим для кожної «освіченої» людини.

На жаль, перше в Росії видання класичної книги зроблено досить недбало, із силою коректурних помилок.

С. Єфремов

Книгарь: літопис українського письменства. – Рік видання 1-й. – Товариство «Час» у Києві. – Виходить щомісяця. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. - III. Публіцистика. – Стовп. 14–15.

¹ Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний громадсько-політичний діяч, вчений, публіцист, народився у м. Гадяч на Полтавщині. По закінченні Київського університету викладав античну історію у цьому ж навчальному закладі. Був активним членом Київської (Старої) громади, мусив емігрувати через переслідування царської влади. Поселився у Женеві, де видавав збірники «Громада» – перший сучасний український політичний журнал, брошури українською та західноєвропейськими мовами з метою познайомити українців з політичним, духовним та культурним надбанням Європи й водночас поінформувати європейську громадськість про «українське питання», як воно склалося після Емського указу 1876 р. З кінця 80-х рр. XIX ст. працював викладачем Софійського університету (Болгарія). Активна громадська діяльність, плідна наукова творчість, оригінальні ідеї в царині політичних та соціальних наук привертала до М. Драгоманова українську молодь, перетворивши його на кумира покоління 1880–1890-х рр., представником якого був і С. Єфремов.

² Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Киев: Типо-литограф. М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.

³ У 1906 р. у журналі «Киевская старина» були надруковані 4 уривки з рецензованої праці: «А. И. Герцен и его отношение к польско-украинскому вопросу» (т. 92, № 1 (Январь), отд. 1, с. 1–35); «М. Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях» (т. 92, № 3-4 (Март – Апрель), отд. 1, с. 321–367); «Отношение великорусских социалистов 70-х годов к народно-федеральному направлению» (т. 93, № 5-6 (Май – Июнь), отд. 1, с. 1–42) і «Польская и великорусская политическая печать 70-х годов по вопросу о народно-федеральном направлении» (т. 93, № 7-8 (Июль – Август), отд. 1, с. 275–376). Див.: Палієнко М. «Киевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 228; Ї ж.

«Киевская Старина»: Хронологічний покажчик змісту журналу (1882–1906). – К.: Темпора, 2005. – С. 470, 472, 474, 475.

⁴ Журнал «Киевская старина» виходив у Києві з 1882 по 1906 р. включно. З 1907 р. став україномовним й отримав нову назву – «Україна».

⁵ Усі вищезазвані фрагменти праці М. Драгоманова в журналі «Киевская старина» були оприлюднені із зазначенням прізвища автора.

⁶ «Вольное Слово» – газета російських емігрантів, що сповідували конституційно-демократичний шлях розвитку Росії. Виходила у Женеві (Швейцарія) у 1881–1883 рр. Детальніше див.: Заверюченко Н. С. Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 206 арк.

⁷ Ще у 1910 р. С. Єфремов головну заслугу М. Драгоманова у розвитку національно-визвольного руху вбачав у виробленні формули: «“космополітизм в цілях, націоналізм в засобах”, бо тільки “стоючи ногами й з серцем на нашій Україні, писав Драгоманов, – ми будемо держати свої голови в Європі”. На цій формулі засновано новітній український рух з його замірами – пересадити всі кращі здобутки загальнолюдського руху на рідний ґрунт, надавши їм щиронаціональну форму» (Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 43). Десять років потому М. Грушевський писав: «У сфері соціальної Драгоманов особливо наполіг на необхідність стати українству на ґрунт соціалізму, або “громадівства”, як він перекладав се слово [...]. Відповідно до того рішучо виступав против претензій всяких чужорідців будь то соціалістів чи не соціалістів, розпоряджатись долею України і українського народу (особливо в своїй прекрасній книзі “Историческая Польша и великорусская демократия”(1882)». Див.: Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; упоряд. С. Панькова. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. – Кн. II: Листопад 1918 р. – жовтень 1926 р. – С. 177–178. – (Серія «Суспільно-політичні твори»).

№ 2

[Рец.]: М. Залізник. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. Стор. 12. (Місце й час видання, а також ціна на зазначені).

Брошура – один з тих механічних передруків із закордонних виданнів, які, на жаль, починають у нас без жодної потреби з'являтися. Автор стоїть чи стояв, – бо брошура вперше

за кордоном вийшла р. 1915¹, – на «самостійницькій» позиції. Докази його не сильні, для нашого часу застаріли і навіть видано брошуру – не знати. Але цікаво не це, а те, хто саме видав брошуру. В заголовку стоїть – «Партія Українських Соціалістів-революціонерів», яка на установчому своєму з'їзді² визнала «війну Росії в цю хвилину війною за волю народів Росії» («Боротьба»³, 1917 р., ч. 2, стор. 6) і одхрещується од самостійництва. А тим часом брошура М. Залізняка кінчиться висновком: «Без побиття і розбиття Росії нема що думати про європейський поступ»...⁴ Що ж це таке? Чи партія с.-р. нагло змінила орієнтацію, чи тут швидше маємо діло з безсоромним фальсифікатом, коли хтось може шляхом механічного передруку – накинути партійній організації думки, яких вона не поділяє?

Цікаво в цій справі почути б авторитетний голос.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – III. Публіцистика. – Стовп. 16.

¹ Ймовірно, йдеться про одне з видань організації «Союз Визволення України». Упродовж свого існування Союз видав близько 80 книг і брошур про Україну 11 європейськими мовами. Численна друкована продукція виходила також українською мовою (Супронюк О. Діяльність Союзу Визволення України та його часопису «Вісник Союзу Визволення України» як етап змагань за державність України // Світогляд. – 2014. – № 4. – С. 46).

² Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, с.-р.) відбувся у Києві 4–5 квітня 1917 р. З'їзд висловився за негайне втілення у життя національно-територіальної автономії України, здійснення аграрної реформи, обіцяв підтримати політику Тимчасового уряду, якщо останній буде відстоювати інтереси трудового народу. Партія мала численне представництво в Українській Центральній Раді (УЦР).

³ «Боротьба» – щоденна газета, друкований орган УПСР, виходила у Києві в 1917–1920 рр.

⁴ Це гасло, яке викликало обурення С. Єфремова, йшло врозріз з політикою українських есерів і УЦР на початках Лютневої революції, але повністю відповідало ідеології та практичній діяльності Союзу Визволення України та нечисленних натовді самостійників. Слід звернути увагу на те, що з червня по вересень 1917 р. ні С. Єфремов як ідеолог УПСР та один із провідних публіцистів, ні УЦР не виставляли на чергу денну гасло самостійності України, наполягаючи і в І Універсалі, в перемовинах із Тимчасовим урядом на реалізації постулатів національно-територіальної автономії України в

складі Російської демократичної федеративної республіки. В вересні 1917 р. міністр-голова Тимчасового уряду О. Ф. Керенський заявив, що Росія буде децентралізованою, але остаточно питання щодо територіально-політичного устрою вирішувати будуть Всеросійські Установчі збори. Загалом шлях до ідеї самостійності України був вкрай звивистим, непрямолінійним рухом, як у теоретичній, так і в практичній площині. М. Залізняк писав наприкінці рецензованого твору: «Ми досі ніде ще не чули, щоби німецьке правитель-ство проголосило, що його цілю в сій війні було здобуття Бельгії й прилучення її до Німеччини. Натомість ми чули від самого російського правитель-ства і від впливових російських кругів, що здобуття української Галичини – се одна з цілей Росії в теперішній війні. Мотивувалося се, як і треба було сподіватися, традиційним способом – в ім'я прилучення до «Руси» «підярме-ного руського народу» в ім'я його визволення від «німецького» ярма, дарма, що сей нарід від німецького ярма зовсім не терпів, дарма, що в сій війні він увесь, від буржуазії до соціалістів, однодушно, без вагання і з власної волі, активно став на сторону держави, де знайшов для себе відповідні умови для свого розвитку, виступив з якнайбільшим завзяттям проти своєї мнимої освободительки – Росії... Кінчимо – Залізом і кров'ю вчить життя народи Європи розуму. Теперішня війна – се лиш одна лекція. І сенс сеї лекції є той, що доки існує російська імперія, доти не може бути спокою в Європі, доти не можна там думати ні про безпечний розвиток демократії, ні про безпечний розвиток соціалізму. Без побиття й розбиття Росії нема що думати про евро-пейський поступ. А розбиття Росії неможливе без визволення України від її панування. Се починають розуміти вже буржуазні політики й дипломати в Австрії й Німеччині. Але й соціалісти повинні зрозуміти нарешті, що виз-волення України теж лежить в інтересах міжнародного соціалізму». Цит. за виданням: Залізняк М. Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? – Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. Друк і наклад партійної друкарні. 1915. – С. 10–12. На брошурі штамп: «Бібліотека «Просвіти» Виділу С.В.У. в Раштаті», тобто виходить, що видання 1915 р. теж було видане під титлом «УПСР».

№ 3

[Рец.]: «Своя» мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора¹. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.

Нащо нам Автономія. Вид. Української Громади с. Бірзула². Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.

«А на апостольськiм престолі чернець годований сидить»³. Вид. Підлипенської Просвіти⁴. Стор. 8. Конотіш, 1917, без ціни.

Політична воля не тільки має свої троянди, а й колючок

чимало несе з собою. Розв'язуючи сили для роботи, odkриваючи можливості для праці на всіх ділянках життя, вона разом розв'язує і лихі інстинкти, випускає на волю те, що повинно б держати стриманим і що дійсно стримується самою культурністю та інтелігентністю. Нема їх – з'являється усяка макулатура, од порнографії почавши і на політичній макулатурі скінчивши. Остання, може, найгірша, бо під високі ідеї підшивається й може мати попит навіть серед серйозної публіки.

До такої макулатури зачисляю виписані вгорі видання, які вибрав на зразок з теперішньої досить численної брошурної продукції. «Катехізм (sic) Українця» – це символ віри сучасного самостійника, в запитаннях та відповідях вилонений. Націоналістична пиха, зненависть і ворожнеча до інших народів, великодержавні забаганки, заклики до насильства – такі прикмети цього символу віри новітнього шовініста. Починається «катехізм» з знаменитих «Національних заповідів»⁵, між якими стріваємо й українське гасло усіх на світі імперіалістів: «Україна – для українців». Єдина підстава для цього – ота пиха нестерпима, якою несе з кожного рядка цієї людозненавистної книжки. Ми, українці – усім найкращі за всіх людей, якийсь «перль создания» між народами: і мова наша за всі найвища, і історії такої нігде немає, і пісні наші в світі найперші – у всьому ми «криниця мудрості і дотепу». Але гірка наша мудрість була б, коли б ввіритись на видавництво «Вернигора» й черпати задоволення на нашу духову спрагу тільки з таких криниць, як оцей «катехізм».

Не багато мудрості здобудемо і з другої криниці, яку викопала Українська Громада в Бірзулі. Про автономію чимало вже написано, і треба спеціального талану, щоб так наплутати, до того ж таким вульгарним способом, патякаючи, як це зробив невідомий автор брошури – «Нащо нам Автономія». Коли автор думає, що популяризація – то зумисна грубість у виразах та простацьке варнякання, то він дав популярну книжечку. Коли він думає, що автономію треба доводити очевидною неправдою, то він довів і потребу автономії. Коли він думає, що ідею власного війська для України не компромітує його «ми повинні мати силу не датися», то він зробив послугу й для військової справи... «Будьте ж мудрі!» – закликає наостанці і цей автор. А як зразок мудрості маємо такий, напр., доказ за автономію:

податків нам «не прощали. А коли у великороса нема чим заплатити, то бувало так, що ту недоїмку Петроград приказував здерти з України». Де про таке чував автор?

Вершка специфічної мудрості доходимо в третій брошурі, що видала – і це найгірше! – селянська «Просвіта»⁶. Кому і навіщо здалася та, напр., «Молитва», де непристойно зганьблено невідомих нашому народові уніатських владик?⁷ Кому і що промовлятимуть такі глибокі афоризми, як оцей: «Церква не потребує боїтися свого відділення від держави»? Навіщо здалося ширити такі, напр., в корені неправдиві відомості: «Що це є релігія? Це є байка ще з диких часів»?... «Неправда – не просвіта»⁸, згадалася мені ще Драгоманивська характеристика такої популяризації, і найгірше тут, що до такої неправди «Просвіта» береться!

«Як би ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя»⁹, – писав колись Шевченко. Іменно – вчилися... А так, од усієї цієї «своєї мудрості» занадто вже чимось самогонним тхне.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Хроніка і бібліографія]. – V. Політично-агітаційні видання. – Стовп. 18–19.

¹ «Вернигора» – видавниче товариство в Києві, що діяло у 1916–1921 рр., згодом у Відні та Мюнхені. Видавало різножанрову літературу самостійницького спрямування.

² Бірзула – містечко в Ананієвському повіті Херсонській губернії, з 1935 р. – райцентр Котовськ у складі Одеської області; після декомунізації перейменовано в Подільськ.

³ Дещо неточні рядки – у Т. Шевченка: «І на апостольським престолі / Чернець годований сидить» – з поеми «Сретик (Шафарикові)» (1845 р.).

⁴ Підлипне – село Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Конотопського району Сумської області) – тут мешкав у власній садибі видатний український історик О. Лазаревський. Його син Г. Лазаревський у мемуарах емігрантської доби «Та не буде лучче... (Спогади емігранта про старі панські садиби в Україні)» з великою любов'ю описує батьківську садибу у Підлипному (Лазаревський Г. О. Київська старовина. – К.: МАУП, 2007. – С. 505–521. – (Б-ка українознавства; Вип. 11).

⁵ Своє гостре неприйняття закликів й ідеологічних постулатів українського самостійництва (націоналізму) С. Єфремов гранично чітко висловив у ще одній, розгорнутішій, рецензії на це ж видання з промовистою назвою «Чадний вогонь», що з'явилася на шпальтах газети «Нова

рада» від 4 червня 1917 р. (Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 136–138).

⁶ Просвітанський рух розпочався на Чернігівщині у 1906 р. На осінь 1917 р. тут нараховувалося до 80 «Просвіт». Див. докладніше: Демченко Т., Ісаєнко О. Чернігівська «Просвіта» на початку ХХ століття // «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування): Матеріали Міжнародної наук. конф. / За ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 31–38.

⁷ У бібліографічному покажчику «Україномовна книга...» вміщено зміст цієї крихітної безкоштовної брошури: «Місце України в Європі [стат. дані]. Дорога до спасення / Я. Микуляк. Молитва; Добрі Ради: Пригода Сьвятого Петра / М. С. Стовпи моралі: (Присьвята попам); Для нас / Макогоненко [Д. Макогон]: Універсал [ЦР] до народу українського» // Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923: Бібліограф. покажчик / НБУВ; Ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Наук. ред. В. Ю. Омельчук; Уклад.: Л. С. Новосолова та ін. – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 66. С. Єфремова, очевидно, обурили несправедливі й недоречні в умовах, коли сотні греко-католицьких священників були репресовані російською окупаційною владою, закиди щодо «уніатських владик».

⁸ «Неправда – не просвіта». Див.: Драгоманов М. Неправда – не просвіта // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 393-400. Стаття Драгоманова – критика на брошуру Б. Грінченка (Чайченка), присвячену творчості Гр. Квітки (1892 р.), важливим в ній є висновок, на який покликався С. Єфремов: «... простий чоловік теж людина, яку треба шанувати. Не треба ні душити її неправдою, ні потаювати від неї правду» (Драгоманов М. Неправда – не просвіта – С. 400).

⁹ Цитата з вірша Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845 р.).

№ 4

[Ст.]: Голод на книжку

Наш книгарський ринок переживає тепер справжній і глибокий кризис. «Нема книжки!» – такий чується звідусіль крик, викликаний тим голодом на книжку, якого й задовольнити зараз не можемо. Нема в продажу наших письменників – класиків українського письменства, нема поважнішої літератури на сучасні теми, нема підручників, нема популяризації, навіть тієї, що довгі не літа, а десятиліття завалювала собою полиці по книгарнях... Усе це зникло, все це розхапано під час книжкового голоду і тепер нема вже чим і боротися з ним.

Книгарський ринок наш у революційні часи перейшов дезорганізований вже і збезсилений. Як відомо, з початком війни книжкова продукція українською мовою не зовсім спинилася разом із занпащенням всієї української преси. Безглузда цензура над змістом, а ще більше далеко безглуздіше вимагання щодо правопису примусили наших авторів і видавців закинути всяку видавницьку роботу. Тим більше, що початок війни ¹ одгукнувся мало не панікою на книгарському ринку, з якого враз зник був покупець. За таких обставин друкувати книжки було річчю мало не безнадійною, і видавництва, не змовляючись навіть, усі гуртом поклали собі перечекати це нове лихоліття, сподіваючись, що воно надовго принаймні не затягнеться. Тим часом минуло кілька місяців, рік – і книгарський ринок потроху почав підживати; галицьке «визволення» ² принаймні одну добру сторону мало, що збудило національну свідомість серед мас – і на українську книжку враз почався масовий попит. Полиці по книгарнях почали швидко пустіти, а нових видань не прибувало, бо цензурні умови дедалі все гіршали. Так занепадав книгарський ринок аж до того часу, коли революція скасувала всяку цензуру й широко розчинила перед письменством двері до необмеженої волі друкованого слова.

Тут би й використати цю волю – та ба: тим часом, поки точилася війна, друкарська техніка так занепала, що про систематичне, планомірно поставлене видавництво вже й гадки не могло бути. Друкарні попсувались, не стало паперу, бракує робітників, до того ж дорожнеча така запанувала, що нашим видавництвам з їхнім, здебільшого досить скромним, капіталом просто вже не під силу стало відновити видавницьку діяльність на такий масштаб, якого вимагали широкі потреби часу. Довелося задовольняти їх абияк, щоб хоч сяк-так заткнути ті діри, які світилися по всіх кутках нашого книгарського ринку. І от ми бачимо, що в перші дні революції

з'являються переважно заклики, відозви, листівки, летючки, бо це найлегше можна було пустити, зважаючи на брак часу й розхитану техніку. Трохи згодом дощ летючок змінився на дощ брошур: треба було постачати агітаційної літератури на всякі питання дня, – і ми бачимо, що брошура справді знайшла колосальний нечуваний доти збут, розходячись у сотнях тисяч примірників, незалежно часто від своєї вартості і не вважаючи на досить велику ціну. І на брошуру видавництва наші звернули були всю свою увагу.

Але тепер починається нове з'явище на книгарському ринкові. Брошуру він переситився. Попит на неї видимо починає спадати. Агітаційна брошура своє діло вже зробила і тепер навіть малосвідомі круги починають питати за поважнішою літературою: белетристикою, наукою, солідною популяризацією, творами на теми культурного життя, ґрунтовнішою публіцистикою і т. п. І це для наших видавництв добрий показ того, куди вони повинні якомога швидше обернутися і за що першим ділом братися, на ближчі часи собі роботу вибираючи.

Час давати вже книжку – от який висновок треба зробити з сучасної тенденції на книгарському ринкові. І це не тільки тому, що пішов дужчий попит на книжку, а і тому, що саме книжка, – справжня, солідна книжка, а не летючка, не брошура – становить ґрунт книжкової продукції, зміцнює його, закладає ті глибокі культурні підвалини, на яких тільки й може розвиватись і книжкова продукція, і саме письменство. І хоч як це важко тепер, під час загальної дезорганізації, а наші видавництва мусять перейти на новий шлях і перебудуватись відповідно до нових вимаганнів. Бо цим вони не тільки попит нинішнього дня задовольнятимуть, а й стежку топтатимуть майбутньому – тому майбутньому, що вже тепер вимагає певних підготовчих заходів та попередньої роботи. І завоювати ту майбутність допоможе нам книжка і тільки книжка.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – Стовп. 52–54.

¹ Йдеться про початок Першої світової війни. 19 липня (1 серпня за юліанським календарем) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії.

² Йдеться про окупацію російськими військами Східної Галичини й заходи, спрямовані на придушення українського життя на цих теренах. С. Єфремов належав до того кола української інтелігенції, яке вельми вороже поставилося до «визволення» Галичини. Яскраве уявлення дає його листування з Є. Чикаленком. Останній писав 17 вересня 1914 р.: «Похоже на те, що починай спочатку, з указа [18]76 року. Знов зависне над нами отой гемонський “зась”, але де тепер притулок

знайдеш, де його шукати? Натурально, мине кілька років і знов заведеться у нас преса, але скільки ж років сподіватись? Може, я й не доживу до того часу. ... напевне, вся політика буде прямувати, аби була “одна вера, один язук”, хіба ми цього не переживали ще до визволення “Под’яремной Руси”» (Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 115). Сам С. Єфремов присвятив цій проблематиці досить значну кількість праць. Зокрема, у передмові до публікації документу «Східна Галичина (галицька Україна) на початку великої Європейської війни 1914 р.», автором якого був Кость Паньківський, зазначав: «Окупація Галичини російським військом р.р. 1914–1915-го ще дожидає свого історика. Доля Галичини, що враз опинилася в «черте досягаемости» для російського жандарма і цензора, турбувала не тільки тамтешніх мешканців. [...] Історична, мовляв Куліш, прірва між Галичиною та Україною засипалася, але – не на добро це вийшло обом частинам української землі, і щодо звісток, принаймні, то стало ще гірше. ... щоб оцінити наші теперешні здобутки, треба частіше минуле нагадувати. Закон контраста тут багато допоможе...» (Єфремов С. До історії галицької руїни: (Меморіал К. Паньківського) // Наше минуле. – 1918. – Ч. 1. – С. 57–58).

№ 5

[Рец.]: П. Я. Стебницький (П. Смуток¹). Українська справа. – Видання Т-ва «Друкаръ»² у Петрограді, стор. 46. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп.

П. Я. Стебницький. Украина и украинцы. Вид. Т-ва «Друкаръ» у Петрограді. Стор. 48. Петроград, 1917 р., ціна 50 коп.

Одна і та сама праця д. Стебницького (Смутка³) разом виходить у двох виданнях – українською⁴ і російською мовами. І вона справді може стати в пригоді і українській, і російській публіці. Росіянам вона дасть певні і ясно виложені відомості про українство; українцям нагадає самий хід українського руху та його головні етапи й вимагання. Минуле і здобутки українства, його надії й перспективи – все це знайде читач у гарних брошурах д. Стебницького, яким можемо бажати найширшого розповсюдження.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – [Хроніка і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стовп. 64.

¹ Стебницький Петро Януарійович (псевдоніми: П. Смуток, А. Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П. Хмара та ін.; 1862–1923) – громад-

сько-політичний діяч, письменник, публіцист, народився на Київщині, навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету. Майже 30 років (з кінця 80-х рр. XIX ст. до 1918 р.) жив у Петербурзі/Петрограді, працював у різних державних установах. Активний учасник національно-визвольного руху, очолював українську громаду, осередок ТУП у Петербурзі. Став одним із засновників «Доброчинного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок». Багато друкувався в українських періодичних виданнях. Після Лютневої революції очолив у російській столиці Українську Національну Раду, з липня 1917 р. був призначений представником Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді. Член УПСФ. Був нетривалий час міністром освіти Української Держави. Після поразки революції – співробітник Української Академії наук. Залишив по собі велику публіцистичну і наукову спадщину, яка лише частково оприлюднена. Див.: Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження):/ Упоряд. Н. Миронець та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2013. – 249, [13] с.; Борець А. А. Публіцистика Петра Стебницького: проблема держави та нації: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. – К., 2012. – 214 арк.; Демченко Т., Іваницька С. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; Іваницька С. Г. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.) // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 275–293.

² «Друкарь» – українське видавництво, засноване у 1917 р. у Петрограді. Того ж року разом з друкарнею й книгарнею перенесено до Києва. У російській столиці було залишено філію книгарні.

³ Смуток (П. Смуток) – псевдонім П. Стебницького.

⁴ Брошура містила такі підрозділи: Україна до сполучення з Москвою; Російська політика на Україні в XVII–XVIII століттях; Відродження української національної ідеї; Чого досягла українська культура в Росії та Галичині; Нова доба українського руху в Росії; Події останніх літ; Російська революція і українці.

№ 6

[Рец.]: М. Коцюбинський¹. Іван Франко². Реферат, читаний в Чернігівській «Просвіті» р. 1908. Видання Т-ва «Криниця»³, стор. 32, Київ, 1917 р., ціна 25 коп.

Хто такий був Іван Франко. 2 статті. Видало Подільське Т-во «Просвіта» в Вінниці (без року). Стор. 23, ціна 15 коп.

П. Христюк⁴. Борець за діло народне. Про Ів. Франка. Видання Київського Комітету У. П. Соціалістів-Револуціонерів. Стор. 14. Київ, 1917 р., ціна 12 коп.⁵

В перші роковини смерті Франка⁶ українське громадянство згадало свого «Мойсея»⁷ опріч газетних статтів – трьома оцими брошурами. Правда, нова з них тільки остання. Перші написано ще за життя Франкового.

Безперечну ціну має реферат небіжчика Коцюбинського. Великий художник слова не прокладає тут нових шляхів, не дає якогось оригінального погляду на Франкову творчість, – він іде слідом за тим, що ми вже мали в літературі про Франка. Але Коцюбинський зумів дати виразний і правдивий портрет літературний свого товариша, – портрет, написаний з любов'ю і властивим авторові образним стилем. «Вам, – каже Коцюбинський. – стане тепло й ясно од світла його (Франка) очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об креміль і сипле іскри». І коли читачеві справді робиться «тепло й ясно» од погляду на Франкову постать, то спрочинився до цього й автор реферату⁸.

Зате не буде ні тепло, ні ясно читачеві од двох інших брошур. Д. Христюк, замість книжки про Франка, дав просто кілька крикливих загальних фраз, до того ж обірвавши їх насередині, і Франка тут зовсім немає. Видко, що автор і сам гаразд того не знає, про що пише. «Дві статті», видані Подільською «Просвітою» – це передрук (чомусь цього не зазначено!) двох брошур, що вийшли р. 1913 у Львові: перша С. А.⁹ – «Жите і твори Івана Франка», друга – М. Яцкова – «Іван Франко»¹⁰. Чому Подільська «Просвіта» саме ці брошури передрукувала – не знати, але можна сказати, що вона даремно витратила просвітянські кошти. Нудне базікання першого автора та претенціозне просторікування М. Яцкова, нарешті важка й непопулярна мова – чи ж цього потрібно для просвітянської публіки? До того ж видавці навіть не зредагували як слід цих передруків і брошура починається: «сорок літ тому назад, як (sic) Франко почав працювати», а кінчається просто курйозом: «Нехай весна українського народа дасть Тобі тепер те, чого не дала весна і літо Твого життя і труду!» і зараз же: «1916 року помер великий український пророк»... Як весна може дати щось помершому – догадаємось тільки тоді, коли знатимемо, що перша фраза належить Яцкову і написана за життя

Франка, а другу механічно приточено у Вінниці вже тепер. Не треба було приточувати, а ще краще було б і зовсім не видавати цієї брошури.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 2. – Жовтень. – [Хроніка і бібліографія]. - IX. Біографії. – Стовп. 82–83.

¹ Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – видатний український письменник і громадський діяч. Народився на Поділлі, з кінця 1890-х рр. і до самої смерті мешкав у Чернігові, де працював у місцевому земстві. Був членом Братства тарасівців, Чернігівської громади, згодом очолив чернігівську «Просвіту». С. Єфремов високо цінував талант М. Коцюбинського, присвятивши аналізу його творчості монографію та декілька позитивних рецензій (див.: Іваницька С., Єрмашов Т. Постаць Михайла Коцюбинського в рецепції Сергія Єфремова // М. Коцюбинський: погляд з XXI століття: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів: видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 153–165).

² Франко Іван (1856–1916) – великий український письменник і поет, видатний громадсько-політичний і партійний діяч, вчений, публіцист, народився на Львівщині (годі – Австро-Угорщина), навчався у Львівському, Чернівецькому, Віденському університетах, в останньому захистив дисертацію доктора філософії. Автор близько 4000 тисяч літературних, наукових та публіцистичних праць. Провадив активну журналістську роботу, друкувався в українських, польських, німецьких виданнях. Став одним із засновників і першим головою Русько-української радикальної партії, згодом перейшов до Української національно-демократичної партії. Активний член НТШ. Найповнішим виданням творів І. Франка є зібрання творів у 50 томах, але оскільки за радянських часів у багатьох працях були здійснені купюри й скорочення, а деякі взагалі не увійшли до багатотомного зібрання, то нині здійснено видання додаткових томів.

³ «Криниця» – видавниче товариство у Києві, діяло у 1912–1914 рр., закрите з початком Першої світової війни, відновлене у 1917 р., остаточно заборонене більшовиками у 1920 р.

⁴ Христюк Павло Онікійович (1890–1941) – громадсько-політичний діяч, публіцист, родом з Кубані. Навчався у Київському політехнічному інституті, активний учасник Української революції, один із засновників УПСР, член Центральної Ради і Малої Ради. Нетривалий час був міністром уряду УНР, товаришем міністра за доби Директорії. З 1919 р. перебував у еміграції у Відні, де активно співпрацював із закордонною делегацією УПСР. У 1923 р. повернувся до радянської України, працював на різних посадах у радянських установах. У 1931 р. заарештований за фальшивим звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації. Помер в одному з північних таборів Росії.

⁵ Усі три рецензовані видання представлені у бібліографічному покажчику «Укра-

іномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923...» – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 52, 99. Упорядники уточнили деякі вихідні дані брошур.

⁶ Іван Франко помер 28 травня 1916 р.

⁷ Поема «Мойсей» по праву вважається одним з кращих творів І. Франка. Самого автора часто називали ім'ям цього біблейського героя.

⁸ Високу оцінку реферату М. Коцюбинського дав у рецензії, вміщеній у журналі «Вільна українська школа», М. Зеров. Він, зокрема, відзначив вдалу спробу «заінтересувати слухача духовною істотою» І. Франка, прекрасний літературний стиль, доречне використання власних спогадів. Див. докладніше: Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима; післямова М. Москаленка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 198–199.

⁹ Криптонім С. А. зазначено, ймовірно, помилково. У 1913 р. було видано працю: С. В. [Супранівський В. Я.] Житє і твори Івана Франка. – Львів: Накладом Д. Вусовича. Загальна Друк., 1913. – 16 с.: портр. (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923. – К., 2001. – Вип. 4: 1911–1916. – С. 193).

¹⁰ У покажчику «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923...» (К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1) інформація про цю працю М. Яцківа відсутня. З інших джерел відомо, що брошура М. Яцкова «Іван Франко. В 40-у річницю» вийшла у 1913 р. Показовим є висновок київського окремого цензора іноземної цензури С. Щеголева, поданий Центральному комітетові іноземної цензури в Петербурзі, про заборону брошури М. Яцкова «Іван Франко» (від 16 січня 1914 року): «На стр. 14–15 цитуються отрывки из стихотворного пролога к «Моисею» Франко, где поэт предсказывает, что «придет время», когда (малорусский) народ «встряхнёт Кавказом, опояшется Карпатами (Бескидом) и покатит по Чёрному морю клич свободы» (стр. 15). Усматривая в содержании брошюры призыв малороссов к бунтовщическим деяниям и к ниспровержению общественного и государственного строя, я полагаю, что брошюра, применительно к п. 1 и п. 2 ст. 129 угол. улож. подлежит запрещению» (Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965 / Упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський, А. Сісецький. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 307).

№ 7

[Рец.]: Б. Грінченко¹. Листиз України Наддніпрянської.
Друге видання. Книжки пам'яті Насті Грінченко, № 22. Стор. 180. У Києві, 1917. Ціна 1 р. 30 коп.

Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у «Буковині» на початку 90-х років². Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися

в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова – «Листами на Наддніпрянську Україну», що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні³.

Грінченко як публіцист, належав до того критичного напрямку, що вперше виявив себе в українському письменстві на початку 90-х років минулого століття. Власне не хто, як він, разом з небіжчиками Зіньковським та, почасти, Дикаревим (псевд. Крамаренко), й розпочав оцей напрям, незалежно від Драгоманова й виходячи трохи з інших теоретичних підстав, ніж він, хоча кінець-кінцем приходить до тих самих практичних висновків. Грінченко, як і згадані його товариші, вийшли з негативного відношення до попереднього напрямку в українстві, так званого «українофільства», або – як ще інакше звали його – «безполітичного культурництва», що найбільшого зросту досягло було в 80-х роках⁴. Як реакцію цьому напрямку, нам легко зрозуміти тепер ту гостру критику, з якою ставиться до його в «Листах з України Наддніпрянської» Грінченко. За чергою переходить він з'явища українського життя й старшого письменства, знаходить у них «багато плутаного, невиразного зовсім неправдивої в національних поглядах»⁵ (стор. 42). Це тому, на думку Грінченка, що в кожному «тодішньому українському діячеві сиділо дві душі», і з боротьби між ними і повставала ота плутанина й невиразність та компромісовість у постановці української справи, які Грінченко ілюструє прикладами старших письменників, з ближчих до свого часу поглядами Костомарова, Куліша й Драгоманова як публіцистів. Хиби української публіцистики дають Грінченкові привід поставити виразно свої домагання. «Нація, – пише він, – виясняючи позицію «просто українців» або «свідомих українців», має свої права, ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі самі права, як всі інші нації, «і ті права не пера записують з голів історикових, а саме дійсне життя дає» (стор. 73). І, виходячи з цього, Грінченко укладає програму практичної діяльності «свідомого українства» (йому належить самий цей термін на переміну давнішому українофільству), ілюструючи цю програму критикою сучасних йому громадських напрямів

на Україні та в Галичині.

Самої програми я тут не викладатиму, раючи читачеві звернутись безпосередньо до «Листів», тим більше, що там він її знайде серед відповідних історичних обставин та тогочасних ілюстрацій. Скажу тільки, що коли теперішній читач не знайде в домаганнях Грінченка нічого для себе нового, бо вони тепер здобули загальне признание, то він зрозуміє, як історично вироблялись ті погляди, яку боротьбу переходили на початку свого народження, які етапи переживали. А це допоможе йому краще зрозуміти й обґрунтувати і самі домагання, як оцінити щодо формулювання їх ролі для того покоління, до якого автор належав. Видання, як на теперішній час занепаду друкарської техніки, зроблено досить чепурно. Шкода тільки, що нема вступної статті й уваг та пояснення до деяких частин «Листів»: брак їх теперішній читач, не знайомий у деталях з тим часом, іноді гостро почуватиме.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 3. – Листопад. – III. Публіцистика. – Стовп. 121–122.

¹ Грінченко Борис Дмитрович (псевдоніми Вартовий, В. Чайченко та ін.; 1863–1910) – громадсько-політичний і педагогічний діяч, письменник, мовознавець, етнолог, публіцист, народився на Харківщині. Один із засновників Братства тарасівців, з 1894 р. жив у Чернігові, працював у земстві, член місцевої громади, створив видавництво книжок для народу. У 1902 р. переїхав до Києва, де провадив значну журналістську діяльність, зокрема, редагував журнал «Нова Громада», став упорядником «Словаря української мови», очолив київську «Просвіту», був одним з керівників Української Радикальної партії, здійснив чимало перекладів західноєвропейських письменників українською мовою.

² «Буковина» – провідна українська газета Буковини, виходила у 1885–1918 рр. у Чернівцях, у 1915–1917 рр. – у Відні. «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка друкувалися на шпальтах «Буковини» у 1892–1893 рр.

³ «Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова вийшли друком у Києві у 1917 р. у видавництві «Криниця». Рецензію на це видання для «Книгаря» написав Д. Дорошенко. Див.: Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Упоряд.: М. О. Мороз, В. О. Короткий (керів. авт. колект.), І. І. Тищенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2011. – С. 90. Повне видання листів Б. Грінченка та М. Драгоманова було здійснене у 1994 р. Див.: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / НАН України, Інститут української археографії; Відп. ред. П. Сохань, укладач А. Жуковський. – К., 1994. – 286 с.

⁴ Цей процес добре розкриває епістолярій Т. Зіньківського та Б. Грінченка, оприлюднений на початку ХХІ ст. («... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / вст. ст., упоряд., прим. С. С. Кіраля; перед. сл. А. Г. Погрібного. – К.; Нью-Йорк: УВАН у США; НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2004. – 520 с.: іл.). Зокрема, у листі до Т. Зіньківського від 25 жовтня 1888 р. Б. Грінченко писав: «О, яким злим, яким немилосердно злим докором згадає колись історик наше подлюшне недбалство. Ми, ми самі винні в тому, що у нас досі нічого нема. Бо “хто дбає, той і має”, [...]. Лінь, недбалість і зрада – ось чим ми досі славилися, ось наш історичний “формулярний список”» (Там само. – С. 110).

⁵ Ця цитата у сучасному виданні виглядає так: «Таким побитом, багато плутаного, невиразного і зовсім неправдивого було тоді в національних поглядах у наших найчільніших діячів літературних» (Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу... – С. 61).

№ 8

[Рец.]: До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Київa. Стор. 19. Полтава, 1917. Ціна 20 коп.¹

Питання про українців-католиків, або – як у Галичині їх звать – «латинників»² належить до пекучих питань української сучасності³. Ненормальні обставини нашого національного життя перемішали ознаки національні з релігійними і тим самим дали причину всяким душохватам робити болючі операції на українському національному органі – мові. Таку операцію польські шовіністи роблять із так званими латинниками-українцями, всякими неправдами переманюючи їх до польського табору. А тим часом таких католиків-українців не таке то вже й мале число, щоб їх можна було нехтувати. В самій Галичині їх набереться коло сотні тисяч, а по всій Україні число їх напевне близько мільйона доходить. Отже, це така поважна цифра, що легко зрозуміти, чому польські шовіністи так коло неї побиваються.

«Лист» в дуже популярній формі вияснює, звідки взяли серед українців католики та чому вони мусять, не вважаючи на це, таки українцями і лишатись. Коротенький історичний нарис попереджає ту програму, яку накреслюють для українців-католиків автори «Листа»⁴. Програма та цілком сходиться з загально-українською програмою, закликаючи католиків іти «разом, рука в руку, і[з] нашими братами,

українцями православними»⁵. Зазначено тут тільки деякі свої тактичні способи, які виникають з самого становища їх як католиків. Як агітаційна брошура «Лист» безперечно своє діло зробить, хоча для звичайного читача, не-католика, бажано б, щоб він давав більш інформаційних даних про цю «найбільш покривджену частину» нашого народу.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 3. – Листопад. – [Хроніка і бібліографія]. – III. Публіцистика. – Стовп. 126.

¹ У бібліографічному покажчику «Україномовна книга...» це видання описане дещо по-іншому: «Лист від українців католиків з Київ: До селян та міщан українців римо-католицької віри». – Полтава: [Вид. Полтав. Спілки Споживч. Т-в]; Електр. Друк. Амчиславського, 1917. – 19 с.» (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923... – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 57).

² В «ЕУ» зазначено, що «латинники» – «штучна назва на означення римо-католиків, які вживають українську мову і живуть українським побутом, але здебільше почувають себе поляками». Тут же подана інформація щодо численності цієї групи населення: у 1939 р. вони становили близько 700 тис. осіб на Поділлі та Галичині (Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – С. 1259).

³ Актуальність проблеми не зменшилася і в майбутньому. Особливо негативний вплив на неї справила національна політика більшовиків. Див. докладніше: Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя ХІХ–ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 77–96.

⁴ Полтавська дослідниця І. Передерій висловила обґрунтоване припущення, що одним з авторів «Листа» міг бути В. Липинський. Зокрема, з'ясувавши, що у 1917 р. В. Липинський перебував у Полтаві, де разом з деякими проукраїнські налаштованими офіцерами встановив контакти з Полтавською спілкою споживчих товариств, яка провадила потужну видавничу діяльність, вона зазначила: «Результатом знайомства стало видання цією кооперативною організацією в 1917 р. брошури під назвою “До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва”. До сьогодні ця праця була практично невідомою. Її не подавали у бібліографічному переліку публікацій В. Липинського. Єдина згадка про неї є у спогадах Д. Солов'я, однак він не вказує навіть точної назви цієї політично-агітаційної брошури. Останню ми встановили за згадкою про неї у жовтневому номері часопису “Книгарь”, що видавався з 1917 р. товариством “Час” у Києві. На жаль, нам не вдалося віднайти саме це видання. Однак, як згадував Д. Соловей, книжечка являла собою лист В. Липинського, Л. Сідлецького,

Ф. Вольської та інших українців-католиків, в якому автори доводили, що приналежність до католицької віри ще не означає приналежності до польської нації, що між католиками є чимало справжніх українців». До речі, аналізуючи основні положення брошури, авторка покликується саме на рецензію С. Єфремова. Див. докладніше: Передерій І. Полтавська сторінка життя В'ячеслава Липинського // Матеріали круглого стола на тему «Полтавчанин И. Ф. Павловский и Полтава конца XIX – 20-х годов XX века», состоявшегося 18 января 2013 г. Режим доступу: battle-poltava.org/files/conf...2013/perederiy.doc. Вищезазначена інформація верифікується даними І. Гирича. Історик вказує, що С. Єфремов позитивно відгукувався на літературну діяльність римо-католиків, був добре обізнаний з їхньою громадською діяльністю, бо ще в лютому 1909 р. брав участь у нараді «українців польської культури», зібраній В. Липинським у помешканні Ф. Вольської у Києві. Див. докладніше: Гирич І. Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917): [Передм.] // В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Редактори: Я. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – К.: Укр. письменник, 2015. – Т. 1. – С. 31–34. – («Твори»).

⁵ Повністю цей фрагмент виглядає так: зазначивши, що українців-католиків близько мільйона, автори закликали їх: «Щоб в такім гурті великім роботу як слід робити, треба нам єднатися, організуватись. У всіх справах єднайтеся в громади по парафіях, збирайтесь, радьтеся. Присилайте сюди до Київa своїх виборних, присилайте свої приговори, звертаючись до Української Центральної Ради або до нас, Київської Католицької Української Громади, а ми Вам завсїгди з порадою станемо. У всіх же інших національних, політичних та економічних справах ідім разом, рука в руку з нашими братами українськими православними» (Лист від українців католиків з Київa... – С. 18).

№ 9

[Ст.]: Наші місяшники.

Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник¹, кн. I–III.

Шлях², кн. I–VII.

Шляхи³, кн. I–IV.

Критичний момент переживає наше письменство, а надто притулок його, як і взагалі поточної літератури – журналістика в буквальному сього слова розумінні. І це не через те, або не тільки через те, що *inter arma silent musae*⁴, що «служение музам не терпит суеты»⁵. Музи, певна річ, не мовчать. Вони озиваються і часом досить багато навіть говорять саме серед таких обставин, які й ми оце переживаємо. Але, поминувши навіть силу голосів їхніх, не мають вони потрібних резонаторів, і голоси глухнуть і не доходять до читача. Та й читач, менш ваги й уваги їм віддає, іншими

справами заклопотаний. І поточна журналістика, в формі найбільш популярних у Росії товстих журналів, видимо на наших очах занепадає, в'яне і ледве-ледве животіє, перебиваючись абияк. Причини цьому існують і громадської, і технічної природи.

Насамперед з товстого журналу-місяшника занадто тяжка артилерія, щоб міг він іти нарівні з життям, яке женеться прудко вперед і щодня приносить сподівані й несподівані переміни. Журнал-місяшник вже в день свого народження являється свого роду перестарком, анахронізмом, бо поки він друкувався, написане вже безнадійно застарілось у своїй публіцистичній частині. Щоденна газета, з її легким багажем та мінливим змістом, далеко випереджає неповоротні місяшники, бо з самої природи своєї вона мусить озиватись на події скороминущого життя, і ця легка кавалерія тепер заміняє читачеві більш пожиточну, але й важку журнальну страву. Тим-то ми бачимо, що в такі часи, як наші, сама газета або легка брошура панує на книгарському ринкові, а журнал або книга бувають тільки спорадичними з'явищами і помалу плентаються собі позаду подій. Цьому сприяє й сама техніка друкарської справи. Зруйнована до краю, вона може задовольняти тільки неодкладні потреби – газету, брошуру – і не вистарчить у неї сили на журнал, книгу. В результаті всіх цих обставин даного моменту й стався великий занепад журналів – місяшників, які опізнюються й виходом, і оцінкою подій, які не викликають зацікавлення й насилу животіють. Так було р. [1]905–[1]906, таке бачимо й тепер. Це не значить, на мою думку, що смерть спобігла⁶ товсті журнали, як декому здається, – це тільки критична хвилина, яку треба перечекати. Притишитись хода подій, прийде заспокоєння, повільнішим зробиться темп життя, прийде час на синтетичну роботу, прокинеться інтерес до художніх творів – і журнал знов своє місце займе. А поки що тяжко приходиться!

Українські місяшники не втекли од спільної долі. Більше – їм ще важче прийшлося, бо їм не вести далі налаштовану роботу доводиться, а відроджуватись за таких несприятливих обставин. І хоча відродилось або й народилось їх чимало, але такі, напр., як полтавські «Садові квітки»⁷ тощо, одразу мусимо одкинути з нашого журнального балансу; це, видимо, ефемериди⁸, випадкові гості в журналістиці, зовсім не типові для неї. Одсіявши ці й подібні видання,

матимемо на цілу велику Україну всього три органи типу товстих місяшників: київські «Л.-Н. Вістник» і «Шлях» та львівські «Шляхи», що знов почали до нас доходити навіть крізь бойову лінію. І всі ці видання більшою чи меншою мірою одбивають на собі те журнальне лихоліття, про яке була мова допіру.

«Л.-Н. Вістник», найстарший з наших місяшників, по тимчасовій смерті⁹, встав з гроба, мов той тридневний Лазарь¹⁰, і розпочав наново свою роботу. В двох книжках, що досі вийшли, маємо й результати тієї роботи. Невеликі вони, і редакція це сама тямить. «В велику бурхливу хвилю, – пише проф. М. Грушевський у першій статті першої ж книжки, – коли кується нова доля народів Росії, інтереси чисто літературні не можуть претендувати на центральне місце. “Для звуків сладких и молитв”¹¹ не час тепер – і не в них, очевидно, буде лежати центр ваги нашого журналу. Наскільки література являється виразом інтересів, що домінують в житті – “Вістник” в теперішнім часі буде, мабуть, відбивати на собі перед усім політичний і національний порив нинішньої хвилі”¹². На жаль, це він одбиває, можна сказати, найменше. Статтів на теми дня і занадто мало, як рівняти до потреби, і всі вони носять на собі печать поспіху. Найбільше в журналі віршів, є між ними й на теми дня, – отже, й музи не мовчать, але й од того, що і як вони говорять – нікому не робиться тепліше. Здебільшого поза межі буденної літератури вони не виходять. Інший матеріал має видимо випадковий характер і нічим на йому не позначається гаряча хвиля навіть пережитого моменту¹³. Повісті й оповідання, а також статті загального змісту могли б появитись однаково і три роки тому, і три роки потому, хоча такі, напр., твори, як Винниченкові «Записки Кирпатого Мефістофеля»¹⁴ читаються з зацікавленням, як і всі, що пише цей автор. Тяжка рука часу, видимо, пригнітила цей найстарший наш журнал і не дає йому спростоги розгорнутись за нових обставин вільного слова.

Ще більше ця тяжка рука позначається на «Шляху» (кн. I–VII), що почав був виходити в Москві, а з IV-ої книжки перебравсь до Києва. Процент віршів ще більший, одгуків на життя ще менше, випадковість виглядає мало не з кожної сторінки цього журналу, Специфічний дух покійної «Української Хати»¹⁵, ота мішанина естетизму з самостійництвом, прочувається особливо в перших книжках «Шляху».

В останніх книжках цей дух трохи вже вивітрився, але разом з тим і журнал зовсім свою фізіономію втратив, обернувшись на періодичні збірники випадкового матеріалу, здебільшого газетних статтів, які мають тільки ту невигоду, що опізнюються місяцями. «Орган незалежної думки» поки що не дав і проблиску її й великою мірою являється просто баластом, в якому вирізняються хіба дрібні нариси О. Кобилянської та кілька поезій.

Напрямом до «Шляху» близько підходять львівські «Шляхи» (кн. I–IV, в двох випусках), але безмірно солідніші, з різноманітним змістом, з живими одгуками на сучасні події. Публіцистика заступлена переважно працями Д. Донцова, белетристика – Яцковим. Маємо цікаві нариси М. Голубця з історії українського мистецтва, а також досить багату хроніку з політичного і літературного життя. Видно, цей журнал, не вважаючи на лихоліття, все-таки далі виводить якусь готову нитку, а не починає її наново; певну редакційну роботу виразно знати і в тому, як добирається матеріал, і як пристосовується він до загального плану. З цього погляду «Шляхи» вище стоять од інших наших місяшників.

Такий маємо образ нашої журналістики. Сумний він, але іншим і не може бути по тому погромі, який українській журналістиці заподіяно три роки тому. Треба часу, щоб переболіти, загоїти рани, принатуритись до життя, вхопити темп його, впоратися з технічними перешкодами, згуртувати, а то й збудити творчі сили. Звичайно, можна сподіватись, що це таки станеться, а надто, коли життя само набере твердих форм і спокійнішої роботі сприятиме.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 175–178.

¹ «Літературно-науковий вістник» (далі – ЛНВ) – один з кращих українських літературних та громадсько-політичних журналів, що виходив у 1898–1932 рр., спочатку у Львові, з 1907 р. професор М. Грушевський переніс його редакцію до Києва. Останнє число за липень – серпень 1919 р. побачило світ тільки у жовтні 1920 р., після заборони більшовиками видання у Києві його відновили у Львові у 1922 р.

² «Шлях» – місячник літератури, мистецтва і громадського життя, започаткований у березні 1917 р. у Москві М. Шаповалом й О. Мицюком, у серпні того ж року редакція переїхала до Києва. Журнал виходив у 1917–1919 рр. За цей час по-

бачило світ 22 числа.

³ «Шляхи» – двотижневик літератури й громадського життя, виходив у Львові у 1913–1918 рр. До березня 1914 р. – орган Українського Студентського Союзу, а з 1915 р. фінансувався Пресовим комітетом Українського січового стрілецтва.

⁴ *Inter arma silent musae* (лат.) – «на війні музи мовчать».

⁵ Неточна цитата з О. Пушкіна, має бути: «Служеньє муз не терпит суеты». Див.: «19 октября (Роняет лес багряный свой убор», 1825 г.)

⁶ Спобігти – спіткати, застукати, раптово настати.

⁷ «Садові квітки» – «Садові квітки: літературно-науковий вісник / Гурток Полтавської школи садівництва» (Полтава, 1917).

⁸ Ефемериди – щось недовговічне, ефемерне, одноденки.

⁹ У 1914 р., з початком Першої світової війни, ЛНВ був заборонений, відновили його тільки через три роки – у липні 1917 р. вийшло три числа однією книгою. Звідси іронічне порівняння з «триденним Лазаром».

¹⁰ Лазар – біблійний персонаж, покійник, якого Ісус Христос, згідно притчі з Євангелія від Іоанна, воскресив на четвертий день після похорону (Іоанн, 11: 38–44).

¹¹ «Для звуков сладких и молитв» – рядки з твору О. С. Пушкіна «Поэт и толпа» (Не для житейского волненья, / Не для корысти, не для битв, / Мы рождены для вдохновенья, / Для звуков сладких и молитв).

¹² Стаття М. Грушевського під назвою «Відродини Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника», якою відкривався відроджений часопис, закінчувалася закликком гуртуватися під стягом української літератури, «як могутнього фактора національного життя» (Грушевський М. Твори у 50 т. ... – Т. 4. – Кн. 1. – С. 48–49).

¹³ Сучасний історик української журналістики в ґрунтовній монографії високо оцінив доробок ЛНВ взагалі, виокремивши і революційний період його діяльності: «У час визвольних змагань 1917–1920 рр.». Див. докладніше: Шаповал Ю. Г. Літературно-науковий вісник (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства // Національна журналістика: наук. праці. В 2 т. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – С. 568–582.

¹⁴ Роман В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля» на сторінках ЛНВ друкувався у 1917 р.: Т. 67, кн. 1–3, липень – вересень, с. 21–74, 180–222; т. 68, кн. 4–6, жовтень – грудень, с. 24–91, 161–211.

¹⁵ «Українська хата» – літературно-критичний і громадсько-публіцистичний місячник, довкола якого гуртувалася молода українська інтелігенція. Виходив з березня 1914 р. у Києві, заборонений царською владою у вересні того ж року. Редакція газети «Рада» й особисто С. Єфремов критикували ідейно-мистецький напрям часопису, чим певною мірою можна пояснити негативні оцінки й журналу «Шлях», що спостерігаються у статті С. Єфремова.

№ 10

[Рец.]: *Юрій Липа*¹. **Союз Визволення України.** Видавництво «Народній Стяг»; ч. 8. Стор. 30. Одеса 1917. Ц. 25 коп.

«Трудно, – каже автор цієї брошури, – дати зараз (sic!) окремі конкретні факти діяльності Союзу² серед російських українців через те, що, у перших, діяльність ця була взагалі не особливо широка, а в других, що зараз (sic!) ще незручно публікувати факти з дуже недавнього минулого» (стор. 14). Ще важче, додаю од себе, на підставі скупих фактів давати тепер (а не «зараз», як з-московська пише д. Липа), апологію³ Союзу. І проте автор береться і до одного, і до другого важкого завдання. Чи ж дивуватись, що брошура його дуже мало подає фактичного матеріалу, та й то з помилками, і разом дуже багато тенденційного освітлення, і теж з помилками.

Найперша помилка д. Липи, з якої вийшла й решта їх, саме в тому й полягає, що він писав апологію Союзу. Тим-то в його виходить напр., що Союз об'єднав «у собі найвидатніших людей, що бажають Україні самостійності» (стор. 4), хоча тут же список тих людей покаже, що вони і не найвидатніші, і до війни зовсім на позиції самостійності України не стояли⁴. Тим-то д. Липа не подає, напр., що Союз у своїх виданнях стояв на платформі «конституційної монархії», що він виразно держався австрійської орієнтації⁵, закликаючи допомагати Австрії, хоча не зовсім послідовно домішував сюди й ідею самостійності, яка з австрійською орієнтацією, певна річ, не зовсім сходиться. Так само мало переконує усвідомленого читача і «грошове питання», якого д. Липа не зовсім делікатно торкається в кінці своєї брошури. Про такі питання або треба з фактами в руках говорити, або ж зовсім їх не торкатись. Збувати все, моргаючи на російську пресу або контррозвідку, видимо, не можна, принаймні результати такого моргання не відповідають побіденному⁶ виглядові автора. А тим часом, захопившись апологетичними завданнями, д. Липа не використав всіх потрібних матеріалів, документи наводить, очевидно, не з оригіналу і через те неточно, і взагалі не дає цілого образу діяльності Союзу. Тож сама ідея апології не дала йому завважити і певної непослідовності, хитаннів та суперечностей у позиції й тактиці Союзу. В результаті читач матиме кілька сирових

фактів, не зв'язаних між собою і до внутрішньої згоди не доведених⁷. Важко на цю тему тепер писати – то правда. Але тоді краще було й не починати, аніж давати такий тенденційно-викривлений образ. Це ще більш заплутує, а не вияснює справу з Союзом.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – [Хроніка і бібліографія]. - X. Інформаційні видання. – Стовп. 196–197.

¹ Липа Юрій Іванович (1900–1944) – громадсько-політичний діяч, один з визначних ідеологів українського націоналізму, письменник, публіцист, за фахом лікар, народився в Одесі. Активний учасник подій Української революції (див. прим. 7), у 1920 р. емігрував, жив у Польщі, де здобув вищу медичну освіту, брав участь в громадському житті української еміграції. У 1943 р. повернувся в Україну, де став одним з учасників українського руху Опору: готував медичні кадри для УПА, здійснював пропагандистську діяльність; інструктор старшинської школи УПА в Карпатах. У 1944 р. обраний до складу УГВР. Захоплений загоном НКВС і закатований на Яворівщині. Художня, публіцистична й наукова спадщина Ю. Липи нині активно вивчається. Див.: Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – 408 с.; Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття. – Одеса: Астропринт, 2000. – 152 с.; Янчук О. Бібліографія Юрія Липи: Бібліогр. покажчик. – Одеса: Астропринт, 2000. – 80 с.; Янчук О. Юрій Липа в листах і спогадах сучасників. – Одеса, 1998. – 42 с.

² Союз Визволення України (СВУ) – політична організація, заснована емігрантами з Наддніпрянської України 14 серпня 1914 р. у Львові. Керівний орган складався з членів РУП, УСДРП, «Спілки», до президії якого спочатку увійшли Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Метою Союзу було сприяти поразці Російської імперії у Першій світовій війні як визначальній умові здобуття Україною незалежності. Див.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2000. – 346 с.

³ Апологія – усний або письмовий захист, вихвалання когось або чого-небудь.

⁴ Сьогодні досвід практичної, зокрема, пропагандистсько-інформаційної та видавничої, діяльності керівництва й учасників СВУ ретельно вивчається, оскільки їхнє головне гасло – без поразки імперіалістичної Росії неможливо побудувати незалежну Україну – набув особливої актуальності. Достатньо повно представлені також персоналістичні

дослідження лідерів Союзу.

⁵ Оскільки СВУ був заснований на теренах Австро-Угорської імперії, а після окупації Львова перебував у її столиці, то орієнтація на дипломатичну та військову допомогу провідних держав Четверного союзу була закономірною. Конституційна монархія в очах прибічників СВУ виглядала меншим злом у порівнянні з російським самодержавством.

⁶ Побіденний (побідний) – переможний, переконаний у своїй правоті, перевазі.

⁷ Невідомо, чи знав С. Єфремов, що автор, одну з перших робіт якого він так прискіпливо аналізував, мав усього 17 років від роду і щойно закінчив або закінчував гімназію. У 1917 р. Юрій Липа – син відомого українського діяча самостійницького спрямування Івана Липи – був редактором часопису «Вісник Одеси», заступником командира «Одеської Січі», козаком куреня морської піхоти, друкувався у заснованому його батьком видавництві «Народний стяг» (Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. – Львів: Каменярь, 2000. – С. 198–199. – Серія «Пам'ять»).

№ 11

[Рец.]: *Микола Чернявський*¹. **Україна, автономія, федерація.** Видання третє, поповнене, т-ва «Українська Хата»² у Херсоні. 1917 р. Стор 14. Ціна 12 коп.³

Потреба часу створила досить численну літературу про автономію та федерацію. Є серед тієї літератури і чималой ваги праці, трапляється немало й макулатури, обрахованої на спекуляцію на широкому попиті за такою літературою. Брошура М. Чернявського не буде зайва між популярними працями на дану тему. Коротенько, але гарно, просто й популярною мовою розповідає автор про те, що таке Україна, про автономний та федеративний лад, про Центральну Українську Раду, Генеральний секретаріат тощо. Як бачимо, д. Чернявський доводить свій виклад до останніх подій на Україні, і це теж треба поставити йому на плюс. Для народнього читання брошура безперечно годяща.

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – [Хроніка і бібліографія]. – X. Інформаційні видання. – Стовп. 198.

¹ Чернявський Микола Федорович (1868–1938) – український поет, педагог, земський діяч, родом з Катеринославщини. З 1878 р. навчався в Бахмутському духовному училищі, у 1883 р. вступив до Катеринос-

лавської духовної семінарії. З 1889 р. - викладач Бахмутського духовного училища, у 1901-1903 рр. – статистик у Чернігівському губернському земстві, разом із М. Коцюбинським та Б. Грінченком видав альманах «Дубове листя» (1903). Перша збірка поезій М. Чернявського «Пісні кохання» вийшла 1895 р. у Харкові, друга – «Донецькі сонети» – 1898 р. в Бахмуті, третя – «Зорі» - у 1903 р. в Києві. З 1903 р. очолив відділ народної освіти в Херсонському губернському земстві. В 1905 р. за його участю виходять альманахи «З потоку життя» й «Перша ластівка». У 1906 р. наказом губернатора звільнений з посади за «українофільську» діяльність. С. Єфремов в «Історії українського письменства» писав: «До Коцюбинського наближається настроєм, отим широким розумінням краси, Микола Чернявський (народ. 1867 р.), поет з чулою, м'якою вдачею, лірик з природи, з нахилом до мрійности й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії. ... І хоч Чернявський і зве свою поезію «піснею помсти» – проте далеко дужче тягне його натура до тихих ідилічних картинок, переважно з сільського, близького до природи життя ... Оці дві сили, що гармонічно поєднались у Коцюбинського – з одного боку, громадянські обов'язки до «темної країни», з другого, прирощенна м'якість і пасивність природи, мрійний нахил до краси – служать за вічне джерело роздвоєння в душі у самого поета. [...] Чернявський пробує себе і в повістевому письменстві» (Єфремов С. Історія українського письменства. - Т. 2: Від Т. Шевченка по початок 1920-их років. – Вид. 4-е з одмінами і додатками. – Київ-Ляйпціг: Українська накладня, [Вецляр], 1919. – С. 252–255; Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 545–547).

19 березня 1917 р. в Херсоні утворилося культурно-просвітницьке товариство «Українська хата» на чолі з М. Чернявським. Видавав «Вісник товариства «Українська хата», організував курси з українознавства й української мови для вчителів, на яких читали лекції Д. Яворницький, С. Русова, П. Карманський, заснував разом із однодумцями учительську спілку, спілку учнів-українців, українську книгарню. У вересні 1917 р. очолив товариство «Просвіта». Згодом вийшло зібрання творів письменника в 10-ти томах (Чернявський М. Твори: У 10 т. – Харків: Рух, 1927–1931). У листопаді 1937 р. заарештований як представник центру «Спілки визволення України» на Херсонщині. Тривалий час дата смерті М. Чернявського позначалася 26 листопада 1946 р. Але, як свідчать архівні документи, його розстріляно 19 січня 1938 р. Реабілітовано 23 червня 1956 р. У 1966 р. в Києві видано 2-томне зібрання творів письменника. Докладніше.: Євшан М. Микола Чернявський: Проба характеристики // ЛНВ. – 1910. – Т. 50. – Кн. 5. – С. 253–261; Кедровський В. Микола Хведорович Чернявський (22.XII 1867-?) // Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні рево-

люції 1917 р. – Нью-Йорк; Джерсі-Сіті, 1966. – С. 19–46; Костенко В. На шляхах велелюдних: Літ.-крит. нарис про життя і поетичну творчість М. Чернявського. – Донецьк: Донбас, 1964. – 251 с.; Чернявський Микола //... З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 448–449; Датченко Ю. В. До питання про спадщину Миколи Чернявського в літературно-мовному процесі кінця XIX – початку XX ст. // Молода нація: альманах. – 1999. – Вип. 13. – С. 98–105; Шумило Н. М. Про становлення естетичних поглядів Миколи Чернявського // Дивослово. – 2010. – № 7. – С. 56–58; Бабець П. Ушанування Миколи Чернявського: до 145-річчя письменника // Літ. Україна. – 2013. – № 8 (21 лют.). – С. 5.

² «Українська хата» – культурно-просвітне товариство, засноване в Херсоні 19 березня 1917 р. 25 березня 1917 р. у приміщенні 2-го товариства Взаємного кредиту відкрилися установчі збори товариства. Головуючим на зборах був М. Чернявський. У Тимчасову Раду товариства увійшло 17 осіб. На чолі став М. Чернявський. Назву було взято за прикладом «Української хати в Одесі» (Белый Д. В. Створення «Української хати» // Історія «Просвіти» Херсонщини. - Т. 1. – К.; Херсон: ВЦ «Просвіта», 2002. – С. 25–38, 59–63, 128–129).

³ На жаль, ця брошура не дійшла до наших днів. Принаймні дані про неї відсутні у бібліографічному покажчику «Україномовна книга...». Передруковано фрагмент споминів М. Чернявського «Коли тюрми розчинялись: Уривки спогадів» та його стаття «Україна, автономія, федерація» з «Вісника т-ва Українська хата» (1917, № 7) (Белый Д. В. Херсонские украинцы в 1917 г. / ред. В.К. Коробов – Херсон: Константы, 1995. – (Библиотечка альманаха социальных исследований «Константы»). - С. 56–60; Чернявський М. Коли тюрми розчинялись. Уривки зі спогадів [1927 рік] // Рабочее слово. – 1990. – Октябрь).

№ 12

[Рец.]: Тарасові алмази. Аналізи поезій Шевченка. 1-й випуск. Картини неволі українського народу. Популярно-наукова бібліотека імені Тараса Шевченка. № 1. Київ, 1917. Стор. 16. Ц. 20 коп.

З передмови дізнаємось, що невідоме досі видавництво «Популярно-наукова бібліотека ім. Т. Шевченка» розпочинає регулярне видання, по одній книжці на день, які в цілому мають бути не менш як «скарбницею знання для українських народних мас», а згодом ця бібліотека «обійме все». Просто так і сказано – все, та й годі. Далі закликає передмова спішитись з замовленнями на перший випуск, бо «опісля його тяжко буде

дістати». Підпис – «Комітет видавництва»...

Коли б по таких голосних заявах, хто ще не зовсім був певен, що маємо діло з безсовітною саморекламою якогось невідомого «комітета», то перший випуск в цьому до решти переконає. Певна річ, ніяких «аналізів» (!) поезії Шевченка ви тут не знайдете. Це просто безграмотно, ні до ладу, ні до прикладу насмикані уривки з Шевченкових поезій, склеєні такою специфічною патріотичною мудрістю, од якої просто верне. Щоб побачити, як невідомий комітет та його підручні поводяться з словом геніального Кобзаря, досить сказати, що становище українського народу в старовину вони ілюструють уривками... з «Саула»¹. Щоб оцінити знання історії літератури цих енциклопедистів, вистарчить запевнення, що до Шевченка наші письменники «списували тільки гарні, веселі картини». Щоб зрозуміти такт новітніх мудреців, досить вихватки проти неназваних по імені Куліша та Франка... Автор цієї нісенітниці, якийсь В. Равлюк, цілком серйозно, навпроти Куліша і Франка, висуває якусь «безумовну любов до України» Шевченка. Що значить цей ребус – годі догадатись. Коли те, що Шевченко нібито тільки хвалив Україну, то це неправда. Адже не хто, а він писав про «грязь Москви, варшавське сміття»², або «рабів з кокардами на лобі»³ та «землячків з цинковими гудзиками»⁴; він обертавсь до земляків з прокляттями: «о, роде суетний, проклятий, коли ти видохнеш»⁵, або «погибнеш, згинеш, Україно»⁶ і т. і. Отже, «аналізи» д. Равлюка зводяться до набору безтямних, неграмотних, важкою мовою складених фраз, які не то «достаточної підготовки» або навіть «цілого образования в даній області», як обіцяє передмова, не дають, а навіть простої пошани до друкованого слова не показують.

А тим часом видавництво вже в цьому першому випуску дякує якимсь землякам, що його «похвалили». Що це – новий спосіб самореклами, чи справді знайшлись наївні земляки, які ще нічого не бачивши, ладні вже в бубен бити?..

С. Єфремов

Книгарь. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – [Критика і бібліографія]. – XI. Критичні розвідки. – Стовп. 199–200.

¹ «Саул» (1860 р.) – вірш Т. Шевченка на сюжет з біблійної історії. Можливо, укладачів рецензованого збірника привабили його кінцеві рядки: «Горе! Горе! / Дрібніють люде на землі, / Ростуть і висять ся царі!».

² Повністю фраза виглядає так: «Раби, подножки, грязь Москви / Вар-

шавське сміття...» («І мертвим, і живим...», 1845 р.).

³ Парафраз з шевченкового «Раби з кокардою на лобі!» (Во Іудеї во дні они», 1859 р.).

⁴ Парафраз широковідомого фрагмента: «Аж землячок, / Спасибі, признався, / З цинковими гудзиками» («Сон», 1844 р.).

⁵ Цитата із вірша Т. Шевченка «Юродивий» (1857 р.).

⁶ Початок вірша Т. Шевченка «Осії. Глава XIV (Подражаніє)» (1859 р.).

1918

№ 13

[Ст.]: Про пошану до книги

Що наш книгарський ринок переживає тяжкі часи – про це річ зайва й говорити, бо це стало вже звичайною фразою. Звідусюди чуємо скарги та нарікання, а то й просто крик розпачу – книжки, книжки давайте! І на ці крики книгарський ринок відповідає повною безпорадністю: задовольнити величезний попит на книжку він просто не може. Вичерпаний ще за часів попереднього лихоліття, ринок тепер не впорається з тими вимаганнями, що ставить йому розбурканий од вікового сну край і щодня полиці наших книгарень порожніють, а натомість нового матеріалу не прибуває такою мірою, щоб ті порожні місця закрити.

Але є в нашій теперішній книжковій продукції ще одна ганч¹, яка теж немало може заважити в розвиткові нашої культури. Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься, кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од книги, найперше од її зверхнього вигляду?

Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом. Сірий, часто в одній книзі неоднаковий папір, брудний друк збитим

шрифтом, нечепурний вигляд – ганчірка ганчіркою – такою являється здебільшого теперішня книжка, нечепурна, періста, заялозена. Веселенькі кольорові обгортки так само одходять в безвість минулого і це ще побільшує оте сіре вражіння од теперішньої сірої книжки. Тавро поспіху й неохайності міцно лежить на книжковій продукції, немов не духову поживу для розбуджених мас готують люде, а нудну й нецікаву повинність одбувають. Про цю неохайність особливо свідчить коректа – часто така недбала й потворна, що читати таку книжку суцця мука навіть для людини, що звикла добре до книги. Сама титулова, зверхня картка – ота сорочка книжки – показує здебільшого про повний занепад смаку: наліплено заголовків – і потрібних, і непотрібних, немов на плакаті, а то ще й ні до ладу, ні до прикладу який-небудь популярний лозунг додано, на зразок отого неминучого: «Нехай живе (sic!) федеративна демократична республіка!!!» І це не тільки на агітаційних брошурах буває, а й, напр., на творах Шевченка, які видаються, звичайно, не заради федеративної республіки, а самі по собі вартість мають. Вулиця, базар втислися і в книжкову продукцію й наліпили на неї виразну ознаку крамарства, перекупного духу, наживи й тієї житейської суєти, що становить неодмінну й неминучу познаку всякого базару.

Звичайно, з технікою друкарською тепер річ занадто важка, але не самий занепад техніки тут винен, – треба на рахунок чимало поставити й занепадові смаку до гарної чепурної книги. Старі наші видання, напр., XVII віку, не мали й тіні тієї техніки, якою ми тепер орудуємо, але гляньте, з якою любовістю їх роблено, як друкарь силкувався прикрасити свої видання, як дбав про зверхній вигляд їх! Можна б і з нашими вбогими засобами принаймні задрукованих ганчірок не плодити, аби охота була! Можна з простотою зверхнього вигляду еднати й художність видання, або хоч не ображати елементарних вимаганнів гарного. В охоті, в смакові вся сила. Коли ми не можемо одмінити, напр., паперу, бо за теперішніх часів доводиться брати, який єсть, то можемо – бо це од нас залежить – на даному папері друкувати по своїй уподобі, надавати зверхність книжці таку, щоб вона не кричала про своє вбожество, не підкреслювала його немов умисне, щоб не виховувала в читачеві байдужість до зверхнього вигляду книжки, не привчала його дивитись на книжку, як на якусь ганчірку, яку тільки викинути, коли

потреба минеться. Книжка, коли вона має широкий збут, служити найкращим провідником смаку і культури навіть своїм зверхнім виглядом, і не треба цього забувати. Любов до книги, що виявляється й в піклуванні про її зверхність, переходить також на читача і його теж виховує в такій же любові і пошані до книжки. Цього потужного фактора культурності не треба нехтувати, а надто за нашого часу, коли книжка робиться річчю масової потреби і споживання. Більше дбання, більше охайності, більше пошани до книги – то й ця пошана переходитиме і в маси, і сама книжка більш культурної роботи зробить.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 251–253.

¹ Ганч – вада, гандж, недолік.

№ 14

[Рец.]: В. Левинский¹. Царская Россия и украинский вопрос. Стор. VI+104. Женева, 1917.

Книжка д. Левинського, як видно з передмови, написана ще перед революцією й призначена для чужої, російської, публіки, щоб дати їй інформаційний матеріал про українську справу в певному освітленні.

Але в більшості заснована на історичному матеріалі й пере[й]нята виразною ідеологією, вона й тепер ще не застарілась і залюбки її прочитає й український читач, якому здебільшого факти нашого давнішого й недавнього минулого відомі. З цього погляду найцікавіший, певне, буде, останній розділ книжки, – якраз той, що чужому читачеві його автор радить проминути. Аналізом подій з світової війни д. Левинський руйнує ті ілюзії, якими жило досі українське громадянство, всі оті чужі «орієнтації», й устанавлює останніми рядками ту єдину «орієнтацію» – українську, якої держались і раніше більш вдумливі українські публіцисти й яка тепер зробилась загальною серед українських мас. Народ «кує сучасне во ім'я кращої будуччини» – ці кінцеві слова з книжки д. Левинського дуже добре характеризують ту орієнтацію, а разом і запопадливу роботу, що твориться тепер на Україні. І це добрий висновок з усієї книжки.

Книжка корисна, але тим прикріше вражають деякі фактичні помилки автора. «Сам ученый Милюков в 70 г.г.

в своїй статтє» «Вопрос о малороссийской литературе» договаривался» і т. д. – полемізує д. Левинський, додаючи зараз же: «правда, теперь он совершенно изменил свою точку зрения» (стор. 49). Павло Мілюков у 70-х роках був певне ще гімназистом² і ніяких статтів не писав, а названа праця належить Мілюкову ж, та не тому³, і через це, очевидно, Павло Мілюков не міг своїх поглядів змінити. На стор. 66-тій д. Левинський пише, що Костомаров, вернувшись з заслання, занехав ідеї Кирило-Мефодієвського братства й ніколи більш про них і не згадував. Це неправда, та й сам д. Левинський це знає, бо на стор. 69 цитує з відомого Костомаровського листа до Герцена уривки яскраво федералістичного змісту⁴, додаючи, що в основу листа «легли идеи Кирилло-Мефодиевского братства». Двічі д. Левинський згадує працю Драгоманова «Пропаший час», називаючи її «писанной им перед самой смертью и потому не оконченной» (стор. 76 й 86). Це теж неправда. «Пропаший час» написано ще на початку 80-х років⁵ і навіть надруковано, як частину VI тому женеvської «Громади»⁶, тільки не випущено в світ, бо «Громада» припинилась і надруковані аркуші VI тому так і залежались нікому невідомі, аж поки витяг їх і передрукував Павлик. Отже, еволюція поглядів Драгоманова була не зовсім така, як хоче довести д. Левинський на підставі зовсім не останньої його праці. Дрібніших помилок тут не торкатимусь.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – [Критика і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стовп. 257–259.

¹ Левинський Володимир (1880–1953) – український політичний діяч, теоретик соціалістичного руху, публіцист, журналіст, народився у Дрогобичі, вищу освіту одержав у Львівському університеті. На початку ХХ ст. став одним із засновників УСДП, був редактором партійних видань («Дзвін» та ін.). Співпрацював у газетах лівого спрямування, що виходили у Відні, Львові, автор численних праць з суспільно-політичної тематики. Особливо продуктивним для В. Левинського став період 1915–1923 рр., коли він опублікував понад півтора десятка окремих видань, зокрема, «Причини світової війни» (1916), «Відокремлення Галичини» (1917), «Народність і держава» (1918), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» (1920), «Капіталізм і імперіалізм» (1920), «Що таке політика» (1923), де з'ясував причини світової війни, характер між-

народної політики провідних європейських країн, національну політику щодо поневолених народів. У переддень революційних подій В. Левинським була написана та 1917 р. надрукована книга «Царська Росія і українська справа» (Монреаль: Б-ка «Новий світ», 1917), в якій він «прослідкував великодержавну політику Росії та Польщі щодо України, проаналізував соціальні, економічні, культурні чинники асиміляційних процесів, наголосив на деформації національної свідомості українців, особливо інтелігенції, під впливом цих чинників, внаслідок чого в українців сформувався “найбільший порок” – почуття рабства. Він закликав відкинути будь-яку ілюзію щодо орієнтації на допомогу ззовні та вважав, що “залізом, розпеченим до білого треба б випалювати пята неволі і рабства в серцях і мозгах українців”. Протистояти такому стану можна тільки дією роботою та боротьбою. Тому й завершив свою книгу словами, актуальність яких не втрачає змісту й сьогодні: «На всі українські нарікання на мачоху-історію, не можна краще відповісти як словами великого Гете: “Тільки той заслуговує на волю і життя, хто їх в щоденній боротьбі мусить здобувати”» (Див.: Кобута Л. П. Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії // Українська біографістика. – 2011. – Вип. 8. – С. 218). У середині 1920-х рр. В. Левинський намагався зав'язати контакти з ВУАН, пропонуючи опублікувати його книгу «Філософія і марксизм». С. Єфремов як віце-президент ВУАН дав високу оцінку праці В. Левинського, запевнив, «що докладатиме всіх заходів, щоби працю [було] видано», О. Гермайзе цю працю критикував за відсутність ортодоксального марксистського підходу. Остаточної офіційної відповіді В. Левинський так і не одержав (Кобута Л. П. Назв. праця. – С. 215).

² Павло Мілюков народився у 1859 р. й у 70-х рр. XIX ст. дійсно навчався у московській гімназії, а потім поступив до Московського університету.

³ «...названа праця належить Мілюкову ж, та не тому» – мається на увазі Мілюков Олександр Петрович – письменник, критик, історик літератури (1817–1897), який закінчив Санкт-Петербурзький університет, викладав літературу в столичних гімназіях та інститутах, у 1847 р надрукував «Очерк русской поэзии» (3-е вид., 1864), в якому виявив себе послідовником В. Белінського; у 1862 р видав разом з В. Костомаровим «Историю литературы древнего и нового мира». Вмістив низку критичних історико-літературних статей і белетристичних творів в «Библиотеке для чтения», «Отечественных записках», «Светоче», «Русском вестнике», «Всемирном труде», «Историческом вестнике». Окремо видав: «Очерки Финляндии» (СПб., 1856), «На улице и еще кое-где» (СПб., 1886), «Доброе старое время» (СПб., 1872), «Рассказы и путевые воспоминания» (СПб., 1873), «Жемчужины русской поэзии» (СПб., 1874), «Отголоски на

литературные и общественные явления» (СПб., 1875), «Литературные встречи и знакомства» (СПб., 1890). Належав до близького оточення Ф. М. Достоевського, залишив спомини про нього. В статті «Вопрос о малороссийской литературе» («Эпоха», СПб., 1864. № 4. - С. 75-102) О. Мілюков висловив пануючу на той час у російському суспільстві думку щодо української мови, яку не міг проминути увагою С. Єфремов: «Местные патриоты уверяют, что малороссийский язык есть такой же отдельный, самостоятельный славянский язык, как болгарский, чешский, польский - и, следовательно, называть его наречием русского языка несправедливо. Последователи этих мнений, прямо уже называют украинцев особым народом, наречие свое - самостоятельным языком... В истории мы не находим малороссийского народа и малороссийского языка, точно также, как не находим белорусского или сибирского народа, а знаем один только русский народ с племенными наречиями белорусским и малороссийским». Таким чином, твердив автор, «...Мы могли бы допустить возможность самостоятельного языка и самостоятельной литературы в Малороссии при возможности ее самостоятельной политической жизни. ... Россия одна - и в ней может быть только один литературный язык, одна русская наука и одна русская литература. Отрицать это может только самолюбивая бездарность или узкий провинциальный патриотизм» (Милуков А. Отголоски на литературные и общественные явления. СПб., 1875. - С. 131-132, 141-142).

⁴ Йдеться про публікацію в газеті «Колокол» (Лондон, 1860, № 61) під назвою «Украина (Письмо к издателю “Колокола”»». Стаття М. Костомарова з'явилася без підпису, однак згодом передруковувалася під назвою «Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола”» та передмовою М. Драгоманова (Женева, 1885) і в перекладі українською мовою, здійсненому М. Павликом (Львів, 1902). У «Листі» розкриваються ідеї М. Костомарова доби Кирило-Мефодіївського братства. Див.: Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопед. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; вст. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. - К.: Вища школа, 2005. - С. 495.

⁵ Див. примітки до рецензії С. Єфремова у числі 10 «Книгаря» за 1918 р. (документ № 26).

⁶ Женевська «Громада» – збірник інформаційних, публіцистичних і теоретичних матеріалів, які М. Драгоманов видавав у Швейцарії разом з М. Павликом та С. Подолинським у 1878–1882 рр. С. Єфремов звертався до постаті й аналізу праць М. Драгоманова протягом усього творчого життя. Див.: Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «Значущий Інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – С. 237–244; Її ж. Сергій

Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.

№ 15

[Рец.]: Проф. И. А. Линниченко. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо М. С. Грушевскому. Стор. 40. Петроград – Одеса, 1917 р. Ц. 50 коп¹.

Не знаю – навіщо і кому знадобиться оця брошура одеського професора², випущена під голосною й претензійною фірмою «Энциклопедической библиотеки обществоведения». Маємо тут трохи історії, трохи публіцистики і дуже багато чисто обивательського філософствування на тему «веревка что такое?»³. Видко з його, що проф. Линниченко не задоволений з сучасних форм українського руху й своє незадоволення виливає а la Петро Струве⁴. Ті ж самі страхи перед роздвоюванням того, що ніколи єдиним не було, та сама аргументація, ті самі суперечності – і все це нудно, довго, тягуче⁵ й не без фактичних та граматичних помилок. Людям, знайомим з справою, брошура проф. Линниченка нічого не дасть, людям незнайомим – так само. Отже, питання – про що дбав автор, видаючи свою балаканину – так [і] лишиться без відповіді.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – II. Публіцистика. – Стовп. 259–260.

¹ Повний бібліографічний опис брошури: Проф. И. А. Линниченко. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М. С. Грушевскому. – Пг.; Одесса, 1917. – 40 с. – (Энциклопедическая библиотека обществоведения. Сер. 1-я. Вопросы государственного строя. – Вып. 3).

² Линниченко Іван Андрійович (1857–1926) – історик, археограф, педагог. Професор (1895). Чл.-кор. Петербурзької АН (1900) та Краківської АН (1901). У 1917 р. полемізував з М. Грушевським стосовно самої можливості існування Української держави (за термінологією І. Линниченка – Малоросії) навіть на засадах федерації чи автономії, позаяк уважав її штучним, уявним витвором, який руйнує єдність Росії у добу Світової війни. Наприкінці 1919 р. залишив Одесу разом з частинами

Добровольчої армії. У 1921–1926 рр. читав різні курси в університеті та інших навчальних закладах Сімферополя (див.: Ясь О. Линниченко Іван Андрійович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, Ч. 1. – Київ–Львів, 2003. – С. 187–189; Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А. В. та М. В. Стороженки, І. А. Линниченко, Д. І. Багалій) // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 96–99). Стосунки І. Линниченка з М. Грушевським Олексій Толочко висвітлює таким чином: «І. А. Линниченко був давнім знайомцем М. С. Грушевського, часом приятелем, часом - антагоністом. Люди однієї генерації, вони мали одного вчителя - В. Б. Антоновича - майже одночасно починали в науці, в один рік захистивши в університеті св. Володимира дисертації (щоправда, Линниченко вже докторську, а Грушевський - тільки магістерську), одночасно опосіли кафедри, Линниченко в Одесі, Грушевський - у Львові. Цінували наукові досягнення й категорично не сприймали громадянську позицію один одного» (Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії: І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 97-98). Життя І. А. Линниченка, на думку автора, цікаве тим, що «...досить точно відбиває долю тієї частини української за походженням інтелігенції, яка в страшні часи революції не пристала до жодного берега: не сприйняла ідеї національного відродження й не повірила в соціалістичну утопію. Дискусія про розуміння української історії і майбутнє України, кульмінацією якої став 1917 р., зараз маловідома, але є цікавою й повчальною сторінкою розвитку вітчизняної історіографії. Кожний з них, як з'ясувалося згодом, виявився в тому спорі переможеним обставинами, хоча, як здавалося 1927 р., М. С. Грушевський зумів поставити у суперечці крапку. Брошура історика складається з двох частин: полеміка з Грушевським та висновки про доцільність майбутнього політичного розвитку України, що випливають із власної історичної концепції Линниченка. Підсумок першої частини («История великороссов, малороссов, белоруссов - только местная провинциальная история, но рядом с ними и над ними всегда будет существовать история общерусская, в отношении которой все эти истории - только части большие или меньшие»), іманентно вів до думки про «загальноруську» (читай - східнослов'янську) справу. Усе інше - то ворожа демократії агітація... Невідомо, чи була якась пряма відповідь М.С. Грушевського на брошури Линниченка. Не знаємо також ступеню їх впливу на громадську думку, але, судячи з цитованих вище рядків некролога, певної популярності у вороже настроєних українству колах Линниченко зажив. До його честі треба сказати, що до жодного виду політичної активності він так і не вдався» (Толочко О. П. Назв. праця. –

С. 92–103). Також див. Хмарський В. М. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського // Укр. історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч. 1-4. – С. 538–547; Музичко О. Іван Линниченко та Михайло Грушевський (до проблеми комунікаційних зв'язків у середовищі київської історичної школи) // Вісник НТШ: інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка. – 2013. – № 49. – С. 71–74. У Державному архіві Одеської області зберігаються підготовчі нотатки Линниченка 1915 р., чорновий варіант брошури, авторський рукопис під заголовком «Открытое письмо. Малорусский вопрос (ответ проф. М. Грушевскому, машинопис статті та примірник гранок з авторськими правками. З невідомих причин і в назві брошури, і в тексті ініціали Грушевського помилково подано як «М. А.». В остаточному варіанті в назві статті «автономія України» була замінена на «автономію Малоросії» (Толочко О. П. Назв. праця. – С. 103). Брошура І. Линниченка цікавить нині істориків своїм відкритим протистоянням історичній концепції М. Грушевського. В. Масненко писав, що «ця праця не носила суто наукового характеру. Радше це політичний памфлет», автор якого «полемізував не з історичною концепцією свого опонента, а з небажаним для себе українським національним підйомом та державотворенням» (Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 219).

³ Парафраз на тему байки російського поета І. Хемніцера «Метафізик», в якій висміювалася вдавана глибокодумність.

⁴ Брошура І. Линниченка не випадково нагадала рецензентові головні засади концепції П. Струве щодо українства, яка широко популяризувалася в імперських колах у 1909–1912 рр. І. Дзюба слушно зазначив: «З-поміж прихильників “ліберальної імперії” найпослідовніше заперечував перспективи української культури, власне й право українського народу на свою культуру, колишній соціал-демократ, а потім кадет Пьотр Струве» (Дзюба І. М. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 382–383).

⁵ У строго науковому сенсі ця робота є ілюстрацією того, як «історичне знання використовувалося не для національної мобілізації етнічної спільноти, а з прямо протилежною метою – аби перешкодити національному усвідомленню українців, залишити їх у межах імперської системи цінностей (хоча у автора вони подавалися як здобутки новітньої на той час демократії» (Масненко В. В. Історична думка та націотворення... – С. 220).

№ 16

[Рец.]: М. Драгоманов. **Автобіографія**. Видавниче т-во «Криниця». Стор. 59. Київ, 1917 р.

Автобіографія Драгоманова, – власна автобіографія з р. 1883-го й додаток до неї з р. 1884¹ – в оригіналі, російською мовою, надрукована була вже двічі. Вперше подав її небіжчик Павлик у своїй книзі про Драгоманова р. 1896², вдруге передрукував її журнал «Былое» р. 1906³. Тепер маємо цю інтересну річ і в українському перекладі.

Для біографії й характеристики великого українця ці автобіографічні замітки мають вагу першорядну. І це не тільки через те, що вони вийшли з-під пера його ж таки самого, а й через свій, скажу так, метод. Бувши скрізь і всюди надзвичайно точним і по спроможі об'єктивним, Драгоманов і в автобіографічних замітках додержує цієї точності й спокійного об'єктивного тону, і разом подає генезу як своїх поглядів, так і більшості визначніших своїх праць⁴. Тому-то в автобіографії, доведеній до останніх літ автора, маємо ніби канву для його докладної біографії, – таке щастя не часто трапляється в літературі про визначних людей.

Переклад (якогось І. Ланового) – середній, – для Драгоманова не гріх би подбати було й про кращий. Трапляється густо помилок, що мають не індивідуальну, а загальну тепер у нашій літературній мові природу («нехтування російською літературою», «опанував нею», «опинялись», «аби» зам[ість] «щоб», «по пораді», «чернігівці» зам[ість] «чернігівці»⁵, форми на «ший» – «запанувавший», «ніскільки» зам[ість] «ні трохи», систематичне плутання *i* та *й*, тощо). Коректа убійча, надто в чужих словах⁶. Є сторінки, що буквально таки рябіють од помилок.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – II. Публіцистика. – Стовп. 260.

¹ Помилка: має бути – 1889 р.

² Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895: Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів творів: С портр. небіжчика / Зладив [з передм. та прим.] і видав М. Павлик. – Львів: Коштом українців; Друк. В. Манецкого, під управою В. Годака, 1896. – [8], 442, XXXIV, [6] с. (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України... / Від. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 1998. – Вип. 2: 1886–1900. – С. 151).

³ Автобіографія М. П. Драгоманова // Былое: журнал, посвящений історії визвольного руху. – СПб., 1906. – № 6 (июнь). – С. 182–213.

⁴ У 2009 р. побачив світ збірник автобіографічних текстів М. Драгоманова. Див.: Михайло Драгоманов: автожиттєпис / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К.: Либідь, 2009. – 444 с.: іл.

⁵ Етнотопонім «чернигівці» мав таке написання до революції і в 1920-ті рр. Напр., академічний збірник наукових праць, виданий за редакцією М. Грушевського у 1928 р., називався «Чернигів і Північне Лівобережжя».

⁶ Очевидно, йдеться про іншомовні слова, запозичення.

№ 17

[Ст.]: Без «Кобзаря»¹

Історії «Кобзаря» – цієї великої книги биття українського народу – її видання, її цензурних митарств та «хожденій по мукам», її періодичних заборон і дозволів, її пригод під берлом двоголового орла – цієї історії ще не написано. Ми знаємо тільки, що книга ця періодично то пропадала, зникала з громадського обороту, то знов знаходилась; то клалася до схову під сім цензурних печаток, то виходила на люди й засівала чорну ниву народну волею ясною. Засівала, хоч сама була покалічена й багато-багато найкращих перлів нашого національного генія в собі не долічувала. Кожен пароксизм реакції насамперед позначався на «Кобзареві» й заганяв його під землю, прибираючи з-перед очей людських, немов містив у собі елементи страшніші за динаміт...

Року 1847-го вперше пропала була велика книга. Тією ж самою конфірмацією, якою завдано в неволю Шевченка, і «Кобзаря» заборонено і вирвано перо з рук у його автора. І треба було пережити-перетерпіти ті страшні роки самотності й неволі, які проковтнули, мовляв сам Шевченко, багато дечого з духовного надбання великого страдника, щоб діждатися нового видання «Кобзаря» р. 1860-го. Та й цьому виданню силу довелося митарств перейти, поки воно досталося нарешті до рук читачеві. За 60-ті роки й ще вийшло було одне видання (Кожанчикова, 1867)² і вже потім надовго, аж до самих 80-х років пропала знов книга: 70-ті роки, час перемоги Юзефовича та його божевільного «майського закону»³, – ці роки, звичайно, не сприяли тому, щоб страшна ця книга вільно ходила по світу. На початку 80-х років, коли сталася була на одну коротку

мить одлига в нашому національному житті, з'явилися одно по другому аж два видання (1881 і 1883). Потім знов реакція й знов антракт до 1894 року, коли «Кобзаря» ні за які гроші не можна було добути. Видання 90-х років (1894 і 1899) пощастило добитися тільки з великими заходами, труднощами й перепонами.

Знайшлася повна, ціла книга аж тоді, коли революція 1905 року скинула була пов'язку з уст вільного слова і за петербурзьким виданням 1906 року першим повним і непопсованим вийшло ще кілька таких само гарних виданнів працею й заходами небіжчика Василя Доманицького. Та вернулася реакція і першим ділом знов пропала книга, пропала на саме ювілейне свято 50-літніх роковин смерті Шевченка, коли його велика спадщина ставала вже добром всенародним, коли вона могла в мільйонах примірників розходитися поміж людьми. Року 1911-го петербурзькі видання (всі!) сконфісковано, видавців потягнуто до суду, а по натхненних сторінках пішла знов гуляти шалена цензорська рука... І в нове життя ми вступили без «Кобзаря», без «Кобзаря» верстаємо перші «вольнії, широкі скрізь шляхи святії»⁴. Бо хоч тепер нема вже заборон, та несила випускати велику книгу в такому числі й так поцінно, щоб вона в кожную хату на Україні знайшла собі стежку. Технічні обставини дужчі за найгарячіші бажання.

Без «Кобзаря»... Без «Кобзаря» в минулому, без «Кобзаря» й тепер. Бо за тих без малого 80 років, що минули од першого видання цієї підвалини нашого письменства, тільки *lucida intervalla*⁵ у тільки недовгі моменти були, коли Шевченкова спадщина вільно оберталась на книгарському ринкові, та й то здебільшого в уривках, пошматована. Кожне нове видання, дозвіл на яке доводилось виривати од цензури, зараз же розходилося, і нові кадри читачів лишалися без «Кобзаря», надолужуючи переписуванням, тим «списанням книжним»⁶, яке, здавалося б, повинно було одійти навіки в безвість минулого по геніальному винаході Гутенберга.

І от тепер знову стоїмо перед старим завданням: подбати нарешті, щоб гарне, поцінне й повне видання геніальної книги не сходило з книгарського ринку і щоб кожен міг задовольняти свою духовну спрагу з цього живущого джерела великої любові до рідного краю та його безталанного народу. Коли минувшину переживали без «Кобзаря», то нехай хоч майбутність стрінемо таки з «Кобзарем».

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 297–299.

¹ Републікацію (без коментарів) даної статті див.: Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. С. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К.: Україна, 2008. – С. 288–289.

² Довірена особа спадкоємців Шевченка, М. Лазаревський уклав 1866 р. угоду з петербурзьким книговидавцем Д. Ю. Кожанчиковим (1819–1877) про нове видання «Кобзаря» (вийшло в світ наступного, 1867 р.).

³ Йдеться про Емський указ від 18 травня 1876 р., підписаний імператором Олександром II у німецькому місті Емс. Указ доповнив собою Валуєвський циркуляр 1863 р. заборонами на театральні вистави українською мовою, ввезення з-за кордону україномовної літератури, видання українською мовою оригінальних та перекладних творів. Ініціатором цього закону був голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович.

⁴ Парафраз рядків Т. Шевченка з вірша «Ісайя. Глава 35 (Подражаніє)» (1859 р.): «А вольнії, широкії / Скрізь шляхи святії».

⁵ *Lucida intervalla* (лат.) – «світлі проміжки».

⁶ Йдеться про переписування від руки. Поява такої практики за умов достатньо розвиненої друкарської індустрії є, на думку С. Єфремова, свідченням цензурних утисків. До речі, у вилученому більшовицькою цензурою I-му підрозділі розділу XVII «Історії українського письменства» вчений стверджував, що після приходу радянської влади «бачив і розмовляв» з людьми, що ладні були теж переписувати від руки художні твори, зокрема п'єси українських авторів. Див.: Єфремов С. Виbrane... – С. 680.

№ 18

[Рец.]: Дорошенко. В. Українство в Росії, новіші часи. Видання Союзу Визволення України¹. Стор. 114. Відень, 1917.

Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприродним, що він спирався на попередню роботу цілих поколінь і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домагання останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший

– праця В. Дорошенка, якої заголовок виписано вгорі.

Провідну думку свою д. Дорошенко поставив на початку своєї брошури в оцих словах: «За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюється тут мимо всіх перепон в новочасну націю» (стор. 3). І зробивши перегляд здобутків українства, того фактичного надбання, з яким воно вступило в нове життя й рушає в невідомому путь всебічного розвитку, автор мав право закінчити свою працю висновками, що наведені слова ще раз і ширше переказують. «І хоч яке коротке було наше оповідання, – так закінчує д. Дорошенко, – коли б про все докладно й широко оповідати, треба б було писати великий том – все ж таки, надіємся, і з такого побіжного начерку ясно видко цілу природність українського руху й повну життєвість його; видко, що українство шириться стихійно і нестримно, що український народ у Росії, незважаючи на всі перешкоди для свого розвитку, таки розвивається, росте в своїй свідомості й перетворюється на наших очах – наперекір усім перепонам – у правдиву націю в сучаснім розумінні цього слова» (стор. 114).

І в загальних рисах беручи, поставленої мети автор досягнув. Його короткий нарис дає справді досить повний огляд українського життя й еволюції українства од часів відродження. Коротенько переходить д. Дорошенко етапи й здобутки українства до початку ХХ віку, спиняючись ширше й докладніше вже на 900-х роках. Таким чином, історія ХІХ в. авторові служить ніби тільки за вступ до «новіших часів» і, не вважаючи на деяку диспропорцію частин, це не вражає читача, бо він розуміє, що автор на цю останню частину кладе найбільший натиск і власне задля неї всю працю й написано.

Щодо того, як завдання своє автор виконав, то тут можна чимало зробити закидів. Найперший в них це те, що характеристики бліді, а виклад взагалі досить сірий, тягучий і млявий для такої надзвичайно цікавої й захоплюючої теми: де ж автор пробує розлучитися з своєю сухою манерою, там виходять просто вже незручності. Напр., оповідаючи про долю Кирило-Мефодієвського Братства², д. Дорошенко згадує про донос «одного *падлюки*», студента Петрова, (стор. 10), – ледве чи була якась потреба такого крутенького виразу вживати хоча б і для донощика... Трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти

ж певне від того, що авторові доводилось, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять. До перших можна зачислити, напр., те, що серед літературних борців проти кріпацтва (стор. 11) згадано першою Марковичку³ й забуто про... Шевченка. Рясніше помилок другої категорії, тих, мовляв, *lapsus'ів memoriae*⁴. Так, на стор.12-тій сказано, що по-українському вчили «навіть в урядовій Тимчасовій Педагогічній Школі у Києві», – це не так: як знаємо з споминів Драгоманова, в тій школі вчено таки по-російському⁵. На ст. 23-ій читаємо про оживлення української преси за кордоном, між іншим часопису «Буковина»¹ «за редакторства О. Маковей⁶ (рр. 1892–1893)», – а навсправжки, то Маковей редагував названий часопис пізніше, а р. 1893-го саме кінчав університет. «Киевская Старина» почала виходити не з 1883, а з 1882 року (стор. 24). Відома програма «Profession de foi молодих українців»⁷ ні Зіньківському⁸, тоді вже небіжчикові, ні навіть Грінченкові не належить, а вийшла вона з Київської Семінарської громади⁹ (стор. 27–28). Перший з'їзд Укр[аїнської] Демократичної Партії¹⁰ одбувся не в 1905 р., а значно раніше, бо формування цієї партії почалося з 1903 р. і вже либонь 1904-го надрукований був (листом) і перший нарис її програми (стор. 41). В реєстрі збірників (стор. 43) проминуто харківську «Складку» 1896 р.¹¹ Під відомими «Записками» про українську пресу та школу надрукованими р. 1905 в «Сыне Отечества»¹², зовсім не було «сотень тисяч підписів», а під другою скільки пригадую, то й зовсім підписів не збиралося (стор. 47)¹³. Серед українських виступів наприкінці 90-х років проминуто святкування ювілею Котляревського р. 1898-го, що, напр., у Києві одбулося досить, як на той час, імпозантно (ст. 47)¹⁴. «Громадська Думка»¹⁵ почала виходити таки р. 1905, а не 1906-го (стор. 62).

Першу «Просвіту» на Україні було засновано не в Одесі, а в Катеринославі ще до 17 жовтня 1906 р. (стор. 56)¹⁶. Українська книгарня під фірмою «Київської Старини» належала не Старій Громаді¹⁷, а Всеукраїнській організації¹⁸ і згодом Товариству українських поступовців¹⁹ (ст. 66). Не зовсім ясно й не зовсім правдиво переказано історію та розвиток цього останнього Товариства (стор. 110–111) і т. і.

¹ До речі – автор, слідом за галичанами, всюди вживає м'якої форми: часопись, допись та ин. Чи не краще було б брати нашу давню форму: часопис, допис тощо?

Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладнішим та поширеним завбільшки на «великий том».

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – [Критика і бібліографія]. – II: Публіцистика. – Стовп. 316–318.

¹ Дорошенко В. Українство в Росії, новіші часи. – Відень: Видання Союза Визволення України, 1917. – 114 с. Уперше праця В. Дорошенка була вміщена у виданні «Пам'яткова книжка Союза Визволення України і Календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями». – Відень: Накладом Союза Визволення України; з друкарні Адольфа Гольгавзена у Відні, [Б. р.] – С. 246–354.

² Кирило-Мефодіївське братство – таємна українська політична організація – створено у грудні 1845 р. – січні 1846 р. у Києві. На осінь 1846 р. кількість членів – 12 осіб. Програмові вимоги викладені у «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія» (основний автор М. Костомаров) та «Записці», складеній В. Білозерським. В основу цих документів покладено ідеї українського національного відродження й панславізму. У березні 1847 р. товариство за доносом студента О. Петрова було викрито.

³ Марковичка – українська письменниця Марко Вовчок (Марія Вілінська-Маркович).

⁴ Lapsus memoriae (лат.) – похибка пам'яті.

⁵ М. Драгоманов писав у своїй «Автобіографічній замітці», що «сам уряд, зважаючи на протидію польській пропаганді, зважився заснувати в селах школи, а для підготовки для них учителів – педагогічну школу в Києві». Оскільки грошей виділили недостатньо, вирішено було звернутися до студентів, які добре зарекомендували себе в недільних школах (останні були заборонені у 1862 р.). М. Драгоманов викладав у Тимчасовій школі російську історію. «Народну» мову у ній допустили, але як своєрідний трамплін до засвоєння російської, а згодом і церковнослов'янської мов (Михайло Драгоманов: автожиттєпис... – С. 82).

⁶ «Буковина» – українська газета, яка виходила у 1885–1918 рр. у Чернівцях, в роки російської окупації Буковини – у Відні. Першим редактором газети згідно ЕУ (т. 1, с. 192) був Ю. Федькович.

⁷ «Profession de foi молодих українців» – йдеться про програмовий документ (лат.: «символ віри, кредо»), що вийшов друком у Львові. Про даний документ С. Єфремов, зокрема, писав: «Це було відоме свого часу

“Profession de foi молодих українців”, опубліковане в “Правді” 189[3] року, – твір колективний, обговорений і ухвалений по довгих дискусіях на зібраннях з первісного нариса, який дав, здається, Лотоцький) (Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / упоряд., вст. ст. І. Гирича. – К.: Темпора, 2011. – С. 359). Однак дотепер існує й версія, озвучена В. Дорошенком. У багатотомному виданні «Тисяча років української суспільно-політичної думки» зазначено, що це реферат, читаний у Харкові під час Шевченкових роковин (1893 р.), який згодом за редакцією І. Франка був опублікований у львівській «Правді» (Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VI. – С. 20–26). Цей же текст розміщений у десятитомній антології матеріалів до історії державотворення в Україні. Див.: Україна: Антологія пам’яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Ред. І. М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 7: Відродження української державності / Упоряд., передм. та прим. Д. Павличка. – С. 48–54. Про «Братство тарасівців» та різні версії походження документу «Profession de foi молодих українців» докладніше див.: Чмырь С. Г. Братство тарасовцев // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти т. – Т. 1. – М.: БРЭ, 1994. – С. 284–285; Наумов С. О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 36–44; № 6. – С. 55–64; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і слово. – К.: Генеза, 2006. – С. 45–61.

⁸ У передньому слові до видання епістолярію Т. Зіньківського і Б. Грінченка А. Погрібний писав: «Своїми програмовими положеннями Т. Зіньківський проклав місточок [...] до положень “Profession de foi” [...]. І то анічого не значить, що про “Братство” стало ширше відомо вже майже через два роки по смерті Т. Зіньківського, що він не міг бути творцем цього “Profession de foi”. Уся бо річ – в ідеях... [...] Особисто я бачу місточок од нього не тільки до “Братства тарасівців”, але вже й майбутньої програмовості, найперше у брошурі “Самостійна Україна” одного з його учасників Миколи Міхновського» («... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / вст. ст., упоряд., прим. С. С. Кіраля; перед. сл. А. Г. Погрібного. – К.; Нью-Йорк: УВАН у США; НАН України, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, 2004. – С. 5–6).

⁹ Йдеться про гурток семінаристів Київської духовної семінарії, заснований у 1888 р. Історію української семінарської громади висвітлив С. Єфремов у своїх мемуарах. Див.: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) ... - С. 342–368. Передрук його праці, присвяченої провіднику цієї громади.: Єфремов С. Сильному духом: Ясній пам’яті Луки Сковчовського / підготував до друку С. Кіраль // Збірник наукових праць П’ятих Єфремовських читань. – Черкаси: ЧНУ, 2012. – С. 56-63.

¹⁰ Українська демократична партія – українська партія лібераль-

но-демократичного спрямування – заснована у Києві у 1904 р. Одним з її лідерів був С. Єфремов. Див.: Іваницька С. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905–1908 рр.) // Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 125–136; Ї ж. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 279–294.

¹¹ Йдеться про український літературний альманах, усього вийшло 4 збірники: 1887, 1893, 1896 (Харків), 1897 – (Петербург). У виданні друкувалися тодішні відомі письменники: Ганна Барвінок, М. Вороний, П. Грабовський, Б. Грінченко, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, І. Франко, В. Щурат, вміщувалися переклади, етнографічні матеріали.

¹² «Сын Отечества» – щоденна політична і науково-літературна газета поступового напрямку, виходила у С.-Петербурзі у 1862–1901 та 1904–1905 рр.

¹³ У спогадах «Про дні минулі» С. Єфремов згадував, як обговорювалася й зрештою була ухвалена «на зібранні журналістів» написана автором «декларація», котра у січні 1905 р. була надрукована «під заголовком «Записка о нуждах украинской печати» в «Сыне Отечества» «ї викликала велике спочуття та за короткий час збрала тисячі підписів». Автором «Записки о нуждах украинской школы» був Б. Грінченко Див.: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади)... – С. 558–559.

¹⁴ С. Єфремов присвятив цій події велику оглядову статтю (див.: Єфремов С. Праздник украинской интеллигенции // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – Кн. 10. – Отд. 1. – С. 168–202).

¹⁵ Перше число щоденної української газети «Громадська думка» побачило світ 31 грудня 1905 р., останнє – 18 серпня 1906 р., усього вийшло 190 номерів (Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905–1906: Анотований систематичний покажчик / Упоряд. І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – К.: Темпора, 2011. – С. 15, 388).

¹⁶ Дійсно, в Катеринославі «Просвіта» була заснована 7 жовтня 1905 р., а в Одесі – 25 листопада 1905 р.

¹⁷ Старою Громадою називали київську Громаду, що діяла у 1870-х – 1890-х рр. На початку XX ст. до неї влилися молоді сили, зокрема й С. Єфремов.

¹⁸ Йдеться про засновану членами близько 20 українських громад на з'їзді 1897 р. у Києві Загальну українську безпартійну демократичну організацію, яка об'єднала осередки громадівського руху в Україні.

¹⁹ Товариство українських поступовців (ТУП) – нелегальна міжпар-

тійна громадсько-політична організація, заснована у 1908 р., діяла до 1917 р. С. Єфремов входив до Ради ТУП.

№ 19

[Рец.]: *Огієнко Іван*¹, *пр.-доцент*. **Українська культура.** Академічна промова на відкритті Українського Народнього Університету² в Києві. Стор. 31, Київ. 1917 року.

«В день великого нашого національного свята, в той день, коли в старому столичному місті закладається наукове огнище, те огнище, що освітить нове наше життя – в цей великий день мені хочеться озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, який ми перейшли».

Так починає і так кінчає д. Огієнко свою промову, що вийшла й окремою книжечкою³. І справді коротенько, але досить докладно переходить він довгий шлях нашого культурного надбання, що стоїть за нами, як спадщина минулих віків. Промовець зазначає серед того надбання українську пісню, орнамент, будівництво, право, церковне життя, мову, письменство та науку, подаючи такий загальний висновок: «який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою» (стор. 8). Щоб цю своєрідність краще виявити й підкреслити, д. Огієнко докладніше спинився на літературних і всяких інших наших позвах з Московщиною, справедливо зазначаючи, що остання багато від нас черпала, що ми були тим мостом, який еднав культурний захід з темним тоді сходом Європи.

Книжечка д. Огієнка – це немов конспект ширшої праці на тему про зміст і стосунки української культури до інших. «Куди б ми не глянули, – кінчає автор, – скрізь побачимо, як багато утворив наш народ. Культура наша велика, оригінальна, самостійна і серед слов'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших з місць» (стор. 30). Як коротенький та компактний виклад відомостей про українську культуру, цю працю д. Огієнка кожен залюбки прочитає – чи на те, щоб знайти в ній нові для себе звістки, чи щоб відоме пригадати в певній системі. З дрібних огріхів можу на стор. 28-ій зазначити один: серед «українців-професорів» знайдемо там Пильчикова, Чубинського, Житецького, Франка та Мордовця, які професорами не були, і Петрова – професора, та не українця. Але це, певне, просто недогляд.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – II. Публіцистика. – Стовп. 318.

¹ Огієнко Іван Іванович (церковне ім'я Іларіон; 1882–1972) – видатний церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943 р.), історик церкви, педагог, родом з Київщини. У 1909 р. закінчив Київський університет, з 1915 р. викладав у ньому. Відіграв визначну роль в українізації вищих навчальних закладів у роки революції: у 1918 р. – професор Київського державного університету, після заснування Кам'янець-Подільського університету став його ректором. У жовтні 1920 р. після від'їзду Директорії став головноуповноваженим уряду УНР у Кам'янці-Подільському, після захоплення міста більшовиками емігрував до Польщі, викладав у Варшавському університеті. У 1944 р. виїхав до Швейцарії, а потім до Канади. Автор багатьох праць. Здійснив переклад Святого письма українською мовою.

² Український Народний університет був заснований у 1917 р. після того, як вчена рада Київського університету (університету св. Володимира) відмовилася приступати до українізації. Наступного року уряд гетьманської держави надав фінансування цьому закладу і статус «державний». Але радянська влада вже у 1920 р. узагалі ліквідувала університети, замінивши їх галузевими інститутами та ІНО (інститути народної освіти). Київський університет називався до 1934 р. ВІНО, а потім КІНО, що викликало обурення С. Єфремова. 8 травня 1923 р. він записав у «Щоденнику»: «На університетських червоних мурах, на розі Володимирської й бульвара прочитав сажневу оповістку: “ВІНО. Ботанический сад” – і дали усякі розваги, аж до оперетки і мало не шантана, гарний буфет і т. п. Уявити собі, щоб колишній університет узявся до такої діяльності! А от “учена колегія” теперішніх ВІНО [...] не гребує нічим...» (Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. – С. 37).

³ В автобіографічних замітках «Мое життя» І. Огієнко так подав інформацію про свою промову: «18 (5) X. 1917. Огієнко читає публічний виклад «Українська культура» на святі офіційного відкриття Укр[аїнського] Нар[одного] університету перед кількатисячною аудиторією. Генеральний Секретар Військових Справ С. Петлюра через свого старшину А. Чернявського забирає цей виклад, друкує 100 000 примірників і розкидає серед війська» (Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Рятування України / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2005. – С. 87). Курс, читаний І. Огієнком у цьому навчальному закладі під заголовком «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу», був виданий видавництвом друкарні Є. Череповського у 1918 р. В числі 7 «Книгаря» за 1918 р. була вміщена критична рецензія М. Жученка (Д. Дорошенка) на це

видання (стовп. 377-380). У 1991 р. київське видавництво «Абрис» здійснило репринтне відтворення видання 100 тисячним накладом.

№ 20

[Рец.]: Кащенко А. **За що?** Оповідання з часів визвольного руху. Видавництво «Сіяч», № 10. Стор. 43, Ц. 40 к. Черкаси, 1917 р.¹

Визвольні часи, напевне, довго ще притягатимуть увагу художників. Багато вдячного матеріалу черпатимуть вони з тогочасних подій, чимало знайдуть там і героїчних постатів, і просто людей повинності, що ставали над часом, як і багато психологічних ситуацій, поставлених суперечностями між лютими вимаганнями обставин та силою людського духа. І справжньому художникові буде це за невичерпане джерело для художніх екскурсій.

Д. Кащенко² – не художник. І оповідання його нічого не дасть ні для характеристики, ні для зрозуміння моменту. Це зразок того, як *не треба* братися за розрішення поставленого завдання. Замість художнього документа, ми маємо сантиментальну мелодраму, в якій навіть фактична сторона – оті побутові аксесуари – кульгає на всі боки. Справді – вбито молодого революціонера, що тікав з тюрми. І от як автор на це озивається:

«За що?»... – ледве почулося останнє його питання і з цим питанням одлетіла безвинна душа од молодого тіла, якому б ще тільки треба було починати втішатися життям і звеселяти родину.

Не захистили молоду Львовину душу від людської неправди і лютої ні благання матері, ні моління (!) маленької сестрички Соні.

Скрикнула уві сні нещасна Львовина мати, почувши серцем свою недолю... Тяжке буде горе братів і сестричок...

І так далі по всіх степенях родства! Читаючи цю зайву сантиментальну балаканину без жодного різкого, але щирого штриха, ясно бачиш повну безпорадність автора. Так можна було писати – ну років з п'ятдесят тому, але тепер, після Коцюбинського, Л. Українки, Стефаніка та Винниченка, навіть не художникові, а просто белетристів така манера – річ непростенна.

Побутові аксесуари ще побільшують це почуття перед безпорадністю автора в обраній темі. Тюрму він бачив, видимо, тільки знадвору та й то здалека³ і через те, напр., примушує в'язнів потай, крадькома світити вночі в камері, тоді як навпаки – заборонялося гасити світло. Або ще: в'язень задля конспірації боїться писати потрібну адресу і не боїться з третього поверху її вигукувати... Все це і інше таке – фантазія, і зовсім недоладня фантазія.

Мова, як раз у раз буває у д. Кащенко, досить гарна. Але треба уникати таких зворотів, як напр., «два студенти *раділи втекти* за-кордон»: це не по-українському, а хіба по-деському. Так само вираз – «прибув до Відню» (зам[ість] «до Відня») – чи не занадто вже по-українському. Коректа, як повелось тепер по українських виданнях, виблискує недбальством.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 6. – Лютий. - Стовп. 324–325.

¹ Видання представлене в бібліографічному покажчику «Україномовна книга...»: Кащенко А. Ф. За що? Оповідання з часів визвольного руху / Написав Адриан Кащенко. – Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1917. – 43 с. – (Вид-во «Сіяч»; № 10) (Україномовна книга...). – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 43). Оповідання вперше побачило світ у 1907 р. Брат С. Єфремова, Петро, історик літератури, викладач навчальних закладів Катеринослава, подав дещо іншу, більш лояльну оцінку А. Кащенка-письменника: «... А. Кащенко має свого читача, має свою безперечну популярність, про що свідчить те, що оповідання його за короткий час витримують по кілька виданнів, ілюструються малярами і т. ін. Культ героїзму і героїв – то пафос оповідань А. Кащенка. Романтиком виявляє себе А. Кащенко і в своїх літературних симпатіях, в тому, де шукає він собі натхнення, літературних зразків, типів, образів... З цього погляду надзвичайно характерні впливи на А. Кащенка історичної народньої поезії і козацьких дум. ... Гоголь – то друге літературне джерело, впливи якого скрізь помітно у нашого автора, але не Гоголь – автор першого тому «Мертвих душ», а творець «Тараса Бульби», де романтизм російського поета досяг вершків своєї сили і краси і цілком подолав реалістичні змагання його таланта. ... Наш автор поруч з Гоголем часто здається якимсь сірим, дрібненьким, одноманітним, однотонним... Але всі ці негативні риси творчості А. Кащенка покриває собою і в значній мірі зменшує “одна, но пламенная страсть” – великий патріотизм, справжнє щире захоплення, з яким ставиться автор до своїх героїв і до їх життя і жертв на користь і

славу України. ... Нам потрібні тепер великі зразки, славні учителі, що до життя б нас кликали, на велике діло б звали. І А. Кащенко їх нам вчасно нагадає. Нам потрібний романтичний запал, навіть романтичне засліплення... І він дає його нам. Популярність таких письменників - то добрий симптом існування в нашому житті великої потреби творити велике діло!» (Юноша В. Белетрист-романтик. З приводу 60 літ народження і 35 літ літературної праці Адріяна Кащенка // Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень. - Стовп. 941-948).

² Кащенко Адриан Феофанович (19 вересня (1 жовтня) 1858 - 16 березня 1921) (псевдоніми – А. К., А. К-о, А. Тertiшний, А. Торішній, А. Будій, Микола Дніпровий та ін.) - український письменник, книговидавець, просвітній та культурний діяч, життям і творчістю тісно пов'язаний з Катеринославщиною. Тут він народився, одержав освіту, працював службовцем-залізничником, написав низку прозових та драматичних творів, сприяв поширенню історичних знань серед народу, брав активну участь в громадському житті міста, був активістом українського товариства «Просвіта», займався книгодрукуванням, заснував «Українське видавництво А. Кащенка в Катеринославі», котре протягом 1917–1919 рр. видало близько 40 видань творів письменника. Докладніше див.: [Некролог А. Кащенка] // Вир революції: Літературний збірник. – Катеринослав, 1921. – С. 128; Конотопець Н. І. Кащенко Адриан Феофанович // Українська літературна енциклопедія. - Т. II. – К.: УРЕ, 1990. – С. 437–438; Кащенко М. Працелюб. Спогади про рідного брата // Кащенко А.Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 7–14; Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти». Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 232-240; Символ єднання та волі українського люду. Адриан Феофанович Кащенко (1858–1921). До 150-річчя від дня народження: Бібліографічне видання / Упорядн.: Н. Василенко, І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009. – 36 с.

³ В роки першої російської революції С. Єфремов був заарештований 29 грудня 1905 р., перебував в ув'язненні в Лук'янівській тюрмі (Київ) 4 місяці, отже, знав тюремні порядки з власного досвіду.

№ 21

[Рец.]: Коваленко Грицько¹. Людина і громада. Думки про добро і правду. Видання друге. Видавництво «Сіач». Стор. 48 in 16°. Черкаси, 1917. Ціна 85 коп.²

«У сій малій книжці, у кількох нарисах, виложив я коротко думки свої про поважні питання нашого часу і – всіх часів. І не мої це власні думки; це виклад думок усіх тих, хто щиро шукав стежки, хто не втратив ідеалу, надії». Так

пише автор про свою працю в передмові, і пише зовсім справедливо. Автора займають питання соціального життя, особистої й громадської моралі, права, боротьби за існування і т. п., і відповіддю на них і стала ця книжечка. Звичайно, її не можна вважати за щось оригінальне, як не можна знайти у автора і певної навіть системи думання і викладу. Це – тільки «думки», але виложено їх популярно, досить цікаво, хоч і неглибоко і, коли читачеві книжечка д. Коваленка не дасть відповіді на прокляті питання часу, то замислитись над ними вона, напевне, присилує й зробить, може, почин до шукання своєї «стежки в світі». З цього погляду книжка д. Коваленка, напевне, свого читача знайде, який подякує авторові за збуджену цікавість.

Одна увага щодо видання. Книжку передруковано з попереднього видання (1913 року)³ без жодних одмін. Тим часом у ній, а надто в передмові, дуже одбилися ті часи темної реакції, коли її написано. І тепер чудно вже читати про «холод безнадійності і смерті», про «великий занепад громадського життя», як чудно й спинятись над питаннями: «Для чого жити? Як жити?» Хоча автор справедливо гадає, що тема книжки цікава для всіх часів, але виклад її безперечно повинен мінятися в залежності од часу. Коли б автор переглянув був свою книжку перед друком, то напевне найшов би, що в ній одмінити відповідно до подій останнього часу і механічним передруком не обмежився б.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – Березень. – [Критика і бібліографія]. - II. Публіцистика. – Стовп. 381–382.

¹ Коваленко Грицько (Григорій) Олексійович (1868–1937) – письменник, історик, етнограф, журналіст, художник, громадський діяч, народився на хуторі поблизу Баришівки, на Полтавщині (тепер Київська область), закінчив Полтавську фельдшерську школу, був вільним слухачем Московського університету. У 1896–1905 рр. жив у Чернігові, де працював секретарем міської управи, а потім перебрався до Полтави, де й перебував до кінця життя. Активний учасник громадського й культурного українського руху: член «Просвіти», Чернігівської й Полтавської архівних комісій, відповідальний секретар часопису «Рідний край». У 1920–30-ті рр. – директор, а згодом викладач Полтавської фельдшерської школи. Автор першого підручника з історії України, художніх творів на історичну тематику, біографічних розвідок про ви-

датних українських діячів. Заарештований і розстріляний у Полтаві за приналежність до вигаданої чекістами контрреволюційної організації.

² У бібліографічному покажчику «Україномовна книга...» вміщені такі дані про рецензоване видання: «Коваленко Г. О. Людина і громада. Думки про добро і правду / Написав Грицько Коваленко. – 2-е вид. – Черкаси: «Сіяч»; Друк., аренд. вид-вом «Сіяч», 1917. – 48 [1] с. – (Вид-во «Сіяч»; № 7). На окремому аркуші: «Високоповажній Панні Альмі Фріденбаум і славному народові Естонському присвячує автор» (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України... – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 48).

³ Дані про перше видання вміщують і назви розділів книги: «Коваленко Г. О. Людина і громада. Думки про добро і правду. – К.: Вік; Друк. В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського, 1913. – 50 с. – (Селянська б-ка; № 69). На с. 4 присвята А. Фріденбаум. Розділи кн.: Людина і громада; Соціальна природа людини; Каліки; Релігія як одна з форм громадського життя; Природна мораль; Громада право; Боротьба за життя; Життя чи смерть» (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923: Бібліограф. покажчик / НБУВ; Ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; Наук. ред. В. Ю. Омельчук; Уклад.: М. Д. Бойченко та ін. – К., 2001. – Вип. 4 (1911–1916). – С. 175–176).

№ 22

[Рец.]: Т. Шевченко. Малий Кобзарь¹. Видання Баришпільської Учительської Спілки на спомин про Шевченковське свято. Стор. 32 in 16°. Баришполе², 1918. Ціна 30 коп.

З утіхою доводиться зазначити отакі сільські видання, як ось і це, що лежить перед нами. Росте інтерес до книжки, і центри вже не можуть його цілком задовольнити, – починається децентралізація культурна, один з найкращих і найкоштовніших, може, здобутків політичної волі.

«Кобзарик», що видали баришпільці, робить не зле вражіння і своїм зверхнім виглядом, і вибраним з «Кобзаря» матеріалом. Маємо тут зразки з найбільш популярних поезій Шевченка – історичних, політичних та ліричних. До поезій додано коротенький, до ладу складений життєпис поета.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 7. – Березень. – [Критика і бібліогра-

фія]. – XIV. Поезії. – Стоєп. 410.

¹ Передрукована (без коментарів) у виданні: Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. С. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К.: Україна, 2008. – С. 290. Першу згадку про видання Баришпільської Учительської Спілки та рецензію на нього С. Єфремова див.: Повне видання творів Т. Шевченка. – Т. XIV: Показчик видань Шевченкових творів. Першодруки й окремі видання та спис літератури про них / Зібрав і упорядкував В. Дорошенко. – Друге, переглянене й значно доповнене вид. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – С. 198 (позиція 559).

² Баришпіль (Баришполе) – містечко Переяславського повіту Полтавської губернії, тепер Бориспіль – місто, райцентр Київської області.

№ 23

З доби шукання.

[Рец.]: *М. Коцюбинський*. Твори. Том перший, ст. 189; том другий, стор. 165. Видавництво «Криниця». Київ, 1917–1918. Ціна по 2 карб. 50 к. за том.

Популярність Коцюбинського не дорівнює його славі. Кожне на Україні знає цього великого й оригінального майстра слова, але – на диво – його читали мало, далеко менше, ніж, напр., Винниченка. Перший том творів Коцюбинського, що вийшов р. 1903-го, ще недавно можна було знайти в книгарнях, і до письменників «ходких» Коцюбинський ніколи не належав¹. Він був вищий від тієї звичайної публіки, що звикла пити з криниці українського письменства; оцінити його по заслuzі могла тільки невеличка купка тоді більш розвинених читачів, – загальна ж маса знала, що єсть такий письменник, але ставилась до його досить холодно і не у його шукала відповіді на свої пекучі питання. І мені здається, що читач Коцюбинського ще прийде, що він тільки тепер починає народжуватися, – той читач, який зробить справжню популярність цьому імені, який не тільки поставить на полицю його твори, а й читатиме їх та перечитуватиме, слідкуючи, як ріс та розгортався цей талант і які переходив він стани в своєму розвитку.

Путь Коцюбинського була трудна, і художник не одразу знайшов себе, не одразу потрапив на свою власну стежку й опанував свою позицію в письменстві. Писав він взагалі не багато, не часто нагадував про себе читачам, видимо, обробляючи пильно кожну свою нову річ. Він немов сам почував

ту свою самотність, що «болісним і гордим покриком» прорвалася була вже геть пізніше. І на початку своєї літературної діяльності, в тих творах, що увійшли і в перший, а часті і в другий томи нового видання, він немов шукав того звичайного читача, запобігав його уваги, силкувався вийти на люде, принатурюючись до загального тону, який панував тоді в українському письменстві. На початку 90-х років, коли вийшов на літературну арену Коцюбинський, у нас ще цілком і неподільно панувала та етнографічно-реалістична манера, якої найкращими заступниками були небіжчик Левицький² та Мирний, особливо перший, більш відомий серед українського громадянства. І Коцюбинський свою роботу починає під виразним впливом цієї манери і так її засвоює, що подекуди навіть у дрібницях, аж до поодиноких виразів, видко наслідування повістям та оповіданням Левицького. Найвиразніше, може, пробивається це в найбільшому з творів першого тому, в повісті «На віру»³ та в оповіданні «Ціпов'яз»⁴; озивається і в пізніше написаному «Для загального добра»⁵ та й у всіх дрібніших оповіданнях, написаних у 1890-х роках. Питання про народ та «мужицьку долю», ота вічна «життєва загадка», чому «для мужиків нема щастя на землі» – займає не тільки героїв Коцюбинського, а й самого автора цієї першої доби його діяльності. Робота тяжка, залежність од форм мізерного животіння, ота «власць землі» та хазяйства, скупі радощі, якщо пощастить хоч знайти «другу половину свою» в будь-якому подружжі, але далеко частіш незлагодя навіть у сем'ї, спарованій на підставі самих господарських потреб – ось що найдужче притягає увагу в Коцюбинського, якого представлено в перших двох томах його творів. Мало не все перше десятиліття письменницької діяльності Коцюбинського можна звести до його ж таки характеристики героя з повісті «На віру»: «Він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. *Ріс він – росло і дужчало з ним те пересвідчення*». І воно, це пересвідчення росте й дужчає і переймає собою перші томи творів Коцюбинського, досягаючи вершка в оповіданні «Ціпов'яз». «Чого ж це Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? чого це так? чого?» – ці «дурні питання» посіли тоді були і «ціпов'язя», й самого автора. Він, ціпов'яз, «любив землю, як пташка повітря, риба – воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води». І от «розпалена уява Семенова

переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «смерти нам, або поля». І сам автор лине з своїм героєм у ті майбутні часи, коли це прийшло вже, – прийшло і для його самого вилилося в ті чудові і разом жахливі картини, які Коцюбинський пізніше дав нам у нарисах «Fata morgana»⁶. «Голодні зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я ринуть на багатих, на тих, хто мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської і не спинити тоді тієї колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й усе, що на дорозі»... Уява художника часто попереджає міркування політика.

Але вже тоді до старої манери Коцюбинський починає нових красок докладати. Манера ця була занадто вузька й тісна для його, він у їй не вміщався. Пізніше він і зовсім виросте з неї, скине її, як тісну одіж, тепер же пробує розтягти її на міру свого художнього зросту. Він, напр., перший, – далеко раніш од Горького, – змалював демонічного босявку («Помстився»⁷), одного з категорії «колишніх людей» з їхньою специфічною філософією, що щастя тут, у цій баньці пиватенькій на дні спочиває. Він узяв під сумнів те проблематичне «загальне добро», яке вагою своєю падає на темний люд і лишає в серцях у його саму зненависть («Для загального добра»). Він пробує увійти вглиб психіки й настроїв людських і уложити їх у ясну гаму звуків («На крилах пісні»⁸). Він обертається до людської нікчемності й аналізує її життєві прояви («Поединок»⁹, «Лялечка»¹⁰)... Сама навіть екзотичність сюжетів Коцюбинського, отой, напр., молдаванський побут, показує, що в звичній українській тільки сфері було б тісно художникові такої міри, як Коцюбинський. І вже в перших його творах – блисне яке-небудь несподіване порівняння, осяйний образ, що нагадують справжнього Коцюбинського, того, яким він зробиться вже незабаром. Але поки що – він ще весь у майбутньому, він шукає. І шукаючи, росте на силах сам. І як перші ознаки того, що він знайшов і виріс, маємо прекрасний нарис «В путах шайтана»¹¹, ясну й прозору «акварелю» – «На камені»¹² і незрівняний психологічний етюд «Цвіт яблуні»¹³. Надто останній. Він вводить нас живцем у лабораторію художника й показує, як талант «дивиться» його очима, як «ненажерливою пам'яттю письменника»

вбирає в себе події, як шукає й становить поруч себе світло й тіні і укладає все те в душі» – «як матеріял»... Доба шуканнів скінчилась. Великий художник народився...

• • •

Не хотілося б, але мушу сказати скільки слів про деякі непорозуміння, що викликає оце видання «Криниці». Ми не знаємо плану видання. Маємо том перший і другий – значить, будуть і дальші, – отже, це, мабуть, повне зібрання творів Коцюбинського¹⁴. За його могли б ми тільки подякувати видавництву. Далі, видавництво укладає видання ніби хронологічно. Це знов же добре, бо, щоб зрозуміти Коцюбинського, треба з ним разом перейти етапи його розвитку. Але чому, в такому разі, в першому томі маємо «Для загального добра» (написане р. 1895-го) і не маємо «Ціпов'яза» (датовано: січень 1893)? Два роки для Коцюбинського – великий час, і перспективу вже порушено. Але єсть дещо ще гірше. Видання це не повне, бо видавництво не подбало про текст творів Коцюбинського. Напр., наведеної у мене характеристики Гната з повісті «На віру» читач у виданні «Криниці» не знайде. Чому? Певне, тому, що видавництво просто передрукувало цю повість з видання 1903 року, а коло того видання походила цензорська рука. Я не звіряв усього тексту «Криниці» з закордонними виданнями, але думаю, що це не єдиний пропуск, і треба, щоб хоч у дальших томах таких огріхів не було, щоб видавці не звірялись на цензурні видання, а й доложили деякої, мінімальної, правда, праці – поновити те, що вигриз з творів Коцюбинського справжній зуб лютого часу. Препарованого Коцюбинського давати не годиться.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 8. – Квітень. – Стовп. 438–441.

¹ Цими ж словами С. Єфремов розпочинає свою монографію «Михайло Коцюбинський». Див.: Єфремов С. Вибране: Статті; наукові розвідки; монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 214.

² Письменник І. Нечуй-Левицький помер 2 квітня 1918 р. Того ж дня на засіданні Малої ради сумну новину оголосив Голова УЦР М. Грушевський і запропонував організувати похорон за державний кошт, а також взяти під охорону майно небіжчика (Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах: У 2-х т. / упоряд. В. Ф. Верстюк (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня

1918 р. – С. 242).

³ «На віру» – повість М. Коцюбинського вперше друкувалася у львівському журналі «Правда» у серпневому та вересневому (т. XIV) та жовтневому (т. XV) номерах за 1892 р. Докладніше: Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 38–39.

⁴ «Ціпов'яз» – оповідання побачило світ на сторінках львівського часопису «Зоря», 1893 р., №№ 17–18 (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 44).

⁵ «Для загального добра» – цю повість «Зоря» (Львів) друкувала у шести перших номерах за 1896 р. (січень – березень). У березні – квітні того ж року повість вийшла окремою книжкою у друкарні НТШ (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 63–66).

⁶ «Fata morgana» – перша частина повісті під назвою «Fata morgana. З сільських настроїв» вийшла у журналі «Киевская старина», у 1904 р, т. 84, кн. 3. Другу частину письменник завершив у березні 1910 р. Того ж року вона з'явилася у книгах VI, VII (червень, липень) «Літературно-наукового вістника» (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 213, 372, 386, 400).

⁷ «Помстився» – оповідання опубліковано в «Зорі», 1894 р., № 2 (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 46).

⁸ «На крилах пісні» – вперше твір надруковано в «Зорі» під назвою «Пісня. Картка зі щоденника» (1895, № 22) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 61).

⁹ «Поєдинок» («образок») – був надрукований у виданні «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836–1900). – К.: Друкарня П. Барського, Хрещатик, № 40, 1903. – С. 377–387». До речі, у цьому ж збірнику вміщено й оповідання С. Єфремова «Медаль».

¹⁰ «Лялечка» – оповідання вміщено в альманахі «Дубове листя: Альманах на згадку про П. О. Куліша». Упорядкували збірник М. Чернявський, М. Коцюбинський та Б. Грінченко. Альманах побачив світ у Києві у 1903 р., видруковано в друкарні П. Барського (Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та ком. В. Мазного. – Ніжин: ТОВ ВКП «Аспект», 2002. – Т. II. – С. 294).

¹¹ «В путах шайтана» – у грудні 1899 р. Руське товариство педагогічне (Львів) видало збірку оповідань М. Коцюбинського, куди ввійшов і вищевказаний «нарис». Збірка називалася «В путах шайтана» та інші оповідання» (Куп'янський Й. Я. Літопис життя... – С. 127).

¹² Акварель «На камені» (жанрову приналежність визначив сам автор) М. Коцюбинським було вміщено в альманахі «З-над хмар і низин» (Одеса, 1903.) Текст був надісланий заздалегідь, бо упорядник альманаху М. Вороний у листі від 25 січня 1902 р. дякував за «розкішну ак-

варелю!!» «Від неї так і віє чарами любого мені моря! Вся вона прямо насичена солоним духом морського повітря!» (Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та ком. В. Мазного; вст. ст. В. Шевчука. – К.: Українські Пропілеї, 2002. – Т. I. – С. 173).

¹³ «Цвіт яблуні» – «незрівняний психологічний етюд», за визначенням С. Єфремова – побачив світ у літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревського» (Київ, 1904 р.). С. Єфремов запрошував М. Коцюбинського до участі в ньому в листі від 27 вересня 1902 р.: «На серпень 1903 р., як, може, чули, припадає офіційальне “открытие” пам'ятника Котляревському в Полтаві. Бажано було б чимсь зазначити се національне свято і в нашій літературі, і от для сього порішено в Києві укласти й до того часу видати літературний збірник, присвячений пам'яті першого поета українського. Редакція збірника звертається до Вас з великим проханням – допомогти в сій справі, приславши до того збірника що-небудь з своїх творів (бажано б, – з нових, ще нігде не друкованих)». У листі від 27 жовтня знову звучить це ж прохання: «Не гарно вийде, коли в такому збірнику та не буде усіх визначніших наших письменників. Отже, не накликайте на нас сором!» (Листи до Михайла Коцюбинського... – Т. I. – С. 292, 294).

¹⁴ Див. документ № 45 і примітки до нього – це рецензія на останні томи видання творів М. Коцюбинського, здійсненого у 1917–1918 рр.

№ 24

[Рец.]: І. Труба. Хто пануватиме на Україні. Вид. Укр. Народньої Соціалістичної Партії¹. Стор. 19 in 16°. Катеринослав, 1917. Ціна 15 коп.

Книжечка ця, як на теперішній час, вже анахронізм. Такі вже тепер часи: не встигнеш книжку на теми дня до рук узяти, як уже не годиться: застаріла. Проте її все ж варто одзначити ради тих гарних прикмет, які виявив автор.

Хто пануватиме на Україні? – запитує д. Труба² й одповідає: а той, «хто з розумом, з освітою буде». На доказ цього і написано брошуру. Автор доводить свої думки і прикладами з історії, й ілюстраціями з сучасного, власне, вже тепер минулого, життя першого року російської революції³. Д. Труба показав себе гарним популяризатором: просто, дотепно, добірною мовою викладає він свої думки⁴. Треба тільки остерегатись невідповідного вживання деяких слів (напр. оте нещасне «зараз», з яким українці тепер собі ніяк ради не дадуть) та наглядати за цитатами (Шевченко ніколи не писав про долю: «По покосам (sic!) іде»⁵) – і з д. Труби

зовсім буде добрий популяризатор.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 8. – Квітень. – [Критика і бібліографія]. – II: Публіцистика. – Стовп. 450.

¹ Українська народна соціалістична партія (УНСП) – як повноцінна загальноукраїнська політична організація така партія навряд чи функціонувала, хоча, можливо, й була проголошена в другій половині 1917 р., після трансформації «Союзу українських автономістів-федералістів» (СУАФ) в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), згодом перейменовану в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). За свідченнями сучасників, особи, що не увійшли до УПСФ, долучились до інших політичних осередків, ставши організаційним ядром нових політичних партій і угруповань: українських трудовиків, українських народних соціалістів, хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, федералістів-демократів, націонал-республіканців. Зокрема, П. Гайда-лемівський писав: «Уже в червні місяці на з'їзді ТУПу, або УДРП, виявилось багато течій. Найсильніша й найбільша течія на цьому з'їзді виділилася «партію соціалістів-федералістів», з відповідною програмою. Останні розбрелися по різних гуртках і там положили початок новим партіям – партії українських народних соціалістів, Українській трудовій партії» (Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. – Зальцведель: наклад «Просвітнього Відділу Укр. Військової місії», 1919. – (Бібліотека «Шлях», ч. 2). - С. 11–12). Також див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Ч. 1. – Львів: Червона калина, 1923. – С. 75; Кушнір М. Українські політичні партії та громадянство // Нова Рада. – 1918. – 31 (18) липня.

² Труба Іван Михайлович (1878–1950) – український діяч у Катеринославі, інженер-технолог локомотивного відділу в Управлінні Катеринославської залізниці, викладач математики, фізики, креслення в приватних школах і гімназіях. Працював архітектором-будівельником. У 1917 р. Урядом УНР призначений губернським Комісаром освіти Катеринославського краю з питань українізації. У 1918 р. брав участь у створенні Катеринославського університету та Сільськогосподарського інституту у Катеринославі (нині – Дніпро). Був членом Катеринославського проводу Товариства українських поступовців (з 1917 р. – СУАФ). Співчував УПСФ. У листопаді 1918 р. призначений головою Катеринославської філії Українського Національного Союзу – органу Директорії. Заснував видавництво «Стежка додому», підготував однойменну українську хрестоматію (у 3-х ч.) для початкових шкіл. Крім рецензованої С. Єфремовим брошури, видав також працю «Державна казна» (Катеринославі: Вид. Укр. Нар. Соц. Партія, 1917. – 22 с.). Друкувався

в часописах «Народне життя», «Селянська спілка». На початку 1919 р. емігрував за кордон (Див.: Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921): Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – С. 445–453; Матросов Я. В. Біографія Івана Опанасовича Рудичіва - політика, публіциста, творця Української бібліотеки-музею імені С. Петлюри в Парижі // Українська біографістика. - 2013. - Вип. 10. - С. 215-216; Матросов Я. М. Сподвижник української справи на Катеринославщині Іван Михайлович Труба (1878–1950) // Українська біографістика. - 2015. - Вип. 12. - С. 251-282; Яценко В. Я. Питання освіти в діяльності гласних-українців Катеринославської міської думи восени 1917 р. // Проблеми політичної історії України. – 2013. – Вип. 8. – С. 145–151). Ось як описує розвиток українського національного життя на Катеринославщині в 1917 р. Д. Дорошенко: «У Катеринославі український рух виявлявся, порівнюючи, доволі помітно і в часі війни. Тут було доволі багато свідомих українців серед службової інтелігенції, серед робітників і селян околишніх сіл. Але коли почалася революція, то активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української “буржуазії” й соціалістичних партій, і провід в місті захопили російські революційні організації. Перші політичні збори в Катеринославі з вибухом революції були скликані службовцями Катеринославської залізниці з ініціативи інженера Івана Труби. Перший прилюдний виступ катеринославських українців стався 13 березня в день загального “свята Революції”... До Катеринославської Губерніяльної Земської управи на вісім членів попало троє свідомих українців: І. Труба, І. Мазепа і Якубович. З них Ів. Труба положив великі заслуги коло українізації шкільної справи в губернії. Завдяки його енергії вдалося завести українське навчання по школах, видати ряд українських підручників; він же добився, що земська газета “Народная жизнь” завела український відділ, редактором якого став проф. В. Біднов. В самому місті багато зробив для української шкільної справи Євген Вировий» (Дорошенко Д. Історія 1917-1923 рр. - Т. 1: Доба Центральної Ради. - К.: Темпора, 2002. – С. 63-65, 101).

³ Йдеться про 1917 р. – Лютневу буржуазно-демократичну революцію в Росії.

⁴ До рецензованої праці Івана Труби звертаються й сучасні автори; щоправда, їхні оцінки більш категоричні, ніж єфремовські. Так, О. А. Житков пише, що «характерною рисою видань місцевого значення, поширених у губернських центрах, був низький рівень усвідомлення авторами змісту розглядуваної проблеми, тематична обмеженість, а значить – низька історіографічна цінність опублікованого матеріалу. Так, є підстави вважати відверто пропагандистськими брошуру, видачу Катеринославським комітетом Української Народної Партії “Хто па-

нуватиме на Україні”, написану І. Трубою, та публікацію полтавського громадського діяча П. Сиротенка “Де повинна вирішатись земельна справа”. Ці автори наполягали на максимальному наданні місцевій громаді права вирішувати земельне питання відповідно до місцевих звичаїв і традицій землеволодіння та землекористування. Проте висновки дописувачів виявились несподівано парадоксальними: перший вважав, що ефективність сільського господарства та якість життя селянства, а значить й економічний стан держави в цілому, залежали від рівня освіти місцевого населення, другий – від національної свідомості селянства» (Житков О. А. Аграрне питання доби Української революції в пропагандистській літературі 1917–1918 рр. // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2014. – № 29. – С. 27).

⁵ Можливо, тут йдеться про фрагмент із поезії Т. Шевченка «Думка» (24 листопада 1838 р.): «В того доля ходить полем – / Колоски збирає; / А моя десь, ледащиця, / За морем блукає» або з вірша «Косар» (30 травня 1847 р.): «Понад полем іде, / Не покоси кладе...».

№ 25

[Ст.]: Небуденний пам’ятник.

Марко Вовчок. Народні оповідання, т. 1. П’яте видання. Укр. Видавничої Спільки. Стор. 260 in 8°. Львів, 1918.

Марко Вовчок. Кармелюк. Вид. Педагогічного Бюро Полтавського Губернського Земства. Стор. VIII+48, Полтава, 1917.

Оце якраз 60 років минає, як у Петербурзі, в виданні Куліша¹, вперше з’явилися оці «Народні Оповідання» невідомого тоді автора. Українське письменство того часу не мало голосних дзвонів і його твори широко між люде не пішли. Головна маса українського народу, потенціальна основа української національності, ще спала – міцно сповита в кріпацьких кайданах – неписьменна і несвідома, а так зване освічене громадянство до чужого пнулося сонця, притьмом горнулось до чужих культур, бо мовляв тоді ж Куліш, сусідські дзвони голосніші². Проте навіть тоді «Народні Оповідання» не заснітились і не пропали в невеличкому крузі свідомих національно українців. Поруч Шевченкового «Кобзаря» це була друга книга, що вийшла поза межі тодішнього українства і здобула широку популярність отому «таємничому псевдонімові», що зумів знайти серед тодішнього життя пекучі теми й обставити їх всією красою рідного слова, художнім натхненням і тією прозорою

ніжністю й чулістю жіночої вдачі, що непереможно до серця промовляє з сторінок таких звичайних, буденних оповіданнів. І коли одні нового світа просвітники, раділи, як Шевченко ³, що

*Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих, –*

інші, оборонці застарілих форм соціального життя, вдали на гвалт і оскирились ⁴ на молоду авторку. «Мерзостно-отвратительные картинки» ⁵ невідомого письменника дошкулили-бо їх так, як тільки сама правда може дошкулити, – до того ж, правда, вживлена в надзвичайно принадних, щиро художніх формах та образах.

Минуло 60 років. Давно впали кріпацькі кайдани. Перейшла й пам'ять про стару неправду і неволю. Життя далеко-далеко ступнуло вперед і в йому, серед теперішнього шуму, даремно й шукати було б тих обставин і тих постатів, які до глибу душі займали колись письменницю, а з нею і наших дідів та батьків. І проте твори Марка Вовчка все новими з'являються виданням і у нас, і за кордоном, та й довго, певне, ще не сходитимуть з нашого літературного обрію. І не з історичною тільки міркою, не як до історичних документів підходить до невмирущих «Народніх Оповіданнів» сучасний читач, – єсть-бо в них справді те, що кладе печать безсмертя на діла рук людських і примушує забувати про їх вік немолодий. Не кажу вже про мову, секрет якої тепер безнадійно втрачено, але свіжість і безпосередність чуття немов скромним вінком нев'янущих, запашних квітів увиває ці класичні малюнки нашого минулого і разом такого і нам ще близького життя.

Молода жінка, що пришла з чужини до українського народу, під умілим керуванням досвідченого народолюбця ⁶ справді зрозуміла душу українського народу, глибоко увійшла в неї й зуміла відшукати там те, що не старіється, не вицвітає, не міняється під впливом самих зверхніх обставин. Минула, напр., давно і слід по ній загубився, стара рекрутчина, але по вік-вічний лишаться муки розлуки й той образ матері, що втратила – все одно, через віщо – своїх дітей.

Тільки у мене й потіхи, що коли присняться мої дітки. Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітками та зіллями сидить, задумався...

Прокинусь – пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько... («Два сини»).

І живе ота скорботна мати, живе й досі в тисячах так само покинутих, занедбаних і самотніх істот, – такий само тип, як і славна «Mater dolorosa» італійського художника ⁷. Авторка знайшла для своєї безіменної героїні щиро людські риси і дала нам просто безпосередній, а через те вічний і невмирущий образ матері, ту ідеальну жінку, якої муки й радощі вівіки не перейдуть, бо індивідуально вживлюються в кожній жінці, в кожній матері, і кожного разу зворушують душу своєю життєвою правдою. В цьому саме й лежить тайна, скажу так, живучості Вовчкових творів. Вони зглибока схопили й зафіксували в художньому слові не зверхні обставини, не етнографічні риси, які минаються з часом, а психічний тип українського села, вже неминущий. І хоч як одмінилося воно за ці 60 років, але душа його тою самою лишилась і через те такими рідними й тепер здаються нам оповідання Марка Вовчка. Через те й справдилося віще слово Кулішеве, що «такі оповідання стануться з часом основою словесности нашої народньої, як розшириться вона й розкинеться на всі сторони пишними вітами» ⁸. І як уся наша поезія новіша вийшла з Шевченка, так наша художня проза не з кого походить, як тільки з Марка Вовчка: усі наші прозаїки звідали на собі могутчого його чару, а багато з них віддало данину навіть художній його манері, отим неприхованим мініатюрам коротеньким малюнком, в яких оповідання йде од першої особи й тим надає їм високого ліризму та живої безпосередності. Ми й досі в «Народніх Оповіданнях» чуємо первотвір того, що нас і тепер затоплює й чарує, прототип багатьох образів, що снуються через усе наше новітнє письменство. І невидимі нитки духової симпатії й приязні еднають, через голову, минулих десятиліттів, теперішнього читача з авторкою, споріднюють з нею і

не дають її давнім образам в нашій душі вивітрюватись і вицвітати. Бо не линючі у неї були фарби і вмiла вона їх так укладати на своїх мініатюрних, здебільшого, полотнах, що час нічого їм подiяти не може. Це так, ніби той чума́к Вовчків, що звелiв над собою поставити на свою вдачу пам'ятника. «Ще крiпкий чума́к був. Вмираючи, сказав у пуцi викопати під дубом два скарбці з грошима, один матерi оддати, а на того його поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставити із цiлого дуба. Дак ми, – додав оповiдач, зрубали дуба під кореня, обтесали трохи гiлля, да й упустили в землю так, як хреста... Аж геть-геть із степiв видно!» («Чума́к»).

Просто, але мiцно і гарно зроблено. І далеко з просторiв часу виднiється той небуденний у своїй красi задумливий – трохи суворий, але такий м'який і ніжний разом – пам'ятник, що поставила собі авторка «Народнiх Оповiданнiв».

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 10. – Червень. – Стовп. 553–556.

¹ «Народні оповiдання» вийшли наприкинці 1857 р., але у вихiдних даних стоiть 1858 р. Див: Вовчок Марко. Народні оповiдання / Издав П. Кулiш. – СПб, 1858 (Нахлiк Є. Пантелеймон Кулiш: Особистiсть, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2007. – Т. 2: Свiтогляд і творчiсть Пантелеймона Кулiша. – С. 53, 299). Друкарню П. Кулiш вiдкрив у Петербурзі в 1857 р. (дiяла до 1863 р.). Називалася вона «Типографiя П. А. Кулиша», видала близько 40 книг. Див.: ЕІУ. – Т. 5. – С. 470.

² С. Єфремов цитує цю фразу в своїй «Iсторiї українського письменства» (Роздiл VIII «Письменство 20-40 рокiв»): «Справедливе і правдиве слово про Гребiнчинi приказки сказав Кулiш: «Коли рiвняти їх і до сусiдної словесностi, то навряд чи є в нiй кращi приказки од Гребiнчиних, а тiльки що сусiдськi дзвони голоснiшi від наших» (Єфремов С. Iсторiя українського письменства / за ред. М. К. Наенка. – К.: Фемiна, 1995. – С. 328–340).

³ Рядки з вiрша Т. Шевченка «Марку Вовчку На пам'ять 24 генваря 1859».

⁴ Тут: «вишкiрилися».

⁵ «Мерзостно-отвратительные картинки» – С. Єфремов цитує рядки зі статтi російського критика, письменника, перекладача Олександра Васильовича Дружинiна (1824–1864) «Об «украинских народных рас-

сказах в переводе И. С. Тургенева» («Библиотека для чтения», 1859, ноябрь-декабрь), де твори Марка Вовчка іменувалися «мерзостно-отвратительными эпизодами» й зараховувалися до «филантропического хлама». Суголосні думки висловлювали також М. Устинов («Библиотека для чтения», 1859) й М. Де-Пуле («Русское слово», 1859). На захист письменниці виступили О. І. Герцен, Д. І. Писарев, М. О. Добролюбов. Ф. М. Достоевський, у свою чергу, в публікації «Г-н-бов и вопрос об искусстве» («Время», 1861, № 2; без підпису) піддав критичному аналізу статті М. О. Добролюбова «Черты для характеристики простонародья» (1860) й «Стихотворения Ивана Никитина» (1860). У листопадовій книжці «Светоча» з'явилася рецензія Достоевського на нову збірку Марка Вовчка «Рассказы из народного русского быта» (1859), де йшлося, що в цих оповіданнях «все личности бледны и бесцветны, как куклы, и потому все их страдания и жалобы, несмотря на теплое чувство, согревающее рассказ - далеки правды и не проникнуты жизненным элементом» (див: Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: в 15-ти т. Т. 11. –СПб.: Наука, 1993. - С. 430-432). Огляд відгуків російських критиків на творчість письменниці: Письма М. А. Маркович (Марка Вовчка) (1859-1964) / Стаття и коммент. Н. Е. Крутиковой // Литературное наследство. - М.: Наука, 1964. – Т. 73: Из парижского архива И. С. Тургенева. - Кн. 2. - С. 249-302. У сучасному дослідженні українських авторів зазначено: «Навколо її “Народних оповідань” як з українського, так і з російського народного життя розгорілася дискусія. Ними захоплювався Микола Костомаров. Рецензенти журналів “Библиотека для чтения” Олександр Дружинін та “Русское слово” Михайло Де-Пуле виступили з критикою її стилю і викривально-народницького спрямування» (Три долі: Марко Вовчок у українській, російській і французькій літературі / Упоряд. В. Агеева. – К.: Факт, 2002. – С. 13. – (Літ. проект «Текст і контекст». Знакові літературні доробки та навколо них)).

⁶ Йдеться про першого чоловіка росіянки за походженням Марії Вілінської – Опанаса Марковича (1822–1867).

⁷ «Mater dolorosa» (лат.) – «Скорботна мати» – дуже популярний в європейському образотворчому мистецтві біблійний сюжет. Можливо, С. Єфремов мав на увазі однойменну картину великого італійського художника Тиціана (Тиціано Вечелліо, 1476/77 або 1489/90–1576).

⁸ Рядки з передмови до «Народних оповідань» П. Куліша «Слово од издателя» – С. IX (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... - Т. 2 – С. 299).

№ 26

[Рец.]: Михайло Драгоманів. **Пропаший час. Україна під московським царством (1654–1876)**. З передмовою М. Павлика. Видання друге, видавництва «Серп і Молот»¹, № 7. Стор. 37 in 16°. Київ, 1918. Ціна 50 коп.

Між женеvських виданнями Драгоманова знайдено не-випущений у світ початок великої роботи під заголовком «Пропаший час». Як показує наведений тут же підзаголо-вок – «Українці під московським царством (1655–1876)» – Драгоманов замірився був зробити свого роду підсумок укра-їнському політичному, економічному й культурному життю од переяславської унії² до відомої «конституції» 1876 року³, якою царське правительство, здавалось, останнього забивало цвяха в труну України, як державного організму. На жаль, ця надзвичайно цікава робота, та ще в освітленні такої людини, як Драгоманов, не посунулася далі за початок. У надрукова-них аркушах маємо тільки загальний вступ і частину розділу 1-го «Вольності Війська Запорозького»⁴. Той вступ і передру-ковано в виданні «Серпа і Молота», – тільки не другим, а при-наймні четвертим виданням⁵, коли не лічити навіть не випу-щеного в світ женеvського видання.

Ми не знаємо, чому саме не скінчив своєї роботи Драгоманов. Чи тому, що обставини емігрантського життя, брак матеріалів під рукою та інша, нагальніша робота не дали йому потріб-ного для такої синтетичної праці супокою й часу? Чи тому, – як догадувався Павлик, що погляди самого Драгоманова обмінялися й зроблений початок не відповідав уже дальшим висновкам: «Скиба, мовляв, заорана була заглибоко та й за-довго, аби можна було її поправити та й повернути в супро-тивний бік... і через те він ту скибу й кинув» («Передмова», ст. 6)? На це, може, дасть колись відповідь докладна і повна біо-графія Драгоманова і тепер цього питання ми не беремось тут розв'язувати. Але й цей фрагмент з ненаписаної роботи і сам по собі дуже цікавий, і показує нам, як Драгоманов дивився на українську минувшину.

«Пропаший час» – так охрестив він історію України під московським пануванням. «Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки», на думку Драгоманова, пропали зовсім марно, і переглядаючи, «що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі “не-гідні” порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі,

буцiм-то Європейські» (стор. 17) – Драгоманов не міг не прийти до висновку, вже в самому заголовку зазначеного. І аналізом вихідного пункту цієї страченої доби, отих голосних «перейславських статей» 1654 р. він свою думку яскраво потверджує. Не вважав Драгоманов тих «статей» за «верх премудрості державної», проте були, на його думку, «в перейславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люде. Тут мовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний – і щоб судили свої люде, товариші, хоть козаків, шляхтичів, та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської» (стор. 29). І, рівняючи ці зерна доброго ладу громадського до того, що було в Московщині тоді і потім, мав рацію Драгоманов, сказавши: «устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав Європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія». Зерно доброго ладу на Україні заглушено царською рукою і перейславські статті кінчилися ... ганебним указом 1876 року. Два століття показалися справді пропащим часом, і Україна, втративши всі свої вольності, мусіла за Драгоманова знов починати з того, щоб оборонити «волю краю і народу од самоволі царської».

Читаючи тепер цю, накидану сміливо рукою Драгоманова концепцію останнього періоду української історії, жал[к]уеш тільки одного – що це уривок, фрагмент, а не ціла, викінчена праця. Вже з попереднього-бо видко, як багато вона обіцяла читачам і як 40 років тому правдиво поставила вона питання нашої минувшини. На жаль, тільки поставила, – розв'язувати доводиться тепер іншим, не маючи за собою голосної думки нашого великого публіциста.

С. Сфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 10. – Червень. – [Критика і бібліографія]. - II: Публіцистика. – Стовп. 565–567.

¹ Видавництво «Серп і молот» діяло у Києві в 1917–1919 рр., видало 26 книг (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України... – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 381).

² Йдеться про рішення Переяславської Ради (січень 1654 р.) – військово-у угоду, яку у ході національно-визвольної війни гетьман Богдан Хмель-

ницький уклад з московським царем Олексієм Романовим задля здобуття перемоги над Річчю Посполитою.

³ «...до відомої «конституції» 1876 року» – йдеться про Емський указ. Див. прим. 2 до док. № 17.

⁴ «Вольності Війська Запорозького» – йдеться про «Березневі статті» або «статті Богдана Хмельницького» 1654 р. – «комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і включення України до складу Московського царства». Статей було 23, вони наведені в роботі М. Драгоманова, але в російському перекладі, бо український варіант не зберігся (Підкова І.З. Довідник з історії України: В 3-х т. / І. З. Підкова, Р. М. Шуст. – К.: Генеза, 1993. – Т. 1 (А–Й). – С. 52–53). Ґрунтовний аналіз угоди та її інтерпретацій в сучасній історіографії див.: Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця ХІХ – початку 50-х рр. ХХ ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – С. 402–437; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. Сохань П., Дашкевич Я., Гирич І. та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463–521; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Там само. – С. 524–604; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. – С. 605–652.

⁵ Драгоманів М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). - Львів, 1909; 2-е вид. - К., 1918. Про проблеми видання цієї брошури детальніше див.: Археографічна передмова // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. ХІV–ХVІ. Передрук брошури М. Драгоманова див. в цьому виданні (с. 221–236). Автори приміток до книги вибраного М. Драгоманова (1991), куди ввійшла й дана праця, зазначили, що користувалися виданням М. Павлика (1909 р.); іншого видання виявити не вдалося. Див.: Драгоманов М. П. Вибране: ...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов; упоряд. та автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщук, В. С. Шандра. – К.: Либідь, 1991. – С. 667. – (Памятки історичної думки України).

№ 27

[Рец.]: Микола Залізняк¹. **Державний устрій Німеччини.** Вид. «Серп і Молот», № 8. Стор. 51 in 16°. Київ, 1918. Ціна 70 коп.

Німеччина притягає тепер до себе загальну увагу всього світу. Стоючи на чолі центральної спілки держав², ось уже чотири роки провадить вона завзяту боротьбу мало не

з цілим світом за панування, за «власний куток під небом», і має всі шанси вийти з боротьби коли не тріумфатором, то принаймні не зломленою й не подоланою³. Натурально, що зацікавлення до цього велетня мілітаризму та зразкової організації надзвичайно побільшилось. Люде часто питають себе, де причини тієї надзвичайної упертості, дисциплінованості й організаційної сили, що виявила за цю війну такою просто колосальною мірою Німеччина? Ми, українці, маємо до такого зацікавлення ще спеціальні мотиви. Доля поставила Україну в надто близькі стосунки до центральних держав, і до німців маємо тепер оказію придивлятися не здалеку, а серед себе самих⁴. І вищезазначене питання для нас має не саму теоретичну вагу⁵. Тим-то дуже до речі саме тепер появилась друком брошура М. Залізняка про державний лад у Німеччині⁶. Автор не ставить собі якихось широких теоретичних завданнів. Його компілятивна праця стисла, але досить докладно розповідає про особливості державного ладу в Німеччині, даючи відомості про склад німецької імперії, про політичний лад у Пруссії, як найвпливовішій з німецьких держав⁷, про союзню раду, про парламент і його вагу в політичному житті Німеччини. Як українець, найбільшу увагу звертає автор на ознаки федерального устрою в німецькій конституції й практиці, користуючись солідними працями з державного права взагалі і спеціально про Німеччину. З інформаційного боку брошура д. Залізняка зовсім добра і не буде через те зайвою в нашій популярній літературі.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 10. – Червень. – [Критика і бібліографія]. - II: Публіцистика. – Стовп. 569.

¹ Залізник Микола Кіндратович (1888–1950) – політичний і громадський діяч, публіцист, перекладач, дослідник світового державного федералізму, дипломат. У 1914 р. був одним із засновників Союзу Визволення України, з якого незабаром вийшов, очоливши Закордонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у Відні, де також провадив активну публіцистичну й видавничу діяльність (1914–1918 рр.). Виокремлюючи таку течію, як «молодоукраїнці», що ставила примат національного вище за класовість (Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, М. Залізник, В. Степанківський, Д. Донцов), І. Гирич зазначає, що В. Степанківський, М. Залізник, В. Кущнір пов'язували са-

мостійницьку акцію з можливим збройним конфліктом між Росією та Австро-Угорщиною. «Микола Кіндратович відзначався духом авантюризму. У часи СВУ він намагався зацікавити австрійську розвідку ідеєю підняти протиросійське повстання на Кубані, для чого навіть планувалася висадка десанту. Діяв у СВУ на власну руку, через що увійшов у конфлікт з А. Жуком і вийшов з організації, заснувавши власну політичну акцію». Дослідник вважає, що «В. Дорошенка і М. Залізняка можна навіть розглядати як учених і публіцистів, що належали до літературно-публіцистичної школи М. Грушевського» (Гирич І. Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року) // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 525, 548, 552). М. Залізник виступав також як перекладач з німецької та французької. На запрошення барона М. Василька брав неофіційну участь як посередник у мирних переговорах у Брест-Литовському між делегаціями Української Народної Республіки, Німеччини й Австро-Угорщини, що завершилися укладанням Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. У 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії (Пилипенко В. Відносини між Україною та Фінляндією (1918–1921 рр.) // Етнічна історія народів Європи. - 2000. - Вип. 5. - С. 59–63).

² У Першій світовій війні (1914–1918) Німеччина воювала в союзі з Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Цей блок називався Четверним союзом. Але оскільки дві головні держави були розташовані в центрі Європи, то досить часто політичну й військову силу, що протистояла Антанті, називали просто Центральними державами чи союзом Центральних держав.

³ Вступ США у війну на боці Антанти 6 квітня 1917 р. прискорив поразку Німеччини та її союзників. Однак на середину 1918 р. результати війни не були очевидними. Багато хто з тодішніх аналітиків сподівався на почесну «нічию».

⁴ В час, коли С. Єфремов писав цей текст, в Україні згідно Берестейського мирного договору та на прохання уряду УНР про військову допомогу, необхідну для звільнення від більшовицької окупації, знаходилися німецькі та австро-угорські війська. Їхнє перебування закінчилося після підписання капітуляції Четверного союзу в листопаді 1918 р.

⁵ На момент появи даного числа «Книгаря» в Україні була проголошена Українська держава (гетьманат на чолі з П. Скоропадським). Для зміцнення його позицій вироблення правильної лінії стосунків з окупаційними військами мало вирішальне значення.

⁶ Праця М. Залізняка реферувалась в такому виданні: Данилевич В.: Микола Залізник. Державний устрій Німеччини. Київ, 1918, с.

51, ц. 70 коп. «Серп і молот» № 8 // Літературно-науковий вістник. – 1919. – Т. LXXIII. – Кн. 2. – Лютий. – С.234 – 239.

⁷ Утворення єдиної Німецької держави – імперії на чолі з королем Пруссії з династії Гогенцоллернів Вільгельмом I – завершилося 18 січня 1871 р. Згідно з Конституцією 1871 р., імперія складалася з чотирьох королівств, шести великих герцогств, чотирьох герцогств, восьми князівств, трьох вільних міст та імперської провінції Ельзас-Лотарингії, яку відібрали у Франції в результаті перемоги у франко-пруській війні (1870–1871 рр.). Кожна з цих держав мала власну конституцію, ландтаг (місцеві збори), фінанси. Вищим законодавчим органом став рейхстаг (імперські збори). Прерогативи цього органу обмежували повноваження кайзера (імператора) й головнокомандувача та союзна рада (бундесрат), яка складалася з німецьких монархів та представників вільних міст. Див.: Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 311–312.

№ 28

[Рец.]: Краснов. Що тепер діється в Росії? Друге видання накладом «Союза визволення України». Стор. 16 in 8°, Відень, 1916. Ціна 10 сот.

М. Троцький¹. Як прийшло в Росії до революції. Накладом «Союза визволення України». Стор. 35 in 8°. Відень, 1917. Ціна 60 сот.

Обидві брошури, що видав «Союз визволення України» передруком з свого «Вістника»², належать до тієї літератури, що робить підрахунок царському періодові російської історії. Перша написана до революції, друга вже *post factum*³, але вони тісно між собою зв'язані і брошура М. Троцького – це ніби безпосереднє закінчення брошури Краснова. Те, «що тепер (р. 1915-го) діється в Росії», мало своїм наслідком те, «як прийшло в Росії до революції». Вже автор першої брошури, переглядаючи події кінця 1915 року – розкладову працю Думи⁴, міністерську «довгу лозу»⁵, распутиніяду⁶, мобілізацію лихварства і хабарництва, голод і холод, голодні бунти й примусове «біженство», страйки і комічне настановлення царем себе за «верховного главнокомандуючого»⁷ і т. і. – приходить до зовсім недвозначних висновків. «Наближається хвиля перевороту» (стор. 4), або «так викликає правительство до життя темні сили, опанувати котрі воно не буде в силі; ці сили викопують гроб йому самому» (стор. 10) – це ті пророкування, які ще в кінці 1915 року самі

собою виникали в усякого, хто вдумливо ставився до подій і вмів їх до ладу оцінити.

Особливо цікаво поруч цього поставити те засліплення, що валувало тоді в патріотичних та оборонних кругах російського громадянства. Ми добре пам'ятаємо ту «волю к победе», що цілком держалася на такій дивній підставі, як віра в «народній дух», і тепер, коли пророкування справдилося, можемо ще раз констатувати, якою правдивою була тоді позиція українців, що скептично до того «духу» ставились. Брошура Краснова дає добру нагоду вгадати призабуті факти й події з недавнього і таки вже далекого минулого.

М. Троцький ті самі події, що довели до революції, викладає вже з ретроспективного погляду, і через те його брошура дає вже не пророкування, а певне освітлення і синтез фактів. Автор переходить усі події в Росії од початку війни і до 24 лютого 1917 року⁸ і спокійним аналізом їх ще більш підтверджує висновки першої брошури. Війна зробила ще дужчу реакцію, реакція довела до вибуху – такий, коротенько кажучи, був той шлях, що ним пройшла Росія за 3 $\frac{1}{2}$ роки світової війни. Події вели до такого кінця невинно і кінець прийшов, бо мусів прийти.

Буває корисно іноді озирнутись назад і зробити підрахунок пережитому, зміряти пройдену путь. Зазначені тут брошури дають до цього добру нагоду і через те їх можна рекомендувати на увагу нашим читачам.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 11. – Липень. – [Критика і бібліографія]. - II. Публіцистика. – Стовп. 645–646.

¹ Троцький Микола (псевдоніми – М. Данько, М. Брадович, Микола Другий, М. Д., М. Славгородський; 1883–1971) – громадський діяч, журналіст. Член РУП–УСДРП; переслідуваний російською владою, переїхав у 1909 р. за кордон. У 1914– 1918 рр. у Відні - член Союзу Визволення України та співробітник його друкованих органів – «Вістника СВУ», «Ukrainische Nachrichten»; видавав «Вістник політики, літератури й життя». У 1918–1922 рр. – секретар посольства УНР у Відні, співробітник численних українських і чужомовних газет; з 1931 р. редактор німецького місячника «Die Völkerbrücke». Згодом співробітник Українського Інформаційного Бюро у Женеві (Швейцарія), з 1950-их рр. - щоденника «Америка», «Вісника ООЧСУ», «Шляху Перемоги» та ін. Йому належить низка публіцистичних праць: «Як прийшло в Росії до революції» (1917), «Литовці» (1917); «Die Nation in Sowjetketten» (1932), «Чу-

жиною» (1947), «Der Staat ohne Nation» (1952), «Ідея і чин» (1958); повість «На Москву» (1951). Див.: Кулеша Н. Преса Союзу визволення України іноземними мовами (1914–1917 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – Львів: НДІ пресознавства, 2011 – Вип. 1 (19). – 2011. – С. 11–27.

² «Вістник» – «Вісник Союзу Визволення України», друкований орган організації СВУ. Журнал виходив з 5 жовтня 1914 р. по 13 листопада 1918 р. у Відні. Всього побачило світ 226 чисел, 5 тис примірників. Див.: Супронюк О. Діяльність Союзу Визволення України та його часопису «Вісник Союзу Визволення України» як етап змагань за державність України // Світогляд. – 2014. – № 4. – С. 46. Про національно-культурну працю діячів СВУ в таборах військовополонених є документальні свідчення: Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – 198 с. Див. також прим. № 1 до документу 2.

³ Post factum (лат.) – «після того, як щось уже відбулося», «по тому».

⁴ Йдеться про IV Державну думу Росії (15 листопада 1912 р. – 25 лютого 1917 р). Спочатку практично всі депутати підтримали уряд на початковому етапі війни. П. Мілюков писав про настрій «священного єдинення», який охопив усі воюючі держави, і що тодішня російська опозиція – кадети – виконали свій обов'язок «урочисто засвідчити це почуття у ставленні до уряду, з яким ми боролися» (Мілюков П. Н. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – С. 394). Однак в «умовах подальшого відступу російських військ улітку 1915 р.», інших невдач і прорахунків російського керівництва та військового командування опозиційні настрої в суспільстві й відповідно Думі наростали. Див. докладніше: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упоряд. О. Реент. – К.: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2013. – С. 326–333.

⁵ «Міністерська “довга лоза”» – метафоричний вислів, який застосовує С. Єфремов для позначення ситуації в російському уряді наприкінці 1915 р. Тут йдеться про безкінечні зміни міністрів, які провадив імператор Микола II, що привносило частку хаосу в державне управління. В народному ж побуті «довга лоза» – гра, яка полягає в тому, що один з її учасників повинен перестрибнути через інших, що, зігнувшись, утворили ряд.

⁶ Йдеться про потужний вплив на імператорську родину з боку «святого старця» Г. Распутіна, який в роки війни так посилювався, що в монархічних, близьких до двору, колах виникла змова з метою його фізичного знищення. Замах відбувся наприкінці 1916 р., однак загибель Г. Распутіна імперію не врятувала.

⁷ Як бачимо, С. Єфремов поділяв точку зору автора рецензованої брошури на об'єктивні й суб'єктивні фактори, що зумовили вибух Лютневої революції.

⁸ У сучасному історичному дослідженні зазначено: «24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої тимчасово призупинив цар, вирішила на вимушені канікули не роз'їжджатися і створила Тимчасовий комітет Державної думи, в руках якого з наступного дня фактично зосередилася вся повнота влади в країні» (Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 89).

№ 29

[Рец.]: В. Доманицький¹. **Життя Тараса Шевченка.** Вид. Товариство «Криниця». Стор. 31 in 16°. Київ, 1917. Ціна 30 коп.

Біографія Шевченка, що вийшла з-під пера небіжчика Василя Доманицького, досить широко відома нашій публіці: вона-бо надрукована була в тих популярних виданнях «Кобзаря»², що дали свого часу славу і невтомному редакторові його, і петербурзьким видавцям. Серед популярних біографій це, безперечно, одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розказує Доманицький про життя і заслуги Шевченка й не в одну певне несвідому душу зуміє прикинути іскру свідомості й тієї гарячої любови та пошани до немирущого Кобзаря, якою горів сам автор.

Думку видати цю тепло написану біографію нарізно од «Кобзаря» не можна не привітати: своє діло невеличка книжечка Доманицького ще довго робитиме. Будуть, треба думати, і нові її видання. Отже, на увагу власне майбутнім видавцям треба поставити дві помилки в роботі Доманицького. На стор. 5-тій читаємо, що оддали Шевченка «на службу до Кирилівського пана Кошица», а на стор. 24-ій, що Шевченко «купив собі для проживання» ту Чернечу гору, на якій його потім поховано. Кошиць³ (або Кошиця, але не Кошиц) був не паном, тільки попом у Керелівці⁴; а Чернечої гори Шевченко не купив⁵: не встиг, бо смерть прийшла раніше, ніж доведено до краю справу з купівлею для його ґрунту. Ці дві невеличкі помилки, швидше недогляд, у дальших виданнях не треба лишати не виправленими.

С. Сфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 11. – [Критика і бібліографія]. – VII: Біографії. – Стовп. 656–657.

¹ Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – історик, літературознавець, публіцист, громадський діяч, родом з Київщини. У 1895–1900 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Вчителював, багато сил і часу віддавав громадській українській роботі: секретар «Киевской старины», співробітник «Літературно-наукового вістника», «Записок НТШ», видавництва «Вік», друкувався в українських газетах. У 1906–1907 рр. переїхав до Петербургу, надавав підтримку українським парламентарям у російських Думах, співпрацював з їхніми друкованими виданнями. З 1907 р. по 1910 р. жив і лікувався за кордоном. Здійснив третє, повне, видання «Кобзаря». М. К. Наєнко щодо вагомості творчої спадщини В. Доманицького зазначає: «В радянські часи цей «Кобзар» (лише частково доповнений) виходив майже щороку багатотисячним накладом; на виручені від нього кошти утримувались (за висловом академіка О. Білецького) три радянські академічні інститути (Інститут літератури, Інститут мовознавства й Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), але ім'я В. Доманицького ніде у виданнях тих не значилось, оскільки зараховане було до “буржуазно-ліберального напрямку” («Шевченківський словник», 1967. – Т. 1. – С. 195). Із здобуттям Україною незалежності стало можливим скасувати цю історичну несправедливість» (Наєнко М. Василь Доманицький: історик, філолог, дослідник і видавець «Кобзаря» // Шевченкознавчі студії. – 2009. – Вип. 12. – С. 124–129).

² «Біографія Шевченка, що вийшла з-під пера небіжчика Василя Доманицького...» – стаття В. Доманицького «Життя Тараса Шевченка» опублікована до 1917 р. у таких виданнях: Кобзарь / Ред. В. Доманицький. – [2-е повне вид.]. – СПб.: [Вид.] О-ва ім. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Юж. России и Благотвор. О-ва изд. общеполез. и дешевых кн. Книгопечатня Шмидт, 1908. – XXXII, 612, [1] с.; Кобзарь. – 2-е вид. – СПб.: [Вид.] О-ва ім. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Юж. России и Благотвор. О-ва изд. общеполез. и дешевых кн., 1908. – XX, 634 с.; Кобзарь: 3 портретом і життєписом / Під ред. [та з передм. й прим.] В. М. Доманицького. – 3-є повн. вид. – СПб.: Видання В. І. Яковенка, 1910. – XXV-XXIX, 600 с.; Кобзарь: 3 портретом і життєписом / В ред. В. Доманицького. – 2-ге вид. – СПб.: Вид. В. Яковенка, 1911. – XXVIII, 600 с.; Кобзарь: Твори Тараса Гр. Шевченка: 3 портретом, автобіографією, матеріалами по політичному ділу і з 17 малюнками з картин Т. Г. Шевченка / Видання в редакції та [переднє сл. - С. V-XXIII] В. Доманицького. – К.; СПб.; Одеса: Южно-Русское Книгоизд-во Ф. А. Югансон, 1912. Сучасна републікація цієї праці: Доманицький В. Життя Тараса Шевченка // Доманицький В. З науково-творчої спадщини: статті, рецензії, огляди, бібліографія / Упорядник, автор передмови і редактор В. Т. Поліщук. – У 2-х кн. – Кн. 2. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. – С. 93-109. Сергій Єфремов присвятив В. М. Доманицькому, товаришу молодих літ, низку публікацій: [Єфремов С.]. Василь Доманицький // Рада. – 1910. – № 197. – С. 1; Єфремов С. Пам'яті Василя Доманицького // Рада. – 1910. – № 203. – С. 2-3 та інші. Передруковано: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х

томах. – Т. 1 / Упорядник С.Г. Іваницька. – Запоріжжя–Херсон: Грінь Д. С., 2016. – С. 193-203.

³ Згідно Шевченківської енциклопедії, священиком с. Кирилівка був Григорій Іванович Кошиць – прапрадід відомого українського диригента О. Кошиця – і «малий Тарас наймитував у нього» (Шевченківська енциклопедія: В 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. - К., 2013. – Т. 3: І–Л. – С. 556).

⁴ Керелівка (Кирилівка) – с. Звенигородського повіту Київської губернії, тепер с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області – місце, де виріс Т. Шевченко. У Шевченківській енциклопедії вказано, що за народними переказами село засноване у другій половині XVI ст. – на початку XVII ст. кошовим отаманом Керелом, звідки й пішла назва (Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 3: І–Л. – С. 355).

⁵ Загальновідомо, що Кобзаря перепоховали на Чернечій горі поблизу Канева. Стосовно ж прагнення поета придбати собі там землю й звести оселю, то біограф Т. Шевченка писав: «Ні в споминках Варфоломея, ні деінде мені не довелося знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може, тільки один він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усі подробиці, що не дали придбати Тарасові грунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, траплялася одна та сама головна притичина: “Треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкові купувати землю?”» (Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя / упоряд. В. Смілянська. – К.: ТОВ «Вид-во “КЛЮ”», 2014. – С. 509).

№ 30

[Рец.]: Др. Степан Смаль-Стоцький¹. Діди, батьки і внуки у Шевченка². Видавництво «Дніпро»³. Стор. 15, in 16°. Одеса, 1918. Ціна 50 коп.

Хто б сподівався з цієї брошури справді чогось дізнатися про дідів, батьків і внуків у Шевченка, той згорне її з обуренням. Це просто панегірична⁴ балаканина, в якій змісту не гурт, зате накручених на копил тенденцій, фантазій, немотивованих присудів і просто вигадок – хоч греблю гати. Др. Смаль-Стоцький пробує встановити історичну концепцію Шевченкових творів і робить це так незручно й такими білими нитками пошиває, що може викликати саме непорозуміння. Коли вірити д. Смаль-Стоцькому, то діди у Шевченка – це українські історичні діячі до бою під Берестечком⁵: це доба, мовляв, слави («славні прадіди»);

батьки – пізніші діячі, «раби, підніжки, грязь Москви»⁶ («батьки лукаві»); «а по таких батьках прийшли їх сини, а славних прадідів великих правнуки погані», – чому ж правнуки, а не просто вже внуки? «Отак, а не інакше, – ще й припечатуватиме свою вигадку автор, – розуміє Шевченко історію козаччини» (стор. 10). Припечатав, забувши собі на лихо, що на стор. 8-ій і Залізняка з Гонтою⁷ зачислено до «дідів», хоча їм власне треба б з батьками, якщо не з внуками бути: адже жили вони вже по Берестечку... Читаєш – і не розумієш, кому і навіщо здалися ці недотепні розумування? Як один з ювілейних курйозів, їх ще можна було прослухати в промові, але друкувати, а тим більш передруковувати – тільки даремно папір переводити.

Останніми часами у нас на Україні чимало передруковується з галицьких виданнів, – на жаль, не краще, а таке, що не знаєш, чим саме спокусило воно українського видавця. І те, не знаючи, наші видавці ще й пускають здебільшого в такому неохайному вигляді, не зредактувавши, навіть мови не виправивши, що можуть тільки одбити од себе читача, який і так нарікає на занадто велике засмічування мови «галіцизмами»⁸. Полюбуйтеся, напр., на таку фразу з брошури д. Смаль-Стоцького: «Огнені слова мають таку чарівну силу, що до глибини потрясають-зворушують душу, сумління земляків, розбирають (sic) чоловіка геть до шпіку, кости (!), спричинюють все наново цілковитий переворот в думанню, розумінню і діланню (sic)»⁹ і т. д. без кінця... І за 15 сторінок такої плутаної нісенітничі платити 50 копійок – це навіть на теперешні часи, мабуть, занадто дорого.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 11. – Липень. – [Критика і бібліографія]. - VII: Біографії. – Стовп. 657.

¹ Смаль-Стоцький Степан (1859–1939) – мовознавець і педагог, визначний політико-громадський діяч Буковини, професор Чернівецького університету в 1885–1918 рр. В 1892 р. обраний послом до буковинського сейму, пізніше увійшов до Віденського парламенту (1911). Засновник і реформатор усіх українських національних установ і товариств Буковини («Народний Дім», «Руська Бесіда», «Українська школа», «Буковинський Боян» та ін.). Під час Першої світової війни працював у таборі полонених українців у Фрейштадті (Австрія), за доби Україн-

ської революції – діяч ЗУНР, у 1919 р. посол ЗУНР у Празі (1919), з 1921 р. – професор УВУ. Йому належать наукові розвідки про Т. Шевченка, І. Франка, І. Котляревського, В. Стефаника, Ю. Федьковича, С. Воробкевича. Його учень Василь Сімович писав про праці Смаль-Стоцького в царині шевченкознавства: «... він покладав величезну вагу на саму справу інтерпретації Шевченкової поезії. Праця над інтерпретаціями почалася давно, ще в чернівцівських часах, у семінарах української фільольогії. ... Щойно перед самою війною почав він у львівських виданнях («Ілюстрована Україна», «Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка», «Діло» й т. д.) випускати невеличкі студійки, зв'язані з інтерпретаціями Шевченкової поезії, а окремі монографійки-інтерпретації (якщо можна так висловитися) почали появлятися щойно по війні теж у Львові, спершу в журналах («Літературно-науковий Вістник», «Вістник», «Українська школа», «Дзвони», «Назустріч» і т. д.) – а далі вийшли окремою великою книжкою п. з. «Т. Шевченко. Інтерпретації» в Варшаві (1934) як 25 том праць Українського Наукового Інституту в Варшаві, з переднім словом В. Сімовича... Шевченком займався проф. Стоцький увесь час. Уже здавна цілий місяць березень щороку читав «Кобзаря» – такий великий піетизм ховала для Шевченка його душа. І щороку виступав із новими студіями-інтерпретаціями на засіданнях Українського Історично-фільольогічного Товариства у Празі. На цих засіданнях бувало все дуже багато людей, що, удержуючи дух, повні захоплення й запалу, слухали професорові слова. Та, крім цього, Шевченкові посвячував він у Празі (як колись і в Чернівцях) цілі семестри на університеті» (Сімович В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького // Діло. – 1938. – 15 вересня). Сучасні автори теж вивчають шевченкознавчий доробок професора (Горбатюк О. В. Степан Смаль-Стоцький як літературознавець: постаті та явища нової української літератури / автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. - Львів, 2009. - 17 с.; Горбатюк О. Початки літературознавчої шевченкіани Степана Смаль-Стоцького // Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи: зб. пр. Всеукраїнської (36-ї) наук. шевченківської конф., 18-19 квіт. 2007 р. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, ЧНУ ім. Б. Хмельницького, Черкаський наук. центр. - Черкаси: Брама-Україна, 2007. - С. 43-47; Максимець І. Діяльність С. Смаль-Стоцького у галузі шевченкознавства // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 350–359).

² Вперше надрукована: Др. Степан Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка. Промова на ювілейнім Шевченковім сьвяті в Коломиї // Діло. – 1914. – 18 червня; 22 червня; 23 червня; 24 червня. С. Єфремов дійсно мав рацію – рецензований текст С. Смаль-Стоцького агітаційно-пропагандистський, емоційно-забарвлений, фактологічно не насичений.

³ Видавництво «Дніпро» – згідно бібліографічного покажчика, це одеське видавництво випустило в світ єдину книгу – розкритиковану С. Єфремовим брошуру С. Смаль-Стоцького (Україномовна книга... Вип. 5. – Ч. 2. – С. 395). Див. також: Зленко Г. Видавництво-привид: [З історії створення в Одесі видавництва “Дніпро” (початок ХХ ст.)] // Дзвін. - 1995. - № 3. - С. 138-139. – (Пошук).

⁴ Панегірик – жанр античної поезії; у переносному значенні надмірне вихваляння когось чи чогось.

⁵ Битва під Берестечком (тепер містечко Горохівського району Волинської області) відбулася між козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким та поляками під проводом короля Яна II Казимира 18 червня – 30 червня 1651 р. Козаки зазнали поразки. Т. Шевченко у вірші «Ой чого ти почорніло» (1848 р, Кос-Арал) писав: «Круг містечка Берестечка / На чотирі милі / Мене славні запорожці / Своїм трупом вкрили».

⁶ Рядки з вірша Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845 р.)

⁷ Максим Залізняк та Іван Гонта – вожді великого антипольського повстання на Правобережній Україні 1768 р., відомого як Коліївщина. Вважають, що перший з них народився у 40-х рр. XVIII ст., дата смерті не встановлена; інший має, навпаки, чітко зафіксовану дату страти (1768 р.), але рік народження невідомий.

⁸ Галіцизми (галицизми) – специфічні особливості усної та писемної мови, характерні для українського населення Галичини та Північної Буковини. С. Смаль-Стоцький – професор філології Чернівецького університету, природно, вживав їх.

⁹ Ось, наприклад, цитата з брошури С. Смаль-Стоцького, яку препарував С. Єфремов: «Та на волі зараз таки попри талант до малярства проявляється у Тараса Шевченка другий, ще більший талант поетичний, талант мальовання своїх гадок-думок, своїх найглибших почувань і всього того, що ворушило серце і займало душу 24-літнього палкого Тараса, не красками, а чудовими, нечуваними доси огненними словами, які мають таку чарівну силу, що до глибини потрясають-зворушують душу, сумліне земляків, розбирають чоловіка геть до шпіку, кости, спричинюють все наново цілковитий переворот в думаню, розуміню і діланю, що мов вогнем палять-печуть і закаменіле серце, зоставляють чути чужий біль, терпіня, утіху, радість, заставляють плакати, любити, ненавидіти і нарешті ділати. От такий-то геній України, поет Тарас Шевченко» (Др. Степан Смаль-Стоцький. Діди, батьки і внуки у Шевченка. Промова на ювілейнім Шевченковім съвяті в Коломії // Діло. – 1914. – 18 червня).

№ 31

**[Ст.] Од літературщини до літератури. На згадку про
Гр. Квітку-Оснoв'яненка¹**

Доводиться знов до старовини вертатись, згадуючи одного давнього письменника з приводу його літературного ювілея. Ювілей, коли хочете, навіть подвійний: допіру минуло 140 років, як народився, і рівно 75 років, як помер Григорій Квітка². Роки, як бачимо, не малі, але іноді краще себе почуваєш, коли можеш од сучасного блазенства хоч на мить заховатись за муrom довгого ряду літ. Єсть там щось лагідне, заспокійливе, тихомирне – як на тихому кладовищі: царство смерті ніби, людського гомону й галасу не чути, а розкішні дерева, буйна рослинність та щебетання пташок нестишимо – всіма голосами власне про життя, а не про смерть промовляють. З минулого тільки підвалина до майбутнього, а сучасне – міст між ними. І коли підвалина добра, то й стане на ній теж міцна будівля, хоча б місточок між ними й був нівроку собі поганенький. З Квітки й маємо одну з таких міцних підвалин.

Квітка... сучасні літературні круги трохи кривляться, це ім'я почувши: старовина! Проте невибагливий читач, звичайний, вимагає все нових та нових виданнів цієї старовини, як і інших піонерів нашого письменства і відродження. Хто має з них рацію? Гадаємо – обоє. Писати так тепер, як писав колись Квітка, звісно, не можна і не треба. Але можна і треба читати і перечитувати ту давню старовину, що ховається од нас за мурами довгого ряду літ. Можна і треба не тільки через те, що це наша минувшина, з якої через міст сучасності майбутність виростає, а й через те, що в тій минувшині криються скарби об'єктивної, невмирущої вартості, які варто оновляти й пускати в діло, в щоденний оборот задля них самих.

От і Квітка. Малоосвічений, але з добрими культурними традиціями, з основами «сковородинства»³, що стало було немов познакою культурності того часу людини на Слобожанщині. Квітка почав писати, як знаємо, по-російському. Про ці свої писання він й сам згодом, під старість, згадає не дуже прихильно. «С такихими познаннями, – признається він у листі до Плетнева⁴, згадавши про вбогу свою науку⁵, – писатели “не бывають”. Молодость, страсти, обстоятельства, служба заставляли писать: но как? – Я в

это не входил. Ежели писах – писах!» Був з Квітки звичайний тоді провінціальний російський письменник, *Фалалей Повинухин* – і псевдоніма собі добрав відповідного до тодішньої російської моди, – письменник, яких десятками постачала розбуркана провінція, але на яких згорда поглядала письменська столиця – всі оті «Телеграфы» і «Телескопы», «Библиотеки для чтения» та «Северные пчелы»⁶. І згинув би отак собі Фалалей Повинухин згодом і ніхто б про його не згадав, хіба що майбутній історик, переглядаючи пильно пожовклі листки старих альманахів, кинув би кілька поблажливих слів на його літературну могилу. І, щоб вийти з болота провінціального любителства на свіже плесо справжнього письменства – треба було переродитись. Треба було стати на щиро-народній – на Україні на українській – ґрунт. Треба було зволокти з себе «ветхого чоловіка» – отого Фалалея Повинухина і наново вродитися – вже на Грицька Основ'яненка. І тільки по такій операції, переродившись на Основ'яненка, давній Повинухин міг придбати, і придбав справді і певне обличчя, і ходу добру, і блиснув таким хистом, якого мури довгого ряду літ од нас заступити не можуть, і нарешті перший у світовому письменстві взяв щиро народницьку й народну ноту, дістав до рук свою власну склянку, з якої пив з достоїнством і яку нам, нащадкам, лишив не порожню. А вся причина в тому, що Фалалей Повинухин на Грицька Основ'яненка переродився.

Як воно сталося – про це сам Квітка з щирою незграбністю оповідав в листах до того ж таки Плетнева. «По случаю, – пише він тією російською мовою, що вже й тоді була анахронізмом, – был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что-либо серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен. Знал его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться. Здешние предлагали мне напечатать и я, предохраняя себя от насмешек русских журналистов, написал “Салдацький патрет”». Так народився Основ'яненко. Що це, випадок був? Ні, не випадок. Народився він через те, що сам болюче відчував, як йому тісно в чужому вбранні того Фалалея Повинухина, як убрання це в однім місці муляє, в іншій само тріщить по цілому, а все загалом не відповідає насамперед правді життя й його непохитним вимогам. «Мне было досадно, – писав Квітка в іншому листі до Плетнева ж таки,

– что все летают под небесами, изобретают отрасли, характеры; почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза?» Літав під небесами, «изобретал отрасли, характеры», тобто вигадуючи щось небувале, й Фалалей Повинухин, як і інші провінціальні та столичні Повинухини. Основ'яненкові ж, який жив під чужим убранням цього Повинухина, було це прикро, було органічно не до душі й не до мислі. То була не література, а літературщина – бліда, анемічна, позбавлена соків і красок життя, чужа йому і безконечно од його далека. Позбавлена свого літературного життя, Україна жила тоді відгуками столичних змаганнів, переймаючи їх тільки формально, поки її письменники «літали під небесами», строючи небувалі «отрасли, характеры». Та, оглядаючись навкруги, талановитіші люди бачили, що вся ота літературщина тут ні до чого, що всі оті вигадки, од мови почавши й на високих «характерах» скінчивши, доброго слова не варті, коли рівняти їх до живого життя – «того, что попадает на глаза». Воно вабило до себе очі своєю яскравою різноманітністю. Перед його живою мовою, перед могутю піснею яка бліда була ота позичена літературщина!... І наш Фалалей Повинухин не видержав. Анемічний Повинухин вмирає, а натомість повстає міцна постать Основ'яненка ⁷.

Переродившись на Основ'яненка, себто виступаючи з українськими оповіданнями народньою мовою, Квітка починає – «Салдацьким патретом», ніби «латинською побрехенькою, по нашому розказаною», але по суті таким реальним і навіть реалістичним малюнком, з самого життя вихопленим, до якого не додуматись не тільки повітовим Повинухиним, а й столичним корифеям од письменства. І характерно, що Квітка знає, що робить. Почитайте лишень його «Суцліку до пана іздателя»: там він «на догад буряків», але досить виразно виказує, що «не усе ж для москалів: може треба і для нас що-небудь», маючи, до того ж, на увазі, що «як говоримо, так і писати треба». Мабуть, ще більше переконала перерожденного в Основ'яненка Квітку, що став він на правдиву дорогу, ще одна річ, про яку теж маємо власне авторове посвідчення в цитованих вже листах до Плетнева. «Известность моих сказок, - пише він, – разохотила здешних переложить их по-русски, и совершенно по-русски, точно как вы желаете. Слушаем чтение и что же? Малороссы, не узнаем своих земляков, а русские... зевают

и находят маскерадом; выражения, свойственные обычаям, изъяснения – национальности, действия – характерам, мыслящим по-своему, – и брошена, хотя правду сказать, перевод был сделан и вычищен отлично». Це – одворотна спроба вернутись до Повинухина од Основ'яненка, але вона, як *argumentum a contrario*⁸, самим ділом довела останньому всю анемічність першого. Риса надзвичайно цікава та характерна. Спроби такі робили всі наші письменники тієї доби, аж до самого Шевченка – і результат завжди один і той самий: нічого путнього не виходить. І не могло вийти, бо це ж було вороття назад, до безсилового і безірунтового Повинухина, тобто до того щабля, який український письменник уже переступив з того моменту, як став українським письменником. Вертатися од того, що бачив він кругом себе, од реального малювання живого життя й живим у даних обставинах словом, до того, що Квітка назвав літанням під небесами – це вже психологічно було занадто важко. Піднестися до Основ'яненка Повинухин міг, але Основ'яненкові до Повинухина впасти – це було б уже надприродною річчю, справжнім занепадом.

І от, коли анемічний Повинухин справді міг здаватись «ужасным провинциалом» для всяких столичних письменників, то з Основ'яненком інша вже була справа. Правда, літературні диктатори того часу пробують і з Основ'яненком тії ж самої поблажливо-глузливої пісні заспівати. Але тут вони вже самі попеклися, не доглянувши, як сучасники, того факта, який нам, нащадкам, кидається сам у вічі. Українські повісті Квітки з народного життя були першими, в яких реально змальовано селянське життя. Французька й німецька літератури, в особах Жорж Занда та Ауербаха, опізнились проти нашого автора на якийсь десяток літ; російська з Тургеневим та Григоровичем ще більше⁹. З Основ'яненком у світову літературу вступив мужик – та потріпувана і зганьблена маса простолюддя, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті. А що це був український мужик, то петербурзькі мудрагелі поспробували були його висміяти: провінціалізм, мовляв, – але ніяке глузування й ніяке трактування згорда не можуть з-перед наших очей закрити факти світової ваги. А факт маємо такий, що цей «провинциал ужасный», цей висміюваний колись письменник, цей Основ'яненко розпочав нову сторінку в історії світового письменства, і саме тому, що лишився

«провінціалом»: «живя в Україні, – як писав знов же до Плетнева, – приучался к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил их своими словами пересказать их публике». І коли од пишних диктаторів літературних того часу й слід загубився – хто ж бо й справді тепер може читати якого-небудь барона Брамбеуса?¹⁰ – то скромний Основ'яненко от й зараз ще викликає сльози на очах у багатьох читачів своїх – з категорії невибагливих.

От тільки ми, цехові літератори, кривимося трохи: старовина, мовляв, наївність. Так, старовина... Але такої побожної пошани до слова, але такого серйозного відношення до свого письменницького діла, але такого захоплення своїми героями і героїнями «все в квітках і запасках» – не вадило б і нам у того старого письменника повчитись. Він-бо довгий шлях од Фалалая Повинухина до Грицька Основ'яненка – той шлях, який багатьом з нас готовим достається, – власними пройшов ногами і гірким досвідом – навчивсь його цінити. Цей досвід – і за наших ще часів на Україні річ не зайва.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – № 12–13. – Серпень – вересень. – Стовп. 685–692.

¹ В оригіналі публікацію прикрашало фото письменника (див.: Книгарь. – 1918. – № 12–13. – Серпень – вересень. – Стовп. 685. – фото Гр. Квітки-Основ'яненка).

² Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (псевдоніми Грицько Основ'яненко, Фалалей Повинухин; 1778–1843) – український письменник, один із зачинателів української літератури, народився в околиці Харкова – Основі, звідки й походить його найвідоміший псевдонім. Писати почав пізно, спочатку по-російськи, але визнання й успіх принесли твори, написані рідною мовою. С. Єфремов добре показав, як «Грицько Основ'яненко» подолав «Фалалая Повинухина». Прозові твори носять ознаки не тільки сентименталізму, але характеризуються непідробним інтересом до народного життя. Комедії й сьогодні не сходять зі сцени українського театру.

³ «Скорординство» – йдеться про засади етико-філософського вчення одного з найвидатніших українських філософів Григорія Сковороди (1722–1794). Сучасні дослідники трактують його як гуманістичне й демократичне в своїй основі, таке, що справило колосальний вплив на подальший духовний розвиток українства.

⁴ Так у тексті. Згідно сучасних правописних вимог має бути – Плет-

ньов.

⁵ Біографи відзначають, що Г. Квітка через тяжку недугу, яка спіткала його в дитинстві, не мав систематичної освіти – ні середньої, ні, тим паче, вищої.

⁶ Популярні російські журнали і газета першої половини – середини XIX ст. «Телеграф» («Московский телеграф») – літературно-критичний і громадсько-політичний журнал, видавався у Москві у 1825–1834 рр.; «Телескоп» – літературно-громадський журнал, виходив у Москві у 1831–1836 рр.; «Северная пчела» – політична й літературна газета, видавалася у С.-Петербурзі у 1825–1864 рр.; «Библиотека для чтения» – щомісячник, виходив у С.-Петербурзі у 1835–1865 рр.

⁷ Сюжет про переродження Фалалея Повинухіна в Грицька Основ'яненка увійшов до найважливішого літературознавчого дослідження С. Єфремова. Див.: Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. і перedm. М. К. Наєнка. – К.: Femina, 1995. – С. 328–333.

⁸ Argumentum a contrario (лат.) – «доказ від протилежного».

⁹ В «Історії українського письменства» С. Єфремов вказав у примітках і твори авторів та час їх появи: «Французькі Георгіки» Жорж Занд (“Monny-Robin”, “Melchior”, “jeanne”, “François le Champi”, “Petite Fadette” і ін.) почали з'являтися з 1841 р.; Аuerбахові “Dorfgeschichten” – р. 1843, “Деревня” й “Антон Горемыка” Григоровича – р. 1846–1847, “Записки охотника” Тургенева – р. 1846» (Єфремов С. Історія українського письменства... – С. 332).

¹⁰ Брамбеус (барон Брамбеус) – псевдонім російського письменника і журналіста О. Сенковського.

№ 32

[Рец.]: Др. Михайло Лозинський. Михайло Павлик, його життя і діяльність. Накладом «Союза визволення України». Стор. 23 in 8°. Відень, 1917. Ціна 40 сот.

«Не залишив Павлик по собі визначних творів, які передавали б його ім'я грядучим і грядучим¹ поколінням. Але, коли візьмемо на увагу ту невсипущу працю, якою зазначилося життя Павлика в нашій національній житті, той ідеалізм, з яким він віддавався тій праці, й ту жертву цілого життя, яку він приніс ідеї – то Павлик являється одною з великих історичних постатей в житті нашого народу».

Цими словами кінчає М. Лозинський² свою невеличку працю про Павлика. Погляд цілком справедливий і він одводить покійному українському діячеві якраз те місце, що йому в нашій історії дійсно належить. Це справді була

середня людина, справді він не лишив по собі вікопомних творів³. Можна навіть чимало дефектів знайти у тому, що він за своє життя зробив. Але поза всім тим з Павлика таки постать історична. І не тільки час, великий час формування громадського світогляду, виніс Павлика на височінь історичної постаті, – спричинився до цього і сам небіжчик. Багато було тоді покликаних, та мало обраних, і Павлик мав щастя належати до останніх. З натури своєї це був, кажучи влучним слівцем Тургенева, однолюб, однієї книги автор, однієї ідеї вірний адепт⁴. І раз потрапивши на свою путь, люде такої вдачі вже з неї не звертають, а віддають себе їй цілими, без останку. Це й зробило з Павлика цікаву й характерну постать у нашій недавній історії. Хоч «не судилося йому зайняти видного місця ні в літературі, ні в науці, а також в публіцистиці, величезна більшість його днів пішла на чорну, невидну, хоч не безслідну працю», – як заважає М. Лозинський, – проте, додамо, Павлик заслужив на те, щоб його життєпис не затонув у морі життєписів інших середніх людей. З ентузіазмом писати про його не будуть, але з подякою й пошаною – напевне.

Такий вигляд має і праця М. Лозинського. Автор добре використав факти з життя Павлика і гарно освітив цю невисипущу постать невтомного працівника. І невеличку книжечку з користю прочитає кожен, хто цікавиться нашим письменством і громадським життям.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 12–13. – Серпень – вересень. – [Критика і бібліографія]. – П. Публіцистика. – Стовп. 700–701.

¹ Так у тексті.

² Михайло Лозинський (1880–1937) – український політичний і державний діяч, публіцист, юрист за фахом. У 1914–1918 рр. співпрацював із Союзом Визволення України, друкував свої праці у «Вістнику СВУ». Його «Галичина в життю України» на початку 1916 р. вийшла окремою брошурою у Відні. Кореспондент багатьох українських періодичних видань. Активний учасник революційних подій на західноукраїнських землях: член Української Національної Ради ЗУНР, керуючий справами Державного секретаріату закордонних справ, брав участь у найважливіших дипломатичних переговорах у Галичині та Парижі (Франція). Після поразки революції – на еміграції. Наприкінці 20-х рр. приїхав до УСРР, але вже у 1930 р. був заарештований. Розстріляний у сумнозвісному урочищі Сандормох.

³ М. Павлик здобув громадське визнання й почесне місце в історії своєю журналістською й видавничою діяльністю. Згідно сучасного покажчика, він з кінця 70-х рр. XIX ст. і в 1900-х рр. редагував/входив до редакції або видавав низку українських збірників «Дзвін», «Молот», «Громадський друг» (1878 р.), періодичних видань «Народ» (1890–1893 рр.), «Хлібороб», орган русько-української радикальної партії «Громадський голос». Див.: Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліограф. дослідження: У 3-х т. – Львів: Світ, 2001. – Т. 1: 1848–1900 рр. – С. 337, 339, 341, 513–514, 556, 589.

⁴ Ймовірно, йдеться про відданість українській справі та пам'яті свого вчителя в політиці – Михайла Драгоманова. Стосовно ж найбільш популярного твору, то, можливо, тут згадується оповідання М. Павлика «Ребенщуківа Тетяна» («Громадський голос», 1878, № 2). Сучасний біограф зазначає, що воно викликало таке обурення офіційної громадської думки, що автора засудили до шестимісячного ув'язнення за те, що наважився виступити проти «святості родинного огнища» (Качкан В. А. Михайло Павлик. Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1986. – С. 147–148).

№ 33

[Рец.]: М. Троцький¹. Литовці. Накладом «Союзу визволення України». Стор. 19 in 8°. Відень, 1917. Ціна 40 сот.

З Литвою Україну зв'язують не тільки натуральне спочуття й симпатії, що були між усіма пригніченими хижим орлом російським націями. І в минулому, і в сучасному нашому були такі спільні нитки, що тим натуральним зв'язкам ще більшої додавали сили й ще тісніше єднали обидві нації. В минулому Україна разом з Литвою одбула одну з найцікавіших і блискучих сторінок своєї історії²; в сучасному допомогла багато схожість у долі обох, таких близьких колись народів. Литовці, як і ми, пережили добу роздирання свого національного тіла двома однаково хижими орлами – російським і польським, як і ми, діждали вони моменту свого національного відродження; як і ми, дійшли тепер хоч частково до світання своїх національних ідеалів. Ці обставини пояснюють не тільки видання спеціальної книжки про литовців, що появилася на нашому книгарському ринкові заходами «Союзу визволення України», але й спосіб трактування цієї теми. Автор брошури про литовців дуже часто використовує цю спільність долі та інтересів і широко користується з методу аналогії. Обставини на Литві часто

пояснюються нашими українськими обставинами.

Праця М. Троцького стисло оповідає про національно-політичну боротьбу на Литві, про систему русифікації, з одного, й колонізації, з другого боку; про національний рух серед литовців та їхні здобутки аж до останнього часу.

Брошура взагалі добра і цілком на часі, окрім останнього абзаца, що тепера вже анахронізмом одгонить

Треба зазначити ще помилку на стор. 8-ій: ледве чи Сирокомлю³ та Крашевського⁴ можна назвати «литовцями найчистішої крові»; перший був швидше литвин (білорус), а не литовець, а другий мабуть-таки ближчий до українського роду.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 12–13. – Серпень – вересень. – [Критика і бібліографія]. – II: Публіцистика. – Стовп. 704–705.

¹ Про М. Троцького див. примітки до тексту № 28.

² Йдеться про перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського (Литовсько-Руської держави) (XIV–XV ст.).

³ Сирокомля Владислав (псевд. Кондратовіч Людвік, 1822–1862) – польськомовний поет, перекладач «Кобзаря» Т. Шевченка.

⁴ Крашевський Юзеф Ігнаци (1812–1887) – польський письменник, писав про побут польських та українських мешканців Волині, Полісся, Київщини.

№ 34

[Рец.]: *Квітка-Основ'яненко*¹. **Маруся.** Повість. Видавництво «Рух». Вовча², на Харківщині, 1918. Ціна 1 карб. Стор. 70 in 8°. Ціна 60 коп.

Знаменита повість Квіткина «Маруся»³ належить до найкращих творів першого нашого повістяря. У ній, як у фокусі, зібрано усі позитивні й негативні риси його творчості: живі постаті й сцени поруч важкого моралізування, вдатна психологічна обрисовка і примітивний етнографізм, деяка розтяглість і справжня драматичність сюжету, загальна правда малювання й деяке підсоложення в деталях... Але поза тими загально відомими хибами, на які слабував Квітка, – «Маруся» все ж належить до класичних творів українського письменства, вартих уваги не тільки як історично-літературний матеріал. Вона давно вже зайняла місце серед творів невмирущих, вічно юних, – таких, що раз у

раз знаходять широкий шлях до читачевого серця. Художні засоби автора, ота психологічна й життєва правда, безпосередність і щирість, що пробиваються з кожної сторінки цієї повісті, і нині велике справляють вражіння, і тепер ще не рідко стрінуті читачів, яких «Маруся» зворушує так само до глибини душі, як зворушувала колись жалісливих наших дідів. Отже, зовсім до речі харківське видавництво пустило в світ нове видання славної повісті. Воно потрібне, бо читачі Квітчиних творів не переводяться.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень. – [Критика і бібліографія]. – III. Красне письменство. – Стовп. 965–966.

¹ Про Г. Квітку-Основ'яненка див. примітки до документу № 31.

² Тепер Вовчанськ – місто, районний центр Харківської області.

³ Повість «Маруся» вперше побачила світ у збірнику «Малоросійские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком» (1834 р.).

№ 35

[Рец.]: Білецький Л.¹ Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України. Видавництво Уманської Української Учительської Спілки. Стор. 16 in 16°. Умань, 1918. Ціна 25 коп.

З любов'ю і побожністю до пам'яті Шевченка складена брошура дає коротенький життєпис поета, кілька присвячених йому віршів (А. Чужбинського², Кониського, Старицького, Самійленка, Чайченка³, Л. Українки) і, нарешті, кілька віршів самого Шевченка⁴. Це має бути ніби матеріал для святкування Шевченкових роковин у школі.

Але це тільки матеріал, і, до того ж, ціни невеликої, бо в такому вигляді, як єсть, книжка мало відповідає своєму завданню. Побожності не досить – до неї треба ще вміння, а його якраз і бракує складачеві. Почати з того, що життєпис і непопулярний та непристосований до дитячої психіки, і повний помилок у мові (виявив «пилку любовь», «з неподражаємою художньою точністю» і т. і.), та й якийсь занадто не пропорціональний; чотири сторінки віддані на життєпис до скінчення Шевченком академії, а на решту життя поетового припадає ледве одна сторінка. Вибір поезій про Шевченка і Шевченкових – випадковий: не знати, чому взято ті, а не інші твори для шкільного читання. Отже, кому

доведеться з цієї брошури користуватись – муситиме вводити до неї поправки й додатки. Друкарських помилок теж треба стеретися.

С. Єфремов

Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень. – [Критика і бібліографія]. – IV. Педагогіка і школа. – Стовп. 969–970.

¹ Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – вчений, історик української літератури. У 1918 р. – доцент Кам'янець-Подільського університету, потім професор Українського університету (Львів); на еміграції директор Високого педінституту в Празі, професор Українського вільного університету (УВУ). За доби революції Л. Білецький присвятив Т. Шевченку праці «Виховання емоціонально-образного мислення і твори Т. Шевченка» («Вільна українська школа», Київ, 1918, кн. 7) та «Народність чи національність у творах Т. Шевченка» (Кам'янець-[Подільський], 1919). Його рецензії на монографію С. Єфремова «М. Коцюбинський» були опубліковані в виданнях «Нова Україна» (1923, кн. 4) й «Літературно-науковий вістник» (Львів, 1923, кн. 1). Автор численних наукових праць, зокрема, «Історії української літератури» (1947). В Канаді здійснив видання творів Тараса Шевченка у 4-х тт. («Кобзар», Вінніпег, 1952–1954), яке різнилося від попереднього тим, що твори поета було подано згідно з первісними варіантами. Про цю працю Л. Білецького та його шевченкознавчі студії докладніше: Мандрика М. Леонід Білецький. - Вінніпег, 1957. – С. 13–17.

² А. Чужбинський – Олександр Афанасьєв-Чужбинський.

³ Чайченко – один з псевдонімів Бориса Грінченка.

⁴ Згідно бібліографічного покажчика, до даного збірника увійшли вірші О. Афанасьєва-Чужбинського «Гарно твоя кобза грає...»; О. Кониського «На смерть Т. Шевченка»; М. Старицького «На спомин Т. Г. Шевченка»; В. Самійленка «Українська мова (Пам'яті Т. Г. Шевченка)»; В. Чайченка «Шевченкова Могила»; Лесі Українки «На роковини Шевченка» й 11 поезій Т. Шевченка. Див: Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923... – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 120.

1919 рік

№ 36

[Рец.]: Щукин П.¹ Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Видання Катеринославської «Просвіти». Стор. 21 in 16°. Катеринослав, 1918. Ціна 20 к.²

Маємо вже кілька досить гарних популярних біографій Шевченка, більших і менших. Але, звичайно, постать великого поета ще багатьох популяризаторів увагу притягатиме і все нові його біографії для народу напевне виходитимуть.

Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огривів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура, сіренька, як і зверхній її вигляд.

З двох поміщених у брошурі малюнків (хата і могила) останній фантастичний: коли дивитись од Дніпра, то хата повинна бути ліворуч од могили, а не праворуч, як на малюнку.

С. Єфремов

Книгарь. - 1919. - Ч. 17. - Січень. - [Критика і бібліографія]. - VI. Інформаційні та популярно-наукові видання. - Стовп. 1067.

¹ Щукин Пилип Алімпієвич (Олімпієвич) (1891–1921) – активний громадський діяч, публіцист, літературознавець, кооператор, видавець; народився в Катеринославі. Навчався в Катеринославському міському шестикласному училищі, закінчив Катеринославські технічні курси. З 1912 р. працював креслярем Катеринославської повітової земської управи. З 1912 р. - член товариства «Просвіта», з травня 1913 р. бібліотекар, з липня 1913 р. завідувач просвітянської бібліотеки-читальні ім. Шевченка. В 1914 р. голова бібліотечно-лекційної комісії Катеринославської «Просвіти», писар Катеринославської «Просвіти», товариш голови. Член УСДРП. В 1915 р. заарештований та засуджений на каторгу. В дні Лютневої революції 1917 р. знову долучився до роботи в «Просвіті» та інших українських організаціях. В статті «З життя «Просвіти» у Катеринославі» висвітлює діяльність товариства у березні – серпні 1917 р. Залишив «Сторінку зі спогадів» про зустріч у 1918 р. з Панасом Мирним (Споживач. – 1920. – № 5–6). З передмовами Щукина видано книжки Василя

Корнієнка (1918), Івана Манжури (1918), Тараса Шевченка (1918-1919). Друкувався в катеринославських виданнях «Народная жизнь» (1917), «Живе слово» (1918), в кооперативному часописі «Споживач» (1918–1920). Видання, упорядковані П. Щукиним: Кобзарь: текст, складений у хронологичньому порядку по найповнішому другому виданню «Петроградського Общества имени Т. Г. Шевченка», під редакцією В. Доманицького 1908 р. – Катеринослав: Слово: Вид. Катеринослав. Союзу Спожив. Т-в, 1918. – XVI, 655 с.: з портр.; Кобзарь. – 2-е вид. [вступ. ст.]: П. Щукин – [Катеринослав]: Укр. вид-во: Друкарь. Друк. Запорож. залізн., 1919. – XV, 528 с.: з портр., іл. – (Українське видавництво в Січеславі; № 33). У 1919 р. очолив видавничий відділ Катеринославського Союзу споживчих товариств, у 1920 р. – член кооперативного товариства «Українське видавництво у Катеринославі». Брав участь у підготовці антирадянського повстання в Україні в 1921 р., за що розстріляний більшовиками (Див.: Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліогр. словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 497–500; Лучка Л. Діяльність бібліотечної комісії катеринославської «Просвіти» на початку ХХ ст. (1905 – 1915 pp.) // Вісник Львівського університету. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - 2010. - Вип. 4. - С. 86-92).

² Дана рецензія передрукована (без коментарів) у виданні: Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / передм. Е. С. Соловей; упоряд. О. В. Меленчук. – К.: Україна. 2008. – С. 312.

№ 37

[Ст.]: До об'єктивної істини. Пам'яті Туган-Барановського¹

Несподівано і якимось образливо хутко одійшов од нас Мих. Ів. Туган-Барановський². Серед наукових і громадських планів, «на далечи пути» буквально таки задушила його слабкість, якої ніхто й не догадувався в йому. Видимо, не минули дарма останні роки, коли так мало прожито і так багато пережито.

Небіжчик останнім часом зв'язав своє ім'я з українським рухом і життям і брав у йому досить замітну участь. Генеральний секретар фінансових справ³, член української партії соціалістів-федералістів⁴, співробітник українських видавництв і кооперативних органів, член новоутвореної Академії наук...⁵ Усе це міцно з'єднало небіжчика з українським життям, і хто стрівав його на котрійсь з перелічених тут ділянок нашої громадської й культурної роботи, той знає, що Туган-Барановський не формально тільки, а всією душею пристав до українства, силкувався обґрунтувати нову свою позицію науково й тим заповнити прогалину в світогляді, яку заповдіяно було вихованням

й традицією, звичайне виховання й звичайні традиції для звичайного ж російського інтелігента. Бо справді з його був досить типовий, хоч і вищого коліна російський інтелігент, і з великим правом міг він прикласти до себе слова Куліша: «довго йшов я та й прибився до рідної хати»⁶. Таки прибився. Але заким прибився, велику й довгу путь довелося Туган-Барановському пройти і навіть зв'язати своє ім'я з одним голосним епізодом в розвитку російського громадянства.

Хто пам'ятає 90-ті роки минулого віку, той знає, що ім'я небіжчика тоді було дуже популярне серед нового напрямку, що вийшов саме на арену громадського життя в Росії. То був марксизм, або – кажучи тодішньою підцензурною термінологією – «економічний матеріалізм»⁷. Вийшов він на прилюдну арену з чималим галасом, з войовничим запалом і одразу придбав собі і запальних адептів і так само запальних ворогів, розколовши свідоме громадянство на два табори. По гуртках молоді без упину провадилися змагання про «об'єктивізм» і «суб'єктивізм», про «економічний фактор» та «ролю особи в історії», про фундамент і надбудування, про шляхи економічного розвитку та моністичний погляд на історію і т. і. А[л]лахом того часу став був Маркс, а пророками його – коли виключити старшого Плеханова (Бельтова) – три молоді вчені: П. Струве, М. Туган-Барановський та Н. Ленин⁸ (Гльїн)... Знаменита фраза – справді лиш фраза – Струве: «Признаем нашу некультурность и пойдем на выучку к капитализму!» дуже добре характеризує настрій «учеників», як іменовано тоді пів-жартовливо, пів-іронічно марксистів. Зопалу, завзято почали вони троцити старих богів і ... зараз побачимо, на чому скінчили.

Струве, Туган-Барановський і Ленин... Три наймення ці знаменують собою три напрями, на які розбився єдиний спершу «економічний матеріалізм», переставши бути самим собою. «Ой у полі три доріжки різно» – мимоволі спадає на думку пісня, коли тепер поставити одно поруч одного цих три найпопулярніших тоді серед молоді ймення. Один пішов направо і докотився, через «Освобождение»⁹ та «национальное лицо», до «національного ероса», ставши ідеологом Великої Росії цілком імперіялістичного типу, що мала поглинути всіх і вся, хто тільки стояв їй на дорозі¹⁰. Другий доеволюціонував до большевизму й стоїть нині на чолі Світської Росії, теоретично й практично проповідуючи теж імперіялізм – червоний, але все-таки імперіялізм¹¹.

Третій... на третьому спинимось докладніше.

Туган-Барановський дебютував у письменстві дисертацією «Промышленные кризисы в Англии» (1894) та низкою журнальних праць, з яких одна – «Значение экономического фактора в истории» (в «Мире Божьем»¹² 1895 р.) викликала сувору – й по заслугі – оцінку од покійного Михайловського на сторінках «Русского Богатства»¹³. Поставивши своїм завданням довести, що все життя на світі в останній лінії керується «господарськими стосунками», молодий учений занадто перегнув палицю, й глибокому та дотепному Михайловському не коштувало великої роботи розбити на дрібні скалочки весь будинок того ніби нового світогляду. Туган-Барановський пробував відповідати, але невблаганний критик нищив без жалю і його нові аргументи та одну по одній перекидав нашвидку збудовані підстави економічного матеріалізму в тій формі, яку взяли російські ученики Маркса. І марксистський світогляд Туган-Барановського, треба думати, вже тоді дістав розколини й захитався, а минуло ще кілька років – і недавній пророк нової віри мав сміливість заявити буквально таке: «Ніколи не був з мене правовірний марксист, хоча недавно ще я почував себе далеко ближче до марксистів, ніж тепер. Я унікав од того, щоб звати себе марксистом, але громадська думка визнала мене за такого – і я проти цього не протестував. Дальший розвиток моїх поглядів потроху довів мене, одначе, до цілковитого розбрату з ортодоксальним марксизмом, що – я глибоко в тому певен – своє вже зробив і ніякої будуччини не має... Таким чином я розійшовся з колишніми своїми ідейними товаришами й розхожуся з ними все більше та більше. Мої давні теоретичні друзі стають мені ворогами. Не можу не пожалкувати про це, але як тверда і вічна істина не може не бути єдиним маяком сумлінному вченому, то я й далі, скільки снаги й уміння вистарчать, по-своєму шукатиму об'єктивної істини, не хещуючи критики, але й не збиваючись заради неї з свого шляху» («Очерки из новейшей истории политической экономии», 1902). Характерна для Туган-Барановського найбільш оця згадка про «об'єктивну істину». Задля неї він не завагався признатися в своїх помилках, вона примусила його порвати старі зв'язки, вона надихнула йому пізніше справедливу оцінку його суворого критика і вона ж допомогла вибрати правдивий шлях для дальшої роботи – на користь демократії, але без того метафізичного покривала, яким цю роботу окривав правовірний марксизм. «Три доріжки різно» простелились перед колишнім марксизмом, і

коли ми порівняємо, куди прийшли Струве, Ленин і Туган-Барановський, то мусимо признати, що шукання об'єктивної істини його не звело на манівці, на яких зблудили його колишні друзі, а потім вороги.

Не менш різно пролягли три доріжки і в українській справі. З Струве – постать занадто в цього боку виразна, щоб треба було тут про його україножерну доріжку говорити. Менш виразна ніби постать Ленина, який не раз заявляв про свої симпатії до українства, будучи емігрантом. Але ставши «обладателем» совітської Росії, і він скінчив на безглуздій війні з Україною задля примх червоного імперіалізму. І знов же єдиний з трьох Туган-Барановський підкорив себе об'єктивній істині. Скинувши об'єднителні окуляри¹⁴, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вітвар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути. Вагання й тут здушив і поборов цей м'який та лагідний в особистих стосунках і сміливий та безкомпромісвий у громадських справах чоловік.

І з великою радістю та надіями стрінула його була нова Батьківщина. Та не довго довелось йому їй служити: шукання істини дурно ніколи не минає, оплачувати його доводиться раз у раз дорого... І все ж скороминуща в українстві постать небіжчика надовго лишиться в пам'яті, як принадний образ того шукання об'єктивної істини, що проклало таку просту і хорошу доріжку – для всіх, хто з тієї істини хотів би скористуватись.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1257–1262.

¹ Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – вчений-економіст вчений світового рівня, політичний і державний діяч, публіцист, родом з Харківщини. Екстерном закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, стажувався в Англії, викладав у вишах Петербургу й Москви, успішно досліджував економічні процеси. У 1901–1905 рр. жив на Полтавщині, співпрацював з місцевим земством. Праця вченого «Основы политической экономии» вийшла у Петербурзі у 1909 р. Саме за цим фундаментальним підручником до 1917 р. майже вся Росія здобувала економічні знання. Книга була відзначена Великою премією Імператорської Академії наук, а її автора визнано одним з найкращих фахівців з політичної еконо-

мії. У 1917 р. переїхав до Києва. Відхід Туган-Барановського від ідеології і практики легального марксизму добре проаналізував С. Єфремов. Згодом М. Туган-Барановський належав до партії кадетів, але в революційних умовах рішуче став на бік УЦР. М. І. Туган-Барановський був професором відродженого у 1917 р. за його участю Київського українського державного університету, де на посаді декана юридичного факультету викладав курс політичної економії та грошового обігу. Отримав призначення на посаду генерального секретаря фінансів, провадив велику викладацьку, наукову й громадську роботу, зокрема, брав участь у комісії з вироблення проекту заснування Української Академії наук у Києві (1918), обраний її дійсним членом. Останніми книгами, написаними вченим і виданими в Україні українською мовою у 1919 р., були: «Кооперація, її природа та мета» та «Політична економія: курс популярний». Раптово помер від серцевого нападу, похований в Одесі. Й. Шумпетер (1883-1950) назвав його найкращим слов'янським економістом. С. Єфремов присвятив вченому також статті: Пам'яті М. І. Туган-Барановського // Нова Рада. – 1919. – № 18 (підпис – С. Є.); До ідеалів молодости. М. І. Туган-Барановський і українство // Українська кооперація. – 1919. – Кн. II. Однодумець С. Єфремова, редактор газети «Нова Рада» А. В. Ніковський писав: «... українська революція, що вдарила слідом і безпосередньо за всеросійською, справила на Туган-Барановського сильне й глибоке вражіння. Те, що здавалося глухими теоріями далекої будучини, прийшло враз на ясне денне світло в усій широті й пишноті колісь заміряних ідеалів. Як і багато наших земляків, М.І. Туган-Барановський одразу і різко рішив своє особисте питання... Він зважився і готовий був на все.

Справді, це було не мало, - погодитися людині, врослій глибоко в московський культурний ґрунт, погодитись одразу йти в склад першого українського уряду. [...] Зроблену йому пропозицію взяти на себе генеральне секретарство фінансів України М.І. Туган-Барановський негайно прийняв і вирушив на Україну.

[...] З приїздом у Київ Туган-Барановський рішив одразу увійти в саму гущавину українського життя. Він, ніколи не стоявши близько до партійного життя, прийняв тоді програму соціалістів-федералістів... Звикши до дуже високих гонорарів за свої праці й статті, М.І. Туган-Барановський вже на своїй рідній ниві одразу засвоїв суть українських літературних відносин, навіть сам пішов так далеко, що деякі свої праці пропонував перекласти на українську мову і видати, одмовившись од гонорару.

[...] Придивляючись до українського життя в Києві, М.І. побачив, що давно ним признана і теоретично обґрунтована кооперація знайшла надзвичайно сильну і яскраву практику на Україні. [...] ... і незабаром ми бачимо, що він стає на чолі української кооперації, як голова Всеукраїнського Кооперативного Комітету» (Ніковський А. М. Туган-Барановський в українській політиці // Ніковський А. *Vita nova*. Кн. III. – [Хроніка 2000. 2014. Вип. 3 (101)].

- К.: Укр. пропілеї, 2015. – С. 312-315). Вперше надруковано: Кооперативна зоря. - 1919. - № 4-5. - С. 60-65.

² У січні 1919 р. М. Туган-Барановський був призначений радником Української дипломатичної місії у Франції, але несподівано помер дорогою до Парижа. Див. докладніше: ЕІУ. – Т. 10. – С. 172–173.

³ Генеральний Секретаріат – перший український уряд, утворений після проголошення І Універсалу УЦР 15 (28) червня 1917 р. Існував до 22 січня 1918 р., коли ІV Універсалом УНР була оголошена суверенною державою. М. Туган-Барановський подав у відставку з посади у листопаді 1917 р.

⁴ Українська партія соціалістів-федералістів сформувалася (а точніше, реорганізувалася на підставі дореволюційної УДРП, що в 1908-1917 рр. входила в ТУП) у квітні-червні 1917 р. Див.: Іваницька С.Г. Олександр Якович Шульгин – лідер та ідеолог Української партії соціалістів-федералістів // Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: зб. науке праць та документів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2016. - С. 33-63. Див. також прим. 26 до документа № 40.

⁵ Українська Академія наук (УАН) була заснована у листопаді 1918 р. М. Туган-Барановський був одним з 12 перших дійсних членів (академіків) новоствореного наукового закладу. Його було призначено до Відділу соціальних наук (кафедра теоретичної економії). Див.: Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (Нарис історії). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 14.

⁶ «Довго йшов я та й прибився до рідної хати» – рядки з поеми П. Куліша «Настуся» (з присвятою Івану Пилиповичу Хильчевському): «Як з тобою ми зустрілись / На шляху широкім, / Ти заглянув мені в душу / Своїм добрим оком / І порадив мене щиро, / Куди прямувати. / Довго йшов я, та й прибився / До рідної хати».

⁷ Економічний марксизм – концепція соціального розвитку, яка головною рушійною силою прогресу вважала економіку (економічний детермінізм), а розвиток продуктивних сил визначальним фактором соціальних змін. У Росії прибічників цього вчення називали «легальними марксистами» або «економістами».

⁸ Так у тексті. Н. Ленин, як і Ільїн – псевдоніми В. І. Леніна (Ульянова).

⁹ «Освобождение» – журнал російських лібералів, який виходив у 1902–1905 рр. у Штутгарті та Парижі. Всього вийшло 79 номерів. П. Струве був редактором журналу.

¹⁰ Про імперіалізм П. Струве свого часу багато писали українські публіцисти, зокрема, й С. Єфремов (див.: Єфремов С. З нашого життя [Про П. Струве] // Рада. – 1912. – № 23, 28, 34, 46; Єфремов С. На текущие темы [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 2; Єфремов С. Од Струве до Щоголева [Еволюція «Русской Мысли»] // Рада. –

1913. – № 80; Єфремов С. Достукався [Про П. Струве] // Нова Рада. – 1917. – № 166). Сучасна російська історіографія, схоже, саме ці погляди колишнього марксиста піднімає на щит (цитуюмо мовою оригіналу): «В 1912 г. он вступил в жесткую полемику с идеологами украинского сепаратизма и их “адвокатами” из леворадикальной среды. С помощью исторических, культурологических, языковедческих аргументов он старался доказать, что “самостийность” Украины, переход ее на собственный государственный язык скажется весьма отрицательно на уровне ее культуры, если она отделит себя от общерусской культуры, частью которой всегда была» (Балуев Б. П. П. Струве как историк (к постановке вопроса) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 123).

¹¹ «Червоний імперіалізм» – ця теза С. Єфремова знайшла розгорнутий і переконливий аналіз у ґрунтовному дослідженні В. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. – К.: Темпора, 2013.

¹² «Мир Божий» – щомісячний літературний, політичний науково-популярний журнал, видавався у 1892–1906 рр. у Петербурзі. У 1906 р. одержав назву «Современный мир».

¹³ «Русское богатство» – щомісячний літературний, науковий і політичний журнал, видавався у 1876–1918 рр., спочатку в Москві, згодом у Петербурзі. З 1893 р. – орган ліберального народництва.

¹⁴ «Объединительні окуляри» – іронічна характеристика світогляду тієї частини інтелігенції, яка всі проблеми оцінювала з точки зору інтересів «единой и неделимой России» (Російської імперії).

№ 38

[Ст.]: Серед білої ночі¹

Всі нариси, що увійшли до книжки П. Стебницького, були свого часу вже надруковано в періодичних виданнях, здебільшого – oprіч перших і останніх – у давній «Раді»¹ ще перед війною та революцією. Тепер читач залюбки ще раз перебіжить їх, зібрані до купи в цій невеличкій, чепурненько – як на наш час – виданій книжці.

Невеличка книжка ця містить у собі статті, написані протягом цілих дванадцяти років. І це oprіч кількох белетристичних спроб, здається, мало не все, що написав Стебницький, якщо не лічити сюди «Украинской Жизни»². Скупий з його письменник. Не часто озивається він до громади з своїм

¹ 854. Петро Стебницький (П. Смуток) – **По-між двох революцій**. Нариси політичного життя за р. р. 1907–1918. Видання Т-ва «Час». Київ, 1918. Стор. 287. Ц. 9 гривень.

словом... І перечитуючи ще раз нововидану його книжку, ще раз і пожалкуеш на автора за цю скупість, за те, що мало пише й рідко він озивається. Зібрані бо в одній книзі, цікаві нариси д. Стебницького³ роблять далеко дужче вражіння, ніж розкидані по періодичних виданнях на протязі дванадцяти років.

Потужний розум і логіка, певний і видержаний до дрібниці світогляд та оригінальність думки – ось перше, чим звертають на себе увагу нариси д. Стебницького. Хоча б про що заговорив автор, він потрапить сказати своє слово і так, як не говорять інші наші публіцисти. До того ж глибоке переконання водить рукою Стебницького, і з переконання цього не збиває його навіть той скепсис, що раз у раз визирає з сторінок цієї книжки й видимо лежить у вдачі самого автора, озиваючись гострим слівцем, дотепною аналогією чи образом. Це бо не старечий скепсис, що роз'їдає все, до чого [що]йно доторкається й спроможеться хіба на самі порожні блискучки, – ні, це той діяльний сумнів, що ставить сам собі перешкоди на те лиш, аби, перекинувши їх, тим краще свою позицію перевірити. Коли до цього додамо ще прекрасну, строгу, але zarazом часто блискучу й образну мову та чистий, благородний стиль, то зрозуміємо, чому ці давні газетні нариси з таким інтересом читаються і в книзі та ще за обставин, цілком одмінних од тих, що їх колись викликали. Це з тієї категорії газетна публіцистика, що переживає злобу дня й високо стоїть понад ті ефемериди⁴, які гинуть разом з газетним аркушем, що на йому були надруковані.

Змістом своїм книжка Стебницького одбиває ті часи, до яких належать поодинокі нариси: добу боротьби й надій (1907 р.), повільного пригасання їх (р. р. 1908–1909), глухі часи (1910–1914 [р]р.) нарешті хвили революції (1916–1918 [р]р.). Знайдемо тут одгуки на всі більшої ваги питання, що хвилювали за цей час верхи української інтелігенції: Державна дума, федерація, стосунки до сусідів, основи культурної роботи, політичні позиції, суперечност в становищі українства, – все це і багато інших справ знайде читач в освітленні вдумливого публіциста. Але над усім, можна сказати, горує думка про непевність, текучість, можна сказати – безглуздя громадського життя в Росії, отого «російського поступу»: усе одно якого, царського чи революційного. «Іншим часом мені здається, – писав д. Стебницький ще р. 1907-го, – що у нас тепер над всею державою стоїть-мигтить петербурзька біла ніч. Не ніч – не день. Все непевне, не настояще. Ніде не видно простого, звичайного

людського життя. Ніхто не бачить своєї певної стежки... Ні день, не ніч; світає – не розвиднюється; силкується – ніяк не зійде сонце» («Біла ніч»). Публіцист знає і передбачає той справжній день, коли «буде колись кінець цьому часу одплива... Знов помалу дрібними хвильками почне набігати на беріг море громадського настрою. Знов на безмежнім водянім обширі гратимуть білі зайчики, зашумлять під вітром високі, неспокійні хвилі і вкриють під собою той бруд, те каміння, що тепер чорніє на оголенім дні. І знов залунають сміливі голоси справжніх громадян, заговорить з новою силою правда життя, замовкнуть її вороги» («По одпливі»). Так промовляє логіка життя до щирого переконання публіциста, але скептична вдача його зараз же намалює таку картину розкладу й гнилизни, як у тій розмові – автор любить розмовну форму і вміло з неї користується – про «єдину неділиму» з мало не безнадійним прогнозом про будучину того Великого Молоха⁵, що звався Росією. Треба сказати, що дійсність блискучо цей скептицизм автора виправдала. «Мимоволі спадає на думку, – писав д. Стебницький перед самою революцією, згадавши про ознаки тодішнього безладдя, – що це «Петроград»⁶ несе кару за історичні гріхи «Петербургу» («Петроградський клопіт»). І от як прийшла вже розплата за гріхи, як одмінились форми політичного життя, то виявилось, що коли «покопирсати зверху оту республіку – побачимо, що суть російського життя – та сама, бо править тим життям той самий «расейський» чоловік, якого вдача складалась тисячу літ і за півроку перемінітись, розуміється, не могла» («Мозок Росії»). І слідом, у нарисі «Російський сфінкс», д. Стебницький дав глибоку характеристику тієї вдачі та її наслідків, найкращу в книзі й місцями піднесену до справжнього пафосу, що в небагатьох словах зумів дати блискучий синтез тисячолітньої історії. «Велика, безмежна країна, яку можна вважати за шосту частину світу. Тисячу літ вона безупинно зростала – стільки ж активно, через войовничу політику, скільки пасивно, внутрішнім таємничим процесом, як росте хліб на дріжжах, або цвіль на хлібі». І от виросла... «Споконвіку це була стихія, перейнята безупинним хімічним процесом в її нетрях. Вона ворухилась, жевріла, горіла, застигала, знов розпливалась од внутрішнього жару. Вона випускала з себе барвисті пухирі й баньки, що, подержавшись якийсь час на розтопленім поверсі, лускали й зникали без жадного сліду. Вона шумувала й кипіла, вкривалася піною, знов утихомирювалась, холонула до нового

напливу таємничої, природної сили. Вічний рух бурхливого моря з паузами поверхової тиші, під якою все ж крилось те саме життя великої, несвідомої себе стихії». Так вона й не вийшла з цієї стадії – навіть тоді, коли створила могутню з погляду, всесвітню державність: «Зверху закована в блискучу зброю, а в середині повна гною... На причілку напис – «третій Рим»⁷, а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара». Все тут повно суперечностей: «Примітивні форми життя – байдужність до свого безмірного приниження... Містичні мрії про посмертне раювання – поруч дрібний егоїзм, буденні інтереси кишені та шлунку... Одвічна неволя, звичка до безмежної опіки – земної й небесної – виробили в тім народі рабську психику, дали йому рабську історію і рабський світогляд: досить в житті інтересу на сьогодні; воно не варте втрати енергії, хіба з примусу. І з народу стала людська отара: поти добре, поки є під писком травиця, а нема – то можна перейти десь далі. Та можна й не шукати кращого: як буде треба, то й вівчарі переженуть пугою, аби було вільне місце»... А в результаті – «Темнота й апатія низів і активна державність над ними. На широкім просторі мертвої Сахари⁸ – велетенська піраміда з царським гробовищем і скарбами в середині, з Мономаховою шапкою⁹ та двохоловим орлом зверху»... І коли старий лад, до краю зогнивши, нарешті завалився, то з Росією сталось те, що буває з стародавньою мумією: «тільки хвилину видержує на свіжій повітрі, а далі відразу розсипається цвіллю і порохом, в якому не пізнати ні форми, ні фарб колишньої Росії». І автор закінчує цей центральний свій нарис страшним образом, що його довелось йому бачити в одному великоруському місті: пам'ятник найбільшому російському поетові, але *без обличчя*, бо всі риси лица збито, зтерто й гладко вишарувано невідомим вандалом, що, мов на сміх, лишив самі тільки типові пушкинські бурці¹⁰. «Це щось страшне, символічне, – додає до цього справді страшного образу д. Стебницький. – Це аналогія московській лайці на саме святе для людини. Це прокльон від народу його власній історії, його власній культурі, його рідному краю. В велику історичну хвилю прокинувся цей придушений засліплений народ – і показав своє обличчя».

Події революції, власне другого її фазиса, того безнадійно сірого, коли «всіх рівняють по найгіршій мірі, а не навпаки – по кращій» («Серед здобутків революції»), дає авторові найвимовніші ілюстрації до того страшного символічного образу безликого Пушкіна, і не дурно може книжка кінчатися

діалогом «На пожарині», де на сцені маємо «переливчастий відблиск (од пожежі) на небі» та «гучні вибухи канонади»... Це вже цілком сьогоднішня сучасність, як сьогоднішньою сучасністю одгонить каяття героя цього нарису, українця, за його спроби помирити якомось інтереси рідного краю з інтересами того Молоха, що невпинно смоктав із його живу кров. Бо можна сказати слідом за д. Стебницьким, що коли «Петроград» поніс кару за історичні гріхи «Петербургу», то і відроджений ніби Петербург, Петербург червоний анітрохи не спокутував тих історичних гріхів свого діда, отого царського Петербургу. Одмінився напрям – методи лишились старі, наслідки також старі: «стоїть, мигтить петербурзьська біла ніч» – правда, червоною загравою кривавих подій залита. «Не ніч – не день»... А щось несвітленне й дике – жахлива пересторога для всього світу.

Я не збираюся в цій замітці вичерпати багатий зміст книги д. Стебницького, прослідивши один тільки, скажу так, епізод з неї, щоб показати, що читач не пожалує, коли сам її перечитає. Ясність, прозорість і тверезість думки, прикмета прекрасних нарисів д. Стебницького, особливо потрібні за наших днів, коли ідейну «шатость» введено в систему, коли все гине в скороминущих хвилях тієї принципіальної «шатости». Писання публіциста, що мав хорошу школу думки й стилю, можуть читачеві за таку ж школу послужити.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1269–1274.

¹ «Рада» – єдина в дореволюційній Росії щоденна українська громадсько-політична газета ліберально-демократичного напрямку. Виходила у Києві з вересня 1906 р. до 20 липня 1914 р. на кошти Є. Чикаленка та за матеріальної підтримки В. Смиренка, В. Леонтовича, П. Стебницького. С. Єфремов входив до складу редакції газети. Про П. Стебницького див. примітки до документу № 5.

² «Украинская жизнь» – літературно-науковий і політичний щомісячний журнал, друкувався у Москві російською мовою. Редакторами були О. Саліковський та С. Петлюра. Серед авторів – С. Єфремов та П. Стебницький. Останньому належало близько 15 публікацій у цьому журналі.

³ Статті з книги, яку рецензує С. Єфремов, увійшли до збірника: Стебницький П. Вибрані твори / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтен-

ко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.: іл. Читач може переконатися, якими пророчими виглядають спостереження, думки і висновки автора майже зі столітньої відстані, поміркувати над тим, як безпомилково у своїй статті С. Єфремов виокремив найважливіше, що варто знати про Росію.

⁴ Ефемериди – тут: новини, що швидко забуваються, одноденки.

⁵ Молох – фінікійський бог сонця, вогню і війни, йому приносили людські жертви; у переносному значенні: символ жорстокої, нещадної сили, яка вимагає кривавих жертв.

⁶ З початком Першої світової війни столицю Російської імперії перейменували на «Петроград» замість «Санкт-Петербург», бо ця остання назва звучала надто вже по-німецьки.

⁷ Концепт «Москва – третій Рим» з'явився у XV ст., але значення духовно-політичної «скрепи» (як нині прийнято говорити у сучасній Росії) набув пізніше, коли Росія заявила претензії на спадкоємство Візантії («Другий Рим») і приступила до реалізації імперської програми.

⁸ Сахара – пустеля в Африці, найбільша в світі.

⁹ Шапка Мономаха – корона російських великих князів, символ самодержавства, виготовлена у Центральній Азії у XIV ст., однак на зламі XV–XVI ст. поширилася легенда, що нібито візантійський імператор Костянтин Мономах прислав шапку/корону у подарунок Володимирі Мономаху.

¹⁰ Бурці – бакенбарди.

№ 39

[Рец.]: *Кониський-Перебендя О. Я.*¹ **Твори**, ч. 1. З передмовою В. Чередниченко². «Просвітянська книгозбірня», № 3. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1918. Стор. 104. Ціна 1 к. 10 коп.

Це видання має на меті чисто просвітницькі завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже, з цього погляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва.

У книжці маємо три вірші й два оповідання покійного письменника³. Оповідання і вірші взято гарні, з найголовніших у Кониського, хоча – звісно – не знати, чому взято саме ці, а не інші. На жаль, відповіді на це не дає не тільки сама книжка, але й додана до неї передмова – найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської

та громадської діяльності, але ця спроба рішуче не вдалася. Боюся, що таке пояснення не тільки не пояснить нічого малоосвіченому читачеві, а ще більш його заплутає. Популярне писання більш за всі інші вимагає певного плану і послідовного розвитку його, а тим часом у передмові панує повний хаос: автор починає з життєпису, потім кидає його й обертається до плутаної теорії психології творчості, далі знов вертається до життєпису, але викладає його дуже абстрактно, одбігаючи од теми, переплітаючи з домислами про вихоплені з гурту твори Кониського. Все це показує, що В. Чередниченко не ясно й собі уявляє літературну постать письменника, про якого пише. Прикро вражають дидактичні одбіги од теми: писати популярно – зовсім не значить хоч подавати примітивну науку: наука повинна сама собою виникати, а не бути нав'язаною, до того ж у наївній і досить сумнівній формі. Трапляються й просто прикрі недогляди, – напр., Куліш іменується то Пантелимоном, то Панасом (!), про Кониського говориться, що він «інакше і не писав, як тільки українською мовою», а потім згадано і про російські його писання. Коли читач розбере цю плутанину, то він втратить всяку віру до пояснень автора. Але думаємо, що він просто не розбере, напр., того, що В. Чередниченко подає на с. 3–4 про самий процес літературної творчості: плутано і неправдиво. Способом свого виконання передмова голосно говорить тільки про те, що краще було б обійтися зовсім без неї, і саме це самоубивче завдання вона тільки і справляє добре.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 20. – Квітень. – [Критика і бібліографія]. – III. [Красне письменство]. – Стовп. 1281–1282.

¹ Кониський Олександр Якович (псевдоніми Перебендя та ін.; 1836–1900) – український письменник, громадський діяч, педагог, публіцист, один із яскравих представників національно-визвольного руху другої половини XIX ст., народився на Чернігівщині (Ніжинський повіт). Друкуватися розпочав у «Черниговском листке», брав активну участь у полтавській та київській Громадах. Налагоджував зв'язки з українськими діячами Західної України, багато там друкувався. Був висланий на Північ Росії, по звільненні деякий час жив за кордоном – лікувався. З 1872 р. поселився у Києві, багато працював задля розвитку українського руху, літератури, періодики, школи. Автор слів духовного гімну України: «Боже, Великий, Єдиний / Нам

Україну храни». Докладніше див.: Іваницька С. Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900–1919 років // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 157–176. В додатку до статті вміщено публікації текстів С. Єфремова, присвячених О. Кониському. Також: Єфремов С. *Personalia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. – Т. 1 / Упорядник С.Г. Іваницька. – Запоріжжя–Херсон: Грінь Д. С., 2016. – С. 319–338.

² Чередниченко Варвара Іванівна (1896–1949) – письменниця і педагог, родом з Києва. Закінчила історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів у Києві. По революції - на педагогічній роботі у Полтаві (1917–1923 рр.). У 1928–1938 рр. жила в Осетії, потім повернулася до Києва. Друкуватися почала з 1912 р., член літературного об'єднання «Плуг», автор історичних романів. Див.: Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередниченко. Літературні портрети // Радянське літературознавство. – 1971. – №12. – С. 60–65; Буженко Т. Життєвий і творчий шлях Варвари Чередниченко // Чередниченко В. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1971. – С. 3–5; Сиротюк О. Варвара Чередниченко // Письменники радянської України: літ.-критич. нариси / упоряд. М.І. Петросюк. – К.: Рад. письменник, 1987. – Вип. 13. – С. 142–189.

³ У бібліографічному покажчику «Україномовна книга...» вказані ці твори: «Сиротина», «Я не боюсь тюрми», «Вітер» (поезії); «Дід Євмен», «Спокуслива нива» (оповідання) («Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1798–1923...»). – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 181).

№ 40

[Некролог]: Людині гармонії. Пам'яті
І. Л. Шрага¹ († 11 квітня 1919 р.)²

В українському національному русі аж до останнього часу перед вели звичайно письменники. І це натурально в країні, де слово письменства, та й то придушене, було чи не єдиним проявом і єдиною познакою скованого громадського життя, що в кайданах і не могло родити громадських діячів у широкому розумінні цього слова. Їм тут не було ходу і саме життя переводить на нашій Україні людей з інтересами поза обсягом письменства здебільшого в «общеруській» табор. І тим більше заслуга тих нечисленних діячів наших, котрі, можна сказати – наперекір стихіям, все-таки на українським ґрунті встояли і осталися на йому, хоча всі обставини тягли їх до того ширшого простору, що давало російське життя. До таких належить незабутній Ілля Людвигович Шраг, що упокоївся 11 квітня в Чернігові.

І. Л. Шраг народився 23 серпня 1847 р. в Седневі близько Чернігова. Батько його, заможний німець з Саксонії, доктор Липського³ університету, був «своїм» лікарем у місцевих панів Лизогубів. Одружившись з місцевою українкою з роду Колодкевичів, лишився на новій своїй батьківщині вже до самої смерті. Зростав малий Шраг в атмосфері стихійно українській. Седнів і родина Лизогубів свято берегли й шанували спогади про перебування тут Шевченка⁴. Бували в Седневі й інші люди, як наприклад, відомий в історії української етнографії Лев Жемчужников⁵, що ті українські традиції зігрівали. Кругом лунала українська мова. Між товаришами дитячого світу у Шрага були – Дмитро Лизогуб і Микола Колодкевич, потім ватажки «народовольческого»⁶ руху: перший, відомий під іменем святого революціонера⁷, за свої визвольні діла наложив головою як учасник одеського процесу 1879 року⁸. Другий помер в'язнем у Шліссельбурзькій фортеці⁹. Перші зародки української свідомості заложили Шрагові українські вистави: невмируща «Наталка-Полтавка», виставлена аматорськими силами в Чернігові, зробила на молодого гімназиста таке велике вражіння, що й потім він не раз згадував її, як початок і вихідний пункт свого українства¹⁰. Взагалі в Чернігові на початку 60-х років було досить сильне українське джерело: вчителями у Шрага були Л. Глібов та І. Дорошенко; тут же жив оригінальний пропагатор Данило Ніс, «курінь»¹¹ якого був завжди одчинений для всіх, хто хотів напитися з криниці української свідомості; мали чималий вплив О. Маркович, Ол. Тищинський, М. Вербицький та ін. Гімназична наука Шрага припадала на гуманні часи Пирогова, коли формалістика по школах одступила перед моральним впливом справжньої педагогії. Так, напр[иклад,] Л. Глібов часто замість викладів з своєї науки, читав учням твори й етнографічні матеріали, призначені для «Черниговского Листка»¹². Молодь зростала в атмосфері вільнолюбних та народолюбних змагань і набиралася тих животворних ідей, що потім на все життя були їм негасними світочами.

В старших класах Шраг з іншими товаришами захопився був російським письменством і соціалізмом: твори Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарева одчинили їм широкий світ думки – і українство почало було бліднути. Шрага потягло до Петербургу як центра розумового життя в тогочасній Росії і року 1865 він вступив до Медико-хірургічної академії, а побувши там 1½ року, перейшов до університету на юридичний

факультет. Мляве життя української громади в Петербурзі¹³, що зовсім занепало було в другій половині 60-х років, не задовольняло Шрага і він весь поринув у студентські справи, а разом і в роботу по тих таємних гуртках, що саме тоді досягли були по вищих школах найбільшого свого розвитку, ведучи перед у всіх численних тоді студентських «історіях». Одна з них, року 1869-го, закінчилась для Шрага тим, що його тягано до «II-го отделенія», а потім викинуто з університету з заборонаю вступати до будь-якої іншої вищої школи й вислано «на родину». Шраг під поліцейським ескортом прибув до Седнева, і з цього часу вже не кидав Черніговщини. Так почалася його громадська тут діяльність, що не припинялася ні на один мент аж до самої смерті.

Шукаючи заробітку, юнак вступає за помічника діловода до земської губерніяльної управи в Чернігові, але разом працює далі й коло науки, так що незабаром складає вже кандидатські іспити при Київському університеті¹⁴ й вступає до чернігівської адвокатури. Великий хист і енергія та працьовитість молодого адвоката звертають на його загальну увагу. Шраг майже без перепинки працює гласним в мійській думі, гласним у повітовому й губерніяльному земствах, в архівній комісії¹⁵, в громадській бібліотеці¹⁶, в «сельсько-хозяйственному комітеті» і т. і. «Здається, ні одне діло не починалося і не робилося в Чернігові без І. Л. Шрага», – справедливо завважив один з чернігівців, описуючи року 1900-го 25-літній ювілей громадської діяльності небіжчика¹⁷. Ця участь не була тільки формальною, як часто траплялося у нас, бо кожній справі Шраг віддавався цілою істотою, робився душею її й еднав, умів еднати круг себе таких само ширих працівників, і невеличкий Чернігів своєю культурною і політичною роботою завжди визначався серед інших провінціяльних міст. Не дивно, що коли прийшли часи визвольного руху, то Шраг був першим обранцем до Державної Думи¹⁸, де високо держав прапор волі й українства, одбувши потім за це кару по так званому Виборзькому процесу¹⁹.

По повороті з Петербургу спершу Ілля Людвигович одійшов був од активної роботи в українстві, захоплений загальним рухом. Невидне животіння українства в 80-х роках не давало простору й виходу його енергійній вдачі. Але на початку 90-х років Шраг знов, під впливом українських вистав товариства Кропивницького та поновлених знайомств серед київських українців (Лисенко, Кониський) і закордонної преси («Діло») ²⁰, обертається до активної роботи й на українському ґрунті. На

початку 90-х років Чернігов робиться визначним центром і в українському рухові, бо доля звела тут таких людей, як Грінченки, Русови, Коцюбинський, Червінський, Самійленко та ін. І своєю лагідною вдачею Шраг робиться незабаром свого роду осередком чернігівської громади, що вмів єднати неоднакові змагання і вводити їх в рямці єдиної мети на добро рідного краю. З цього часу - можна проказати тут наведені вище слова з ювілейної замітки – не було на Україні такої громадської справи, до якої не пристав би Ілля Людвигович і в якій не брав би він найдіяльнішої участі. Володіючи добре пером (статті й замітки його російською та українською мовами друкувалися в «Юридическом Вестнике»²¹, в львівській «Правді»²², «Записках Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка»²³, «Южных Записках»²⁴, «Украинском Вестнике»²⁵ тощо), Шраг проте більше нахилу мав до політичної роботи. Особливо відкрилося широке перед ним поле з заснуванням року 1897-го Всеукраїнської організації (пізніше Товариства українських поступовців), що потім перетворилося в Радикально-демократичну партію, реформовану року 1917-го в українську партію соціалістів-федералістів²⁶.

Небіжчик аж до останніх днів належав до найактивніших партійних робітників. Рідко коли який з'їзд з самого початку заснування організації обходився без його участі, як голови, що вміло провадив збір, вносячи завжди ту безсторонність і лагідність, що мирить гострі суперечки і вміє знаходити ту середину, на якій можуть погодитись, не вважаючи на часткові суперечки, люди, що йдуть до однієї мети. Таким він лишився аж до останніх своїх виступів у Центральній Раді²⁷, де його промови викликали велику увагу, хоча б ішли проти загальної настрою. Не було, певне, на Україні свідомої людини, яка не знала б Шрага й не поважала його, як мало хто із селянства на Черніговщини не чув про «велику Шрагу» – свого повсякчасного заступника й оборонця, якого двері були раз у раз одчинені для всіх, хто потребував оборони й допомоги.

Це була взагалі імпазантна, чарівна, особисто надзвичайно принадна людина. Висока, показна постать, могутий голос його й відкритий погляд немов створені були для трибуни; благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентльменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дрібні суперечки та

рахунки: на перший виходять план самі вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвивалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини. Може, через це й політичні вороги, – а їх у небіжчика було раз у раз досить, – не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сіяв круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї. Як громадянин, народився небіжчик за тих часів, коли люди найбільше шукали гармонії духа й силкувалися витворити гармонію ту і в житті кругом себе й вірили, що це можливо, що це неминуче. Ту віру Ілля Людвигович доніс до могили, хоча дійсність невпинно й неустанно біла по ній важким своїм молотом. І любо було дивитись на цю молоду душею людину: літа і пригоди зігнули вже високу постать, поорали зморшками думне чоло - та не зігнули м'якої в поведженні, а мов криця та в ділах твердої вдачі небіжчика. І напевне, в пам'яті людській останеться він надовго, як зразок ідеального громадянина, невсипущого працівника та особисто прекрасної людини – щасливе поєднання внутрішнього благородства з околицішньою величністю.

С. Єфремов

Досить докладний некролог *І.Л. Шрага*, що належить перу *М.М.*, уміщено в часопису «Просвещение» № 2 (апрель, 1919 г.). Изд. Черн. Губ. Отдела народн[ого] образ[ования].

В тому ж самому числі приміщено замітку *З.Д.* – «*І.Л. Шраг по матеріалам Черниговского жандармского управления*». Ред.

Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423–1427.

¹ Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) народився у містечку Седнів на Чернігівщині. Вищу освіту здобував у Петербурзькому університеті, завершив в університеті св. Володимира. Юрист, земський діяч, видатний представник українського національно-визвольного руху, один з лідерів його ліберально-демократичного крила. Очолював українську фракцію у Першій Державній Думі. У 1918 р. деякий час виконував обов'язки Чернігівського губернського комісара УЦР. За доби гетьманату отримав пропозицію обійняти посаду голови уряду Української держави, але відмовився за станом здоров'я. Все свідоме життя І. Шрага практично пов'язане з Чернігівщиною. Докладніше про нього див.: Демченко Т. Батько Шраг: [монографія]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.; Демченко Т., Онищенко В. «Знов море

праці розстилається перед нами...»: листи Сергія Єфремова до Іллі Шрага // Літ. Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Демченко Т. На схилі віку: останній рік життя Іллі Шрага // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 184–196; Демченко Т. П., Іваницька С. Г. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Памятки: археографічний щорічник. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могилянський та І. Шраг // Памятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 2–31; Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання. – Чернігів: видавець Лозовий В. М., 2011. – Вип. 1. – С. 25–35; Єрмашов Т. Співпраця С. Єфремова та І. Шрага в українській справі // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 52–56; Ілля Шраг: до 165-річчя від дня народження: бібліогр. список / укладач О. Куннова; відп. за вип. Н. Власенко. – Чернігів, 2012. – (Видатні чернігівці).

² Републікація: І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – С. 159–163.

³ Липськ – Лейпціг (місто у Німеччині).

⁴ Т. Шевченко приїздив до Седнева і жив у маєтку Лизогубів у 1846 та 1847 рр. Див. докладніше: Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина: путівник / авт. тексту С. Л. Лаєвський та ін. – К.: Богдана, 2012. – С. 163–169.

⁵ Лев Михайлович Жемчужников (1828–1912) у своїх мемуарах писав про Седнів, сім'ю Лизогубів, на запрошення яких він відвідував містечко, згадував про батьків І. Шрага. Художник приїздив до Седнева у 1852, 1853, 1854/55 і 1856 рр. Див.: Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Ленинград: Изд-во «Искусство»; Ленинград. отд., 1971. – С. 130–133; 142–144; 161–164; 217. Його спогади про Т. Шевченка українською мовою див.: Лев Жемчужников – ювілейна сільветка: (До 175-річчя від дня народження). – Упоряд. Б. Якимовича. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – (Серія «Дрібненька бібліотека»; Ч. 10). – С. 29–48.

⁶ «Народна воля» – революційна народницька організація в Росії (1879–1883 рр.), у програмі – повалення самодержавства, передача землі селянам, встановлення республіки, запровадження демократичних свобод. Характер діяльності: пропаганда і терор. Після успішного замаху на імператора Олександра II (1881 р.) учасники зазнали жорстоких репресій. Серед керівництва й рядових членів було багато українців.

⁷ Уважалось, що Дмитро Лизогуб став прототипом героя оповідання Л. Толстого «Божеское и человеческое» Анатолія Светлогуба.

⁸ Йдеться про так званий «процес 28-ми», який відбувся в Одесі наприкінці липня – на початку серпня 1879 р. Хоча Д. Лизогуб не брав прямої участі у здійсненні терористичних актів, але був визнаний керівником організації й засуджений до страти через повішення. Вирок виконали 10 серпня того ж року. Див. докладніше: Волковинський В. М., Ніконова І. В. Революційний

тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст. – К.: Старий світ, 2006. – С. 81–83.

⁹ Фортеця, побудована у XIV ст. на Оріховому острові поблизу витоку Неви. З початку XVIII ст. втратила військове значення і використовувалася як політична тюрма із жорстоким режимом. Тепер – музей. Див. докладніше про долю М. Колодкевича: Світленко С. І. Микола Колодкевич: доля людини і суспільного діяча // Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 194–204.

¹⁰ У некролозі використані матеріали «Автобіографії» І. Шрага, написаної у 1916 р. й вперше оприлюдненої на сторінках журналу «Наше минуле» (1919, № 2–1, с. 124–140). Републікація: І. Л. Шраг: Документи і матеріали... – С. 40–58.

¹¹ «Курінь» Данила Носа – так називався український гурток Степана Носа у Чернігові. Див. докладніше: Коваленко Гр. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – С. 363–400.

¹² «Черниговский Листок» – газета, яку видавав у Чернігові Л. Глібов у 1861–1863 рр. Деякі статті в ній друкувалися українською мовою. Див. докладніше: Шевелів Б. Тижневик «Черниговский Листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. 443–462.

¹³ Перша українська громада в Петербурзі – осередок інтелігенції, котра об'єдналася задля національно-культурної роботи, виникла у 1861 р. Найвидатнішим її досягненням став журнал «Основа» (1861–1862 рр.). Громадівський рух поширився й на Україну, звичайно, він мав періоди піднесення і занепаду.

¹⁴ У 1874 р. піднаглядний І. Шраг добився дозволу на тримісячне перебування у Києві, щоб здати екстерном екзамен за університетський курс юридичних наук і завершити таким чином вищу освіту. Його науковим керівником погодився стати професор О. Кістяківський.

¹⁵ Чернігівська архівна комісія була заснована у 1896 р. Першим головою її став генеалог й історик граф Г. Милорадович, з 1911 р. її очолив В. Модзалевський.

¹⁶ Громадська бібліотека в Чернігові заснована у 1877 р. силами місцевої поступової інтелігенції. На початку XX ст. її фонди досягли 5 тис. примірників (без періодики).

¹⁷ С. Єфремов покликуються на допис Гр. Коваленка «І. Л. Шраг: Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності», вміщеному в «Літературно-науковому вістнику» (1900, т. 10, кн. 6, с. 214–217). Г. Коваленко надіслав звіт про ювілей І. Шрага й до редакції газети «Черниговские губернские ведомости», але губернатор заборонив його друкувати. Текст був виявлений у Державному архіві Російської федерації (ДАРФ) й опублікований: Шевченко

В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. – 1996. – № 8 (травень). – С. 63–66.

¹⁸ І. Шраг був обраний до І Державної думи Росії (1906 р.), очолив там позафракційну групу українських депутатів. Див. докладніше: Кониєв О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) / наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – С. 176, 213, 220, 238, 385, 430.

¹⁹ Після того, як 8 липня 1906 р. царський уряд розпустив І Державну думу, 181 депутат відмовився роз'їхатися по домівках, натомість зібралися у фінському місті Выборг і підписали протест проти дій влади та заклик до мирного спротиву («Выборзьку відозву»), за що й були покарані. Суд, що відбувся у грудні 1907 р. у Петербурзі, визнав такі дії протиправними й засудив усіх «підписантів» до тримісячного ув'язнення з подальшою заборонаю балотуватися на виборні посади тощо.

²⁰ «Діло» – щотижнева, згодом – щоденна українська газета, орган народівців, виходила у Львові у 1880–1939 рр.

²¹ «Юридический вестник» – щомісячний журнал, орган ліберальної професури юридичного факультету Московського університету, виходив у 1867–1892 рр. У чотирьох числах журналу за 1877 р. з передмовою науково-керівника професора О. Кістяківського друкувалася дисертація І. Шрага «Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний».

²² «Правда» – український літературно-науковий часопис, видавався у Львові з 1867 р. по 1895 р. з перервами. У 1892–1895 рр. у журналі були надруковані публіцистичні статті І. Шрага (під псевдонімом «Чернігівець»). Часткова републікація здійснена у збірці: І. Л. Шраг: Документи і матеріали ... – С. 59–126.

²³ Записки Наукового Товариства імені Шевченка – періодичне, згодом неперіодичне видання НТШ. Виходило у Львові з 1892–1937 рр. (155 т.) З 1948 р. відновлено на еміграції (тт. 156–220). З 1990 р. (з 221 т.) знову – в Україні (Львів). У 1897–1900 рр. І. Шраг надсилав до «Записок» огляди «Земского сборника Черниговской губернии».

²⁴ «Южные записки» – тижневик ліберального напрямку, видавався в Одесі у 1903–1905 рр. Редактори М. Славінський і Ф. Матушевський прихильно ставилися до української справи.

²⁵ «Украинский вестник» – орган української думської фракції у І Державній думі (1906 р.). Усього вийшло 14 чисел. У № 1 журналу була вміщена стаття І. Шрага «О союзе автономистов».

²⁶ Загальна Безпартійна Українська організація була заснована у 1897 р., Українська радикально-демократична (демократично-радикальна) партія – у грудні 1905 р., у вересні 1908 р. трансформувалася в Товариство українських поступовців; своє існування УДП відновила після початку революції, з червня 1917 р. прибрвши назву – Українська партія соціалістів-федералістів. До

керівництва всіх цих політичних об'єднань входили і С. Єфремов, й І. Шраг.

²⁷ І. Шраг був обраний до Української Центральної Ради за принципом територіального представництва. Востаннє брав участь у роботі Восьмої сесії 12–17 грудня 1917 р. За свідченням документів, як найстаріший за віком депутат І. Шраг «від імені всіх товаришів дякує в щирій промові М. Грушевському за його невтомну працю. М. Грушевський підходить до І. Шрага, і вони обіймаються й цілуються» (Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах: У 2-х т. / упоряд. В. Ф. Верстюк (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 37). Ймовірно, на цій сесії І. Шраг наполіг на тому, щоб Генеральний Секретаріат подбав про дійсне забезпечення «волі слова». Різкий осуд у промовця викликали дії більшовиків, котрі вчинили напад на редакцію друкованого органу «Бунду» (Хорунжий Ю. Вірюю!: Роман [про М. Грушевського]. – К.: Вид-во «Бібліотека українця», 2002. – С. 175).

№ 41

[Рец.]: *Охримович Ю.*¹ **Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті.** Частина І. Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова. В-во «Серп і Молот», ч. 12. Ст. 140 in 16°. Ц. 2 карб. Київ, 1918 р.

Україна не мала досі писаної історії свого громадського руху. Бували побіжні огляди того, як розвивалася національно-політична думка, схематичні вже через свої обмежені завдання. Бували монографії й нариси про окремі моменти з нашого минулого. Бували спомини самовидців – учасників подій. Але на суцільну, науково розроблену й детально висвітлену історію громадського руху ми так-таки й не спромоглися. І це не випадкове з'явище, а наслідок тієї ж нашої, ще не написаної історії. Всякий синтез, усякий підрахунок зробленого й огляд пройденого може статися тільки в результаті попередньої праці, насамперед опублікування матеріалів. Тим часом саме ця робота у нас ще перебуває в сповиточку, тільки-но починається останніми часами. Історія новочасного українства вже через його, рівняючи, молодий вік, єсть історія, можна сказати, вчорашнього дня, од якого не одлетіла ще та, мовляв, злоба сучасности. Тут важко ще стати в позицію об'єктивного дослідника. З другого боку, й самі зовнішні обставини, умови нашого розвитку громадського, не сприяли ні опублікуванню, ні навіть зберіганню потрібного матеріалу. Матеріали, що виявляють справжні громадські інтєреси, заміри, ідеї, що характеризують діла і вчинки, безупинно

гинули в тій задушливій атмосфері політичного обскурантизму, в якій проходила вся наша новітня історія. Коли над людьми невідступною погрозою стояло «недреманное око», то доводилось не про зберігання документів, а частіше про їх нищення дбати. Так загинуло, напр., мало не все, що стосується до історії початків політичного українства 20-х років XIX в. (справа Лукашевича²). Те ж, що випадок і щаслива okazія донесли до наших часів, лежало собі спокійно аж до останніх днів, бо знов же не могло бути витягнуте на світ, – усього кілька років минуло, напр., як надруковано цілком справу Кирило-Методієвського брацтва³, де цю найцікавішу сторінку з нашої історії розказано з погляду жандармського, а от непокаліченого цензурою щоденника Шевченка⁴ ми й досі не маємо. Матеріали й документи ще лежать і поки вони не будуть зібрані і подані до загального огляду та вжитку, доти історія нашого громадського руху все буде *pium desiderium*⁵.

Праця д. Охримовича, звичайно, не могла дати того, чого взагалі тепер ще дати не можна. Зате могла вона хоч зробити підсумок дотеперішній роботі й позначити шляхи, якими новочасні дослідники мусять простувати. І автор накреслює собі досить широке завдання. Історик українського громадського руху повинен, на думку д. Охримовича, «передовсім точно прослідити еволюцію національної думки, уяснити собі, якими національно-політичними ідеями жило укр[аїнське] громадянство в протязі XIX століття, оскільки національні ідеї мали політичний характер, а оскільки ні, які форми прибирала національна свідомість у різних класів нашого народу і у різних політичних груп і партій, а зокрема, у визначних корифеїв нашого відродження. Дальше треба вяснити, який вплив мали ці ідеї і як проявилися в житті і в літературі. В зв'язку з тим треба змалювати можливо ясну картину відносин нашого громадянства до двох сусідніх націй, з якими тісно в'яжеться наше життя, а саме – до Москалів і Поляків, та до двох держав, в яких українцям довелося жити, себто до Росії і Австрії» (стор. 5). Хоча серед цих завдань ми не бачимо, може, для такої праці найголовнішого, а саме – аналізу внутрішніх причин і наслідків з сфери національно-політичного руху, – того, що широко зветься історією культури – але все-таки зазначений обрис можемо вважати за досить повний і широкий. Правда, автор зараз же звужив свої завдання до самої національно-політичної думки, обіцяючи другу працю присвятити «еволуції соціально-економічних ідей та поглядів на державний лад» (стор. 7), – отже, стосунки України до двох згаданих держав ніби одпадають. В дійсности ж вони, розуміється, не

одпали цілком, а тільки випадкового освітлення набрали.

Надрукована перша частина праці д. Охримовича розпадається на сім розділів. I-й подає етап національної думки на лівобіцькій Україні до 40-х років XIX в. II-й вельми побіжно торкається з того самого погляду правобіцької України⁶. III-й трактує про початки національного відродження в Галичині. I□-й – про Кирило-Методієвське брацтво; □-й – про Шевченка. □I-й дає характеристику «українофільського народництва» по-Шевченківської доби. Нарешті VII присвячено Драгоманову та його ролі в історії національно-громадського руху на Україні. В цю схему можна було вкласти те, що під силу дослідникові й за сучасного вже сумного стану джерел до історії громадського руху на Україні. І коли сюди того не вложено, то це вже вина автора, його підходу до матеріалу та способу орудування ним.

Д. Охримович, насамперед, далекий од «точности» й ясности. В результаті його нарис дає чимало зразків суперечности й хитаннів, у яких неосвідомлений читач не знатиме, як розібратись. Вже на початку своєї праці, автор характеризує «ясний національно-політичний ідеал» козацької України тим, що той ідеал «хитався між державною самостійністю і автономією в рамках сусідніх держав чи в федеративній сполуці з ними» (стор. 81). Ідеал, що хитається, ясним, певна річ, не може бути. На жаль, хитається не тільки ідеал у д. Охримовича, а й сам автор, по цілій книжці вживаючи термінів «самостійництво» а чи «автономізм» без жодного розбору, один замість одного. В обивательському розумінні це, звичайно, речі цілком ідентичні, але в історичному нарисі то вже непрощenna помилка, яка доводить до цілої купи нових помилок і плутанини, а насамперед до неточного подавання фактів і неправдивого їх освітлення та до простих суперечностей. Говорячи, напр., про лоялізм та офіціальний патріотизм піонерів українського літературного відродження, д. Охримович доводить це між іншим тим, що «Бодянський тужить над могилою відомого своєю лояльністю останнього гетьмана Кирила Розумовського» (стор. 22). Тим часом це факт, який з погляду самого ж д. Охримовича вартий був би іншого освітлення, бо вагу для Бодянського в даному разі, очевидно, мала зовсім не лояльність останнього гетьмана, а саме те, що він був *останнім*, тобто у Бодянського це відгук не казенного патріотизму, а власне автономізму. Взагалі щодо початкового українства у д. Охримовича панує суцільна плутанина. Так, згадавши про «лібералізм і вільнодумство» Котляревського (стор. 19), автор зараз же приписує йому небувалі «славословні

оди на вигнання французів з Росії»⁷ (стор. 20), а трохи згодом загалом характеризує всіх українських письменників «монархістами, реакціонерами і централістами» (стор. 24), забувши про лібералізм та вільнодумство хоча б того ж таки Котляревського. Очевидно, справа не стояла так просто і самої чорної фарби тут не досить. Трохи більш уважності до загальногромадських напрямів того часу – і це може б допомогло було авторові розплутатися в справі, яка йому самому так і лишилась не ясною.

Знайшовши «ясний національно-політичний ідеал» у козацької України, – правда, нафарбований зараз же хитаннями, – д. Охримович далеко суворіше ставиться до пізніших поколінь. На його думку, брак синтезу між раціоналістично-республіканською та романтично-реакційною течіями в українстві породив «фатальне з'явище, яке майже ціле ХІХ століття не дозволяло ясно сформулюватися українській національно-політичній думці» (стор. 25). Цей категоричний присуд не заважає д. Охримовичеві знайти «досить ясну» національно-політичну позицію у галицьких українців 1848 року⁸ (стор. 51), а надто у кирило-методіївців, яких погляди «були першою в ХІХ стол[ітті] ясною національно-політичною українською програмою» (стор. 59). З другого боку, і це не заважає авторові зараз же кинути категоричну, але так само плутану фразу, що «слабою стороною кирило-методіївської програми була їх (sic) тактика» (стор. 62). Мішанина просто дивовижна в устах письменника, що береться говорити про політичні справи.

Другим дефектом «Короткого нарису» треба вважати його надмірну тенденційність. Не розрізняючи розуміння самостійності й автономізму, д. Охримович явно силкується симпатичним йому напрямом накинати свої власні погляди. З цього боку надто нещасливо змальовано портрет Шевченка, що під пером д. Охримовича обернувся просто в самостійника найновішої формації. «Самостійницька думка, – запевняє д. Охримович, – переходить червоною ниткою через всю його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою» (стор. 64). Щоб це довести, д. Охримович не спиняється просто перед препаратією «Кобзаря» й на свій обробляє копил цитати з його. Класичним прикладом цієї манери може бути сторінка 77 – мало не суцільна цитата, але така цитата, що за автора ніяково робиться. Візьму тільки один зразок такої препаратії. «Поет обвинувачує *навіть* – підкреслює д. Охримович, – Бога в спілці з мучителями України і звертається до його зі словами: «Боже мій з Тобою (!?), мій краю коханий,

розкішний багатий, хто тебе не мучив? Як би розказать, якого там (sic) небудь одного магната, історію-правду, то б перелякать, саме пекло можна, а Данта старого, полупанком нашим можна б здивувать. *А люди говорять: все, каже, від Бога. Невже ж йому любо людей мордувать, а надто (!) що мою кохану Україну»...* (стор. 77). Прошу тільки порівняти цю ніби цитату з справжнім текстом «Кобзаря» («Иржавець»)⁹, «Кобзарь» в ред. Доманицького. СПб., 1908, стор. 345), і ви побачите, що в безграмотному переказі д. Охримовича пропав не тільки поетичний ритм, але затунула цілком і ясна думка поета. Та з д. Охримовичем ще кращі бувають пригоди: він цитує іноді вже навіть не з пам'яті, а просто з заголовка, певне й не бачивши цитованого твору. «Особливо строго, – пише д. Охримович, – осудив Драгоманов южан-общеросів в статті “Круговой побег украинцев от веры отцов”¹⁰, де зраду інтелігенцією народних і національних інтересів називає непростимою провинною» (стор. 119). Смію завірити, що аж нічого гісенько похожего не знайдемо в названій замітці Драгоманова: там мова справді таки про релігійні протести проти офіціальних церков. Заголовок підвів д. Охримовича.

Я довго не кінчив би, коли б заходився розплутувати всю плутанину¹ «Короткого нарису» й виправляти всі його помилки і суперечности. Ясно, що з такими ресурсами і такими способами історії писати не можна. І якщо автор не навчиться точно й сумлінно поводитися з джерелами й не уяснить самому собі процесів і внутрішнього розвитку та сполучення подій, то даремна буде дальша його праця. Читач з неї дістане не той правдивий образ нашого розвитку, що вже можна накреслити й за теперішнього стану джерел, а викривлений тенденційністю й довільністю автора, або його безпорадністю саме в основних питаннях нашого минулого. Що ж лишиться тоді од добрих замірів д. Охримовича? Книга, яку без шкоди для себе зможуть читати лише ті, що здужатимуть критично до неї поставитись? Але ж таким читачам вона власне й не потрібна. А кому треба, той бажаного так і не матиме в «Короткому нарисі» д. Охримовича.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 22. – Червень. – [Хроніка і бібліографія]. - II. Публіцистика. – Стовп. 1460–1465.

¹ Цю плутанину ще побільшує просто фатальна коректа, через яку, напр., Бодяньський надрукував «Історію Русов» мало не після своєї смерті (70-ті роки, зам. 40-х, – стор. 10), або українське дворянство де-націоналізувалося вже протягом «перших чотирьох десятиліть ХХ в.» (стор. 11).

¹ Охримович Юліан (1893–1921) – політичний і громадський діяч, журналіст, родом із Східної Галичини (м. Стрий). У 1913–1914 рр. редактор студентського місячника «Шляхи», у 1914 р. приїхав до родичів на Наддніпрянщину. Повернутися до Галичини не вдалося упродовж двох воєнних літ: як «австрієць» переховувався у Мелітополі й Криму; написав для студентських громад Києва і Москви «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.». Після створення Центральної Ради Юліан став її членом, та через нападки «Киевлянина», що, мовляв, «австрієць засідає в Центральній Раді», вийшов із її складу. Два наступні роки – секретар ЦК УПСР, співробітник газети «Народна воля» і видавництва «Серп і молот». У 1919–1921 рр. – учитель Мелітопольської жіночої гімназії, очільник відділу народної освіти Мелітопольського повіту. Через «червоний терор» життя «ідеаліста й ентузіаста, світлого й характерного “Юльчика”, одного з визначних представників і провідників галицько-української молодіжи» (В. Дорошенко) обірвалося. Його розстріляли за зв'язки з Українським Центральним Повстанським Комітетом (Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 2002. – С. 547. Див. також: Кармазіна М. С. Історик ідей Юліан Охримович // Кармазіна М. С. Між історією і політикою. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 41). У 1922 р. книжку Ю. Охримовича перевидано у Львові під назвою «Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова)», згодом передруковано в зб. «Вишкільний курс» (Брюссель, Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, Торонто, 1970, ч. 3) з передмовою Ф. Федорціва.

² Йдеться про Малоросійське таємне товариство, яке заснував В. Лукашевич у другій половині 20-х рр. XIX ст. У 1826 р. товариство було викрите, його члени заарештовані.

³ Йдеться про видання: Матеріяли до історії Кирило-Мефодіївського братства: Признання кирило-мефодіївців / Приладив до друку [з передм.] М. Грушевський. – К.: Друк. 2-ої Артлілі, 1915. – 157 с. – Відб. із: Збірник пам'яті Тараса Шевченка. – К., 1915.

⁴ Повністю «Щоденник» Т. Шевченка, очевидно, побачив світ у виданні: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – С. 9–185. До 200-річчя Кобзаря вийшов окремою книгою: Шевченко Т. Щоденник / упоряд., авт. передм. та прим. Л. Ушкалов. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. – 448 с.: 52 іл.

⁵ *Pium desiderium* (лат.) – добре побажання.

⁶ Йдеться про Лівобережну та Правобережну Україну.

⁷ У повному зібранні творів І. Котляревського вміщено «Пісню на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» та російськомовну оду «Сафо». Див.: Котляревський І. П. Повне зібрання творів / відп. ред. Є. С. Шаблювський; упоряд. Б. А. Деркача. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 237–242, 243.

⁸ У сучасній історіографії зазначається, що головною вимогою заснованої у Львові Головної Руської Ради (2 травня 1848 р.) було домагання «поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську), до якої адміністративно вже увійшла Північна Буковина і мало бути приєднане Закарпаття. Проте на таку радикальну адміністративну реформу імператор не наважився». Див.: Сарбей В. Г. Національне відродження України. - К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 122–123. – (Серія «Україна крізь віки», т. 9).

⁹ У сучасному виданні Т. Шевченка даний фрагмент вірша «Гржавець» (друга половина 1847 р., Орська кріпость) виглядає так: «Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! / Хто тебе не мучив? Якби розказать / Про якого-небудь одного магната / Історію-правду, то перелякать / Саме б пекло можна. А Данта старого / Полупанком нашим можна здивувать. / І все то те лихо, все, кажуть, од бога! / Чи вже ж йому любо людей мордувать? / А надто сердешну мою Україну! / Що вона зробила? За що вона гине? / За що її діти в кайданах мовчать?».

¹⁰ Стаття М. Драгоманова «Круговой побег украинцев от веры отцов» була видрукувана в тижневику «Вольное слово» (Женева. – 1882. – 25 февр. (№ 28). – С. 3), а згодом у виданні: Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова: в 2 т. / Изд. редакции «Освобождение»; предисл. и биогр. очерк Б. К[истяковскій]. – Paris, 1906. – Т. 2. – С. 609–611. Див.: Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011)... – С. 37, 75–76.

№ 42

[Рец.]: Віктор Обюртен¹. **Мистецтво вмирає.** Переклав Лесь Курбас². Мистецька бібліотека, ч. І. Видавництво «Грунт». Стор. 64. in 8°. Ц. 8 гривень. Київ, 1918.

«Мистецтво вмирає»... «З мистецтвом кінець»... «Воно вже померло... і ніякий бог не врятує вже мистецтва»,... «Так мусіло статись»...

Бувають часи, коли ці й подібні оклики тривожною хвилею котяться по найбільш чутливих верствах людськості, заливають її і з[н]аходять собі одгомін у теж найінтелігентніших кругах громадянства. Часи такі досить регулярно вертаються на землю. Досить, щоб людськість опинилась у суточках, щоб захмарилась далина майбутности й шляхи переплутались – і такі оклики конче будуть, мусять бути, не можуть не бути... Для одних вони дають вихід накипілому почуванню зневір'я й песимізму – і для цих занепад мистецтва означає смерть усякого мистецтва, мистецтва взагалі, мистецтва, як такого. Для інших це тільки добра okazія, щоб звести рахунки з попередниками і їх засудити на смерть: умирає, мовляв, старе мистецтво, але в муках розпаду й занепаду народжується мистецтво нове, що має

оживити й осяяти світ молодим, не виданим ще промінням. У книзі, що лежить перед нами, бачимо сполучення обох цих настроїв. Автор говорить про мистецтво в цілому й думає, що можуть бути, в кращому разі хіба хвиливі виблиски мистецтва – як от буває, що лампа блимне раз чи кілька ясніше перед тим, як згаснути; перекладчик, навпаки, певен, що тривога Обюртена принаймні передчасна: «ми стоїмо напередодні повстання такого високого і живого мистецтва, якому по силі рівного ще не бувало».

Хто з них має рацію?

Думаю, що обидва. Але зовсім не так, як і автор, і перекладчик самі розуміють справу – не абсолютно. Тим часом обидва – чи то засуджуючи на смерть усе мистецтво, чи тільки так зване «старе» – орудують якраз абсолютами.

Вже регулярність і певна періодичність отих криків та нарікань на цілковитий занепад чи занидіння мистецтва показують, що справа не стоїть власне так безнадійно. Минуть критичні часи – і мистецтво одживає. Одживає до нового занепаду, коли знов та чи інша догадлива людина занесе його на кладовище або здасть на схованку до архіва, як культурний пережиток. І в гірких, саркастичних, уїдливих ієреміадах³ Обюртена безперечно багато гіркої правди. Життя, сучасне, диференційоване, здрібніле життя з його ознаками переступного часу, з його розпорошенням людськості на дрібні атоми, з нуртуванням якихось ще не зовсім визначених сил, з потоптанням того, чим жила досі людськість, з жагучою спрагою по чомусь новому, що не набрало ще виразних форм – це життя дійсно не сприяє великому, повному мистецтву. Автор наводить приклад, що німецькі поети виспівували колись красу Рейна і згадує власні вражіння з свого дитячого віку. «Тоді були довкола мене духи Саксонії⁴, гноми⁵ гори з чудодійною гіллячкою і чари казок німецької землі. А внизу, долиною, пливли тихі води вестфальської Везери⁶. Тепер всю цю долину покрито раціонально фабриками мотузок, миловарнями і клеєварнями, а на горі таємничого герцога саксонців приліплено провінційальний пам'ятник кайзера Вільгельма Великого⁷». Бачите – тоді і тепер... Це, звичайно, не дуже то втішна річ – оті раціональні миловарні та повітові пам'ятники. Але висновок з неї автор робить занадто категорично широкий: «і ніколи вже більше на цій оганьбленій землі не почує мрійник таємних історій про саксонських гномів⁸». Чому? Адже таємні історії, чи власне та психічна потреба, що їх приводить на світ, зовсім не такі вже й лякливі, щоб наполохатись і безвісти

забігти од самого образу бравого кайзера з його акуратними бурцями⁹. Навпаки, вигадливі гноми можуть, аби оказія, посісти й саму фігуру прозового кайзера і зробити з неї джерело нової легенди, нового натхнення. Ну, а коли б саксонські гноми справді показали себе легкодухими, то не на них же світ мистецтва збігся. На цьому прикладі бачимо, який нахил до абсолютів має автор талановитого «треноса» або плача по мистецтву. Так само абсолютно бере він справу і з іншими причинами. Певна річ, не вмерло ще й кохання, цей «великий майстер і хлібодавець всіх мистецтв»; не вмер ентузіазм, не вмерла пристрасть, не вмерла пригода, не вмерла особистість. І не може вмерти мистецтво, ця, мовляв справедливо Обюртен, «найбільш особиста річ на світі», найбільш особиста й інтимна навіть у колективних утворах. Просто пересунувся центр інтересів – од гномів, скажемо, чи високих героїв до звичайних, простих людей. Але і в них правдивий талант знайде і знаходить стільки ж матеріалу для справжнього мистецтва і стільки ж щирого запалу й натхнення, скільки його попередники знаходили в гномах Саксонії. Тільки й усього. І правити панахиди по мистецтву, мабуть, таки ще рано.

Рано ще навіть у тих обмежених формах, до яких зводить плачі Обюртена перекладчик, підставляючи під категорію засудженої на смерть так звану реальну школу в мистецтві. Це так само абсолют – негодящий вже тим самим, що він абсолют. В творчості, в мистецтві найбільше важить, звичайно, не сюжет, не тема, а виконання, цебто в останній лінії сила таланту й елемент широти та безпосередности творця. Отже, школа, способи зовнішнього підходу до даного сюжету, виучка – це річ, власне, другорядна. Талант творить школу, а сама школа ще ніколи не творила талантів. Справжній талант, що не зневолює сам себе, раз у раз потрапить сказати нове слово, і, навпаки, скільки гнітючого шаблону й убійчої трафаретності виявляють іноді «самостійні піонери», які власне тільки пнуться і на самостійність і на піонерство! І я теж думаю, що ми напередодні того часу, коли народитись має велике й сміливе мистецтво, – тільки що маю також сміливість думати, що народиться воно з елементів старого, як синтез внутрішнього й зовнішнього світа, що складається на матеріал для творця, як гармонія форми й змісту. Так було – так буде і менш усього можна стати цьому неминучому процесові на заваді злостивими вихватками проти «старого» та самим новаторським ентузіазмом. Потрібно ще чогось. І те щось – то, знов кажу, талант і щирість, що знайдуть і нові, свіжі теми, й свіжих їм додадуть фарб. Це буде нове мистецтво і новим бути не

перешкодить йому те, що воно органічно з старого виросло... Та це вже не для рецензії тема, а для трактата.

Памфлет Обюртена, талановитий, з захватом і з перцем написаний, безперечно, вартий уваги всіх, хто цікавиться справами мистецтва. Він будить думку і дає матеріал і для згоди з автором, і для змагання, і для перевірки себе на пункті естетичних теорій. Переклад – середній. Місцями хотілося б більш мистецького в українській парафії подзвіння по мистецтву.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 22. – Червень. – [Хроніка і бібліографія]. – Популярно-наукові видання. – IX. Мистецтво. – Стовп. 1489–1492.

¹ Обюртен Віктор (Auburtin) (1870–1928) – німецький есеїст, мистецтвознавець, театрознавець. Народився в сім'ї, яка емігрувала з Ельзасу. Дебютував як театральний критик у «Berliner Börsenzeitung». У 1911–1914 рр. працював у газеті «Berliner Tageblatt» (Париж). У серпні 1914 р. як представник ворожої країни був арештований і ув'язнений у Діжоні, на сході Франції, далі переміщений у в'язницю на о. Корсика, де залишався до 1917 р.; через хворобу репатрійований через Швейцарію до Німеччини. Своє життя в умовах французького інтернування описав в книзі «Мій досвід у Франції». Після 1917 р. продовжив літературну працю. Як журналіст та літературний критик сформувався в перехідну добу переходу від традиції до модерну, але зумів адекватно сприйняти новації в ідеології та культурі. Київське видавництво «Ґрунт» випустило 1918 р. в перекладі Леся Курбаса книжку В. Обюртена «Мистецтво вмирає». Жанр цього твору являє, на думку фахівців, синтез елементів мистецтвознавчого етюдю, есе і поеми в прозі. Автор застерігав сучасників від однобічного захоплення науково-технічними відкриттями, стандартизацією життя, від схилення перед позитивістськими утопіями, з їхніми обіцянками негайно ошасливити людство за відмову від людської індивідуальності. Він нарікав на те, що людство, прагнучи здобути максимум прагматичних вигод, зрікається всього, пов'язаного з поетичним сприйняттям дійсності. Роздуми В. Обюртена сповнені глибокого смутку; коли ж мова заходить про міщанські «омасовлені» смаки, в тексті лунає вбивчий сарказм. Чимало пасажів цього трактату нині набули своєї нової гостроти (Лабінський М. Лесь Курбач – перекладач // Просценіум: театрознавчий журнал – 2006. – № 2–3 (15–16). – С. 122). Цей логічно переконливий і водночас емоційно потужний зразок європейської публіцистики не випадково привернув увагу Леся Курбаса, який заходився його перекладати в умовах війни і революції, в країні, що в муках відроджувалася до державного існування. Переклад даної праці вміщено у виданні: Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини / у поряд. і прим. М. Лабінського; передм. Ю. Бобошка. – К:

Дніпро, 1988. – С. 340–371. До іншої збірки Леся Курбаса увійшла його передмова до есею В. Обюртена (Курбас Л. Слово перекладача (про книгу Віктора Обюртена «Мистецтво вмирає») // Курбас Л. Філософія театру / упоряд. М. Лабінський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 20–21). У передмові «Слово перекладача» (датована 15 червня 1918 р.) Л. Курбас полемізував з автором, доводячи читачеві, що справи стоять далеко не так однозначно: «... Для нас, сучасних, до котрих вже встигли докотитися хвилі нових гасел із Заходу і Сходу, для нас, що відчули всю трагедію переломової години в мистецькій свідомості і відчужанні людства, для нас, що встигли вжитися в переломи лінії Делоне, вслухатися в дивний геній Чурльоніса, дати себе піврати вихорам Скрябіна, відчутти трагічні удари молота Маяковського, – для нас вже ясно, що поминки мистецтву рішуче не в пору. Навпаки. Нова естетика відкриває перед нами цілком новий світ і безмежні, невичерпні можливості» (див.: Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини. / упоряд. і прим. М. Лабінського. – К.: Дніпро, 1988. – С. 340–341). Дослідниця творчості реформатора українського театру Н. Корнієнко зазначає: «Режисер полемізує з “цією книжкою бездонного, безнадійного суму і глибокої любови до мистецтва”, він вірить, що майбутнє театру – в синтезі раціо і інтуїції. [...] Курбас не просто вірить у таке мистецтво, він “майструє” риштування» (Корнієнко Н. Леся Курбас: репетиція майбутнього. – К.: Либідь, 2007. - С. 61–62).

² Курбас Леся (Янович Олександр Зенон; 1887–1937) – видатний український режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. Народився в Галичині в родині акторів. Навчався на філософському факультеті Віденського університету, згодом у Львівському, але потяг до театру переміг. Співпрацював з гуцульським театром «Верховина», згодом у театрі «Бесіда», заснував «Тернопільські театральні вечори». З 1916 р. у Києві, де розпочав самостійну діяльність у «Молодому театрі» (1917–1919 рр.). Найповніше свою творчу особистість Леся Курбас проявив у заснованому ним у Харкові театрі «Березіль» (1922–1933 рр.), де працював головним режисером до самого арешту. Засланий на Соловки, розстріляний в урочищі Сандормох (1937 р.).

³ Ієреміада – тут: нарікання, ремствування.

⁴ Саксонія – земля в ФРН.

⁵ Гноми – у німецькій міфології: маленькі людиноподібні істоти, живуть у горах, лісах, під землею, оберігають скарби землі – дорогоцінні камені й метали.

⁶ Везера (Везер) – ріка в ФРН, протікає по землі Північний Рейн-Вестфалія.

⁷ Ймовірно, йдеться про прусського короля Вільгельма I (1797–1888), який у 1871 р. став німецьким імператором.

⁸ У праці В. Обюртена є чимало прикладів зникнення «ґрунту мистецтва, поезії» на теренах Великої Британії та Франції.

⁹ Бакенбарди.

№ 43

**[Ст.]: Біля початків української критики.
Куліш – як літературний критик**

В кожному письменстві літературна критика йде в парі звичайно з журнальною літературою: розвивається, шириться і міцніє ця – буває та пишастесья й критика, бодай на око; занепадає чомусь журналістика – одбивається це зараз же приниженням та зубожінням на критиці. І це річ натуральна, неминуча. Адже критика – то суд сучасників над літературними подіями свого часу, як історія – суд нащадків над подіями часів попередніх. Критик повинен неуханно держати руку на живчику поточного літературного життя, і може тому-то й стоїть критика так близько до публіцистики, що методами роботи своєї дуже рідна з нею, одрізняючись тільки темами, сюжетами, хоча й останні часто збігаються, як збігаються і літературні події з життєвими. А нігде, ні в якій парості письменства не одбиваються так поточні події, як у журналістиці. Отже, критика – то донька журнальної літератури, і, напр., Белінського не можна уявити без «Отечественных Записок»¹, як і Добролюбова поза «Современником»², чи Писарева, ви[й]нятим з «Русского Слова»³. Критик буває особисто зв'язаний, просто востає в те видання, якому сам же й виразного надає обличчя.

Коли ми оглянемося на минуле української критики, то побачимо, що вона починається слабенькими паростками тільки з 30-40 років, та й то ледве попервах і сама дихає. Вийшла давно «Енеїда» Котляревського, одмахав свою путь життєву її автор – і ледве чи за життя міг читати критичні, опріч однієї-однісінької, оцінки своєї роботи⁴. Так само з'являються на літературному обрії Артемовський-Гулак, Боровиковський, Гребінка, народжується нарешті в українському письменстві Основ'яненко, заводить свою пісню велетень світової літератури Шевченко – мовчить українська критика. Мовчить, бо не було де стежити за поточними подіями в літературі, не було місця на оцінку їх та на висновки, що матеріал для них давала оновлена література українська. І тільки в 40-х роках, коли повстало по нещасливих спробах виданнів періодичних подобіє чи сурогат української журналістики – альманахи й збірники з чисто українським змістом («Ластівка»⁵, «Сніп»⁶, «Молодик»⁷ тощо) – починає потроху одводити голос і українська критика. І новонародженій критиці (Бодяньський, Костомаров, Метлинський, пізніше О. Котляревський, Куліш⁸ та ін.) довелося зразу ж правити й за

історію письменства. Так багато перед очима пройшло з літературного життя не оціненим і не зазначеним навіть, такі ще хисткі були літературні погляди не то на українські твори, а на саме письменство в цілому, що неминуча була потреба, торкаючись сучасности, обертатись до минулого, підбивати підсумки й підводити ґрунт під письменство, минулим пояснити сучасне, оцінюючи за одним заходом і літературні події з того минулого. Тим-то перші спроби української критики раз у раз на історичному стоять ґрунті, огляд літературного життя попереджають оглядом літературного руху в минулому і в йому вишукують підстав та ґрунту для молодого письменства. Історія української критики починається тільки з історією збірників-альманахів, цих предтеч власної журналістики, і осажується зразу на історично-літературних підставах. Це треба пам'ятати, розглядаючи і літературно-критичну діяльність Куліша.

Власне кажучи, Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, – критиком, що не випадково прохопився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті, звичайно, часи, освітлювати питання поточного письменства. До Куліша маємо тільки історичні – од Котляревського й до днів того чи іншого критика – огляди: Бодяньського (Мастак, в «Ученых Записках Московского Университета» р. 1834), Костомарова (Галка І.⁹ в «Молодику», 1844 р.), Метлинського (при «Южном Русском Сборнике»¹⁰, 1848 р.), не рахуючи трохи пізніших (60-х років) авторів, як О. Котляревський та М. Гатцук. Але всі згадані тут огляди, з причин допіру зазначених, мали швидше ретроспективний характер і питання сучасности на другий одсували план, ледве кількома словами згадуючи про них. Куліш, що на поле критики виступав вже по переломі в духовому житті Росії (після Севастопольської кампанії)¹¹, отже, за часів трохи ніби вільніших, мав і простору більше, і обставини догідніші. Не кажучи вже про те, що інтерес до українського письменства тоді збільшився навіть у крузі російської журналістики, до послуг йому стала незабаром і власна трибуна – «Основа»¹², а також ті окремі видання, які почали були під той час виходити й до яких Куліш доставчав рясно своїх передмов. Розворушення в громадському житті одбилось зараз же на письменстві й дало перший почин і справжній літературній критиці.

Вперше на цю постать звертає Куліш р. 1857 в знаменитому «Епilogе к Черной Раде»¹³ («Об отношении Малороссийской словесности к общерусской»), надрукованому додатком до

російського перекладу цього роману в «Русской Беседе»¹⁴. Кулішеві спало на думку пояснити російському громадянству, чому він свій роман написав був по-українському, от «епілог» і мав таке пояснення дати. На жаль, багато знаходимо ми тут плутаних думок і того нахилу до культурного «об'єдинительства», що іноді прокидався в Кулішеві, як наслідок його літературних і особистих зв'язків. Саме тоді бо Куліш скінчив свою працю над виданням першої біографії Гоголя («Записки о жизни Н. В. Гоголя», 1856 року) і весь був під впливом Гоголевої діяльності, що дуже одбилося на самому критикові ризиковитими тезами про «нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным». Але вже тут знаходимо чимало справедливих та влучних уваг про творчість Квітки й Шевченка, надто з того боку, що торкається мови. «Здесь мы видим, – писав Куліш про спроби перекладу на російське повістей Квітки, – доказательство, какая тесная связь существует между языком и творящею фантазией писателя, и в какой слабой степени передает язык другого народа понятия, которые выработались не у него и составляют чужую собственность». Отже, в психічній потребі творити на рідній мові бачить Куліш внутрішні підстави до відродження українського письменства. «Политическое ничтожество Малороссии», яке тут же Куліш підкреслює без певних підстав, тільки дужче одтіняє для його цю моральну височінь справи, що піднімають на свої плечі українські письменники нових часів. Вони ведуть далі те діло, що розпочав народ своєю колективною творчістю, вони безпосередні спадкоємці тих скарбів, що зібрав народ у своїй усній словесності. Оглянувши згодом долю українського народу в світлі історії його давнього письменства, Куліш з властивою йому однобічністю й категоричністю запевняє, що «нема ж нашого й духу у тій словесності, що величають її древньою руською. Дух наш, – додає він, – зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об'явивсь недавнього часу писаннями українськими» («Нарис історії словесности русько-української», 1869 р.). «Мы, – писав Куліш про письменників українських ще за часів праці над «Чорною Радою», – мы и народ – одно и то же, по нравственному развитию Малороссийского населения, но только он с его изустной поэзией, представляет в духовной жизни первый период образования, а мы – начало нового, высшего, периода... Наша (поэзия) построена прямо на началах его изустной словесности (понимая это слово в его обширном смысле) и, идя к развитию по законам общечеловеческого развития,

приняла в себя новые начала жизни. Мы, следовательно, только многостороннее своих предшественников, украинских бардов, но они не лишили нас наследства по себе ни в каком отношении» («Записки о Южной Руси», т. I, 1866 [р.]). І це була укохана думка Кулішева, до якої він часто вертається, підкреслюючи раз у раз цю преемственність між народною словесністю та новітнім українським письменством. «Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає», – писав Куліш трохи згодом, коли вже лагодився своєю «Историею воссоединения»¹⁵ розбивати старих кумирів, яким ще недавно вклонявся («Погляд на усню словесність українську», 1870 р.). «Писана словесність, яка б вона не була розкішна або мизерна, виростає не з якого іншого ґрунту, тільки з того самого народу, котрого щире слово взяли собі писателі за поткання до своєї мислі», – ще раз нагадує Куліш, оцінюючи твори Ганни Барвінок (1860 р.) саме з погляду їхнього іспиту «на своїх рідних джерелах духовних». «Переїмати склад речі, – кінчає Куліш цю оцінку, – треба нам тільки в свого народу, в найкрашчих істот його; вдихати в себе поетичну силу треба нам тільки з свіжої натури наших селян. На тім стоїть сила нашої словесности; з того вона до віку вічного молодітиме і ніколи вона тим робом не зникчємніє» («Хата»¹⁶, 1860).

Отже, для Куліша найбільшою справою національного відродження було приєднання літератури до того джерела, що дав народ, цей «ісполин самостійного духа», в своїй усній словесності. Тільки-но з моменту такого приєднання починається для Куліша «настояща жизнь нашего южного русского племья»; од нашого тільки часу, коли такий синтез щиро-народнього з здобутками вселюдської культури став ніби фактом, «підє настояща його історія поміж народами – а то все була дїтська казка» («Григорій Квітка і його повісти», 1858). Не диво, що разом з тим, як поступав Куліш у своїй національній самосвідомості, він міняв і той погляд, що висловив був колись у першій своїй критичній праці, в отому «Епілозі» до «Чорної Ради». Там він ще виправдується за те, що пише по-українському: «Вообразят, пожалуй, что я пишу под влиянием узкого местного патриотизма и что мною управляет желание образовать отдельную словесность в ущерб словесности общерусской. Для меня были бы крайне обидны подобные заключения», – заявляє Куліш і далі досить широко аргументує за таке становище рідного письменства, за якого воно ніколи ходу не мало б і не вибилося б з стадії вічного провінціалізму. Трохи, не багато минуло

часу – і Куліш перестав лякатись чи ображатись на те, що «вообразят». Та власне не лишалось і місця для здогадів, бо Куліш не навмання вже, а руба ставить питання про самостійність українського письменства та його самодовільну вагу для українців. «Нехай, – висловлює він цей новий “погляд на українську словесність” у “Хаті”, – нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки *нарівні* з Байроном, Шиллером і Міцкевичем. Ми й сами всього того доволі поначитувались і вже сказати, що на смакувались. Тільки ж бо у гостях, кажуть, добре, а дома ще лучче. Побенькетувавши на тому пишному чужоземному бенкеті, рвемося ми тепер, мов із неволі, у рідні села, степи й луги. Там нам любо, там нам здорово і на серденьку легко» («Хата», 1860).

Цей власне погляд про поворот з чужоземних пишних бенкетів, на рідні села, степи й луги і прикладав потім Куліш у своїй критичній роботі. Загально кажучи, схема розвитку нового, – а тільки таке визнавав критик за рідне, – українського письменства вкладається в формулу більшого чи меншого наближення до народнього духу та мови. Звідси у Куліша неохота не тільки до таких старших письменників, як який-небудь Кліментій¹⁷ та численні заступники «могилинської колегії»¹⁸, але навіть до Котляревського, не згадуючи вже про макароничне¹⁹ галицьке письменство, яке він характеризує, як «словесне баговиння», як «бурсу бурсою» («До Счастливого Соломона»²⁰). Перебіг цього нового письменства Куліш сам укладає в такі рамці. «Догожаючи смакові товариства панського, перелицював полтавець Котляревський “Енеїду” і напечатав уперве року 1798, а до театру скомпонував дві опері: “Наталку-Полтавку” і “Москаля-Чарівника”. Незабаром після цього харьковець Артемовський-Гулак появив невеличкі свої твори гарними віршами, яко проби народньої мови. Декому дуже вони вподобались. Між ученими людьми пронеслась тоді гадка: чи не була б українська мова згідна до літературної роботи? Несміливо обзивались із таким словом, бо люде поважні судили так, що не можна сею мовою підняти духа вгору, не можна написати нею високого нічого, а хіба сміхотворне. Тоді Квітка, назвавшись Основ'яненком, появив свою “Марусю”, та й довів нею до плачу кожного, хто читав або слухав. Ця повість положила нерушиму основу новій словесности українській. Шевченко був уже другим її спорудником» («Нарис історії словесности українсько-руської»²¹).

Квітка й Шевченко, додаючи до цих двох іменнів іноді ще

третє – Марка Вовчка, а при кінці й Котляревського¹ – це для Куліша був угловий камінь нового українського письменства. Їхнім творам він найбільш присвячував уваги в своїх критичних працях («Григорій Квітка і його повісти»²², «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній?»²³ «Народні оповідання Марка Вовчка»²⁴, «Передне слово до громади» в «Хаті»²⁵, «Котляревський»²⁶ в «Основі»). Їхніми ж творами випробовував завжди критик і праці поточного письменства, тих молодих письменників, що обізвалися слідом за старшим поколінням (твори Щоголіва, Кузьменка, Ганни Барвінок тощо). Всюду до літературних творів заходить Куліш, найпаче доглядаючись, чи відповідають вони до народного духа, якого виразниками були, на його думку, згадані основоположники українського письменства. «Задачею нашей украинской критики, – писав Куліш в «Основі», – должна быть строгая проверка литературных созданий эстетическим чувством и воспитанным в изучении своей народности умом» («Характер и задача украинской критики») ²⁷. В цій «повірці» доводилось критикові бути суворим, доводилось навіть поважно ставити питання – чи можна й чи годиться критиці в молодому письменстві пускати в діло увесь свій критичний апарат, чи тільки добре показувати, про лихе ж і помовчати. «Когда, – відповідав на це питання Куліш, – писатель выступает перед свежее, развивающееся общество людей, настойчиво добывающихся от писателя духовной пищи, удовлетворяющей народному вкусу, тут критику не кстати дремать в покойных креслах и спросонков покрикивать: *браво, браво!*» (Там же). І Куліш занадто серйозно дивився на письменство, щоб інакше розуміти завдання критики, хоч йому доводилось часто іншим грішити гріхом, а саме – занадто великим, часто – скажу так – кулішівським суб'єктивізмом у своїх критичних присудах. Про Котляревського в світлі Кулішевої

¹ Свій первісний суворий погляд на Котляревського Куліш змінив аж у 80-х роках. «Велике це діло (“провозгласити нову націю між націями во ім'я рідного слова і самостійного світогляду”) розпочав просто-думно, без особливого задуму, Котляревський, і розпочав так радикально, мов соціальний реформатор», постягнувши з Олімпу богів і богинь, а з високих постаментів героїв широкославних. Згадавши, що в «Наталці Полтавці» Котляревський дав ще й зразок літератури поважнішої, але що сучасники («отці наші») не зрозуміли Котляревського, Куліш закінчує справжньою реабілітацією батька українського письменства од колишніх на його власних наріканнів: «Отже з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослося із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занепасть ні панський егоїзм, ні государня політика: народилась українська література» («Хуторна поезія», 1882).

критики вже згадано. Те ж саме треба сказати і про Шевченка, якого Куліш по перших великохвальних оцінках зганив потім суто партацьким способом. Те ж саме й про Марка Вовчка, якого потім критик систематично замовчував. Так було й ще з одним кумиром Кулішевим – Гоголем. Але це належить не так вже до критичної влучності чи добросовісності Куліша, як до загальної драми його життя, що робило собі іноді глум з цього літературного диктатора свого часу й безперечно одного з найвизначніших в українстві людей.

І проте, не вважаючи на всі свої помилки й гріхи, в історії української критичної думки Куліш, напевне, займе показне місце. Був це перший, можна сказати, критик, що з широким світоглядом і певним критерієм критичним заходив до справ літературних. Одбиваючи на собі загальні впливи європейської й російської критики 40-х років, він через специфічні обставини українського письменства мусів будувати свої критичні присуди на ґрунті, з одного боку, історичнім і національним; з другого, підганяючи перший під останній. Це позбавляло оцінки його подекуди історичної перспективи, як у присудах про все старе наше письменство та про Котляревського. Але це ж надавало його критичним спробам і того – може, одностороннього – перцю, що найдужче впливав на сучасників, бо критик ставив руба пекучі питання часу й давав па них виразні відповіді. Нахиляючись теоретично до естетичного напрямку, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. Не рахуючи випадкових критичних екскурсів пізнішими часами, мало не всі критичні праці Куліша належать до 50-х і 60-х років, а як богом того часу був йому народ і рідне слово, то Кулішева критика найменше, може, підлягла різким змінам, звичайним у цього письменника, найменш зазнала руйнації, власною рукою заповіданої. Куліш-критик – це, насамперед, народолобець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харибдою²⁸ своєї вдачі та зверхніх обставин. І українська критика може бути вдячна своєму першому працюючому, що не знизив він її прапора, але твердою рукою засадив у певний ґрунт, який обробляти пильніше довелося вже Кулішевим наступникам.

Книгарь. – 1919. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – Стовп. 1529–1538.

¹ «Отечественные записки» – щомісячний журнал демократичного спрямування, виходив у Петербурзі у 1839–1884 рр. Відділ критики у 1839–1846 рр. вів В. Белінський.

² «Современник» – журнал під такою назвою тричі виходив у Петербурзі. М. Добролюбов співпрацював з редакцією у 1847–1861 рр. На цей час журнал був місячником, пропагував революційно-демократичні ідеї.

³ «Русское слово» – щомісячний журнал, виходив у Петербурзі у 1859–1866 рр. Дякуючи Д. Писареву, перетворився на популярне періодичне видання демократичного спрямування.

⁴ Ймовірно, йдеться про те, що «із захопленням про “Енеїду” висловлюється Г. Квітка-Основ’яненко», як писав М. Мороз. Цей же автор зазначив, що критичні відгуки на поему зробили російський вчений Євгеній Болховітінов, чеський славіст Йозеф Добровський, польський вчений С. Бандтке, однак «цікаві й оригінальні думки про літературну спадщину І. Котляревського» М. Костомарова з’явилися вже по смерті поета, в огляді, вміщеному в збірнику «Молодик» (1844 р.) (Мороз М. О. Іван Котляревський: Семінарій / За ред. Є. П. Кирилюка. – К.: Вид-во «Вища школа», 1969. – С. 10–17).

⁵ «Ластівка» («Ластовка») – альманах, укладений і виданий Є. Гребінкою (Петербург, 1841 р.), крім фольклорних записів містив твори тогочасних українських письменників.

⁶ «Сніп» – літературний альманах – «український новорічник», вийшов у Харкові у 1841 р. Видавець і редактор О. Корсун.

⁷ «Молодик» – літературно-мистецький альманах, виходив у 1843–1844 рр., три книги з’явилися у Харкові, остання – у Петербурзі. Видавець І. Бецький.

⁸ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист, громадський діяч, родом з містечка Вороніж на Чернігівщині (тепер Сумська область). Навчався у Київському університеті, але не скінчив його, вчителював. У Києві зблизився з гуртком молодих інтелектуалів, які утворили згодом Кирило-Мефодіївське братство. З 1845 р. жив у Петербурзі, де готувався до наукової діяльності, збирався у закордонне відрядження. Арешт у справі Кирило-Мефодіївського братства став на меті цим планам. Відбувши заслання, П. Куліш повернувся в російську столицю, де розгорнув велику літературну, наукову та видавничу діяльність. У

60-х рр. XIX ст. жив і працював у Польщі, потім у Галичині. Останні роки провів на хуторі Мотронівка (Ганнина Пустинь) Борзенського повіту на Чернігівщині. Там і похований. П. Куліш – безсумнівно, одна з найяскравіших постатей українського XIX ст., але водночас і найбільш суперечливих. Подальшому вивченню його колосальної спадщини перешкоджає відсутність систематизації та оприлюднення його доробку в різних галузях україніки. С. Єфремов присвятив П. Кулішу такі статті: До біографії Куліша // Рада. – 1908. – № 224. – С. 1; Новий похорон Куліша [Видання творів Куліша під ред. І. Каманіна] // Рада. – 1908. – № 236. – С. 2–3; Без синтезу. Пам'яті П. Куліша // Рада. – 1912. – № 27. – С. 1; Провільний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Пантелеймон Куліш: зб. пр. комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – К.: [б. в.], 1927. – С. 5–11.

⁹ Ієремія Галка – псевдонім М. Костомарова.

¹⁰ «Южный русский альманах» – український літературний альманах, укладений і виданий у Харкові А. Метлинським (1848 р.).

¹¹ Йдеться про Кримську війну 1853–1856 рр., яку Росія програла Англії, Франції та Туреччині. Ця обставина й смерть імператора Миколи I (1855 р.) змусили його наступника Олександра II вдатися до радикальних реформ державного управління.

¹² «Основа» – літературно-науковий місячник, виходив у Петербурзі у січні 1861 – жовтні 1862 рр. Видавець В. Білозерський, редагували часопис П. Куліш і М. Костомаров. Довкола редакції згуртувалися провідні українські літератори, вчені, громадські діячі.

¹³ «Чорна рада» – історичний роман П. Куліша, сюжет взято з доби Руїни. Перші розділи були вміщені на сторінках журналу «Современник» у 1845 р. У 1857 р. роман вийшов окремою книжкою українською мовою й одночасно російською друкувався у журналі «Русская беседа».

¹⁴ «Русская беседа» – російський журнал слов'янофільського спрямування, виходив у Москві в 1856–1860 рр. З 1858 р. фактичним редактором був ідеолог слов'янофілів І. Аксаков.

¹⁵ «История воссоединения», повна назва «История воссоединения Руси»: у трьох т. – одна з найбільш контроверсійних історичних праць П. Куліша, вийшла у Москві у 1874 р.

¹⁶ «Хата» – літературний альманах, двома випусками (лютий і травень 1860 р.), вийшов у Петербурзі за редакцією П. Куліша.

¹⁷ Йдеться про поета Климентія Зинов'єва, відомого як першого українського збирача народних приказок. Є. Нахлік повідомляє, що рукописну збірку його віршів «віднайшов в одному з монастирів» О. Шишацький-Ілліч. У 1859 р. П. Куліш «написав розлоге “исследование о Климентие, украинском стихотворце времен гетмана Мазепы”», вміщене того ж року в «Русской беседе», а в 1861 р. у журналі «Основа»

(Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 306).

¹⁸ Могиллянська «колегія» (колегіум) – вищий навчальний заклад, заснований у Києві митрополитом Петром Моголою у 1632 р. П. Куліш у тритомовому історичному дослідженні «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)», збірнику «Позичена кобза», поемі «Грицько Сковорода» негативно оцінював роль цього навчального закладу та його очільників й представників у формуванні української культури. Див. докладніше: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 2. – С. 304–305.

¹⁹ Макаронічний – перенасичені іншомовними словами та фразами текст або усна мова.

²⁰ Йдеться про твір П. Куліша (псевдонім Юс Данило): «До Счастливого [Щасного] Саламона, прочитавши його “Коломийки і шумки”: Допись з України», вміщений у газеті «Мета». – 1865. – № 6. – 30 цвітня (12 мая). Републікація: Куліш П. До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки» (Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – С. 121–125).

²¹ «Нарис історії словесности українсько-руської: Погляд на занедбання народньої мови» вперше було надруковано в «Правді» (1869, № 1, № 2/3) без зазначення прізвища автора. Републікація: Куліш П. Нарис історії словесности українсько-руської: Погляд на занедбання народньої мови // Хроніка-2000. – К., 2009. – Вип. 78. – С. 125–134.

²² «Григорій Квітка і його повісти» – ймовірно, йдеться про передмову П. Куліша до здійсненого у Петербурзі у 1858 р. видання творів Г. Квітки-Основ'яненка – Слово на новий виход Квітчиних повістей (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 2. – С. 293).

²³ «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній?» – III лист із циклу «Листи з хутора», надрукований в «Основі», 1861, № 3 (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 2. – С. 92, 313).

²⁴ «Народні оповідання Марка Вовчка» – ймовірно, йдеться про працю П. Куліша «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання” Марка Вовчка», яка з'явилася на сторінках грудневого числа (1857 р.) «Русского вестника» (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 1. – С. 233).

²⁵ «Передне слово до громади» в «Хаті» – повна назва «Передне слово до громади: Погляд на українську словесність» – вступне слово до альманаху «Хата». Див. примітку 15 до даної статті.

²⁶ «Котляревський» – друга частина праці П. Куліша «Обзор украинской словесности», з'явилася друком в журналі «Основа», 1861, № 1 (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 2. – С. 26).

²⁷ «Характер и задача украинской критики» – стаття П. Куліша, вміщена в журналі «Основа», 1861, № 2 (Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель... – Т. 2. – С. 85).

²⁸ Сцилла (Скілла) і Харибда – у грецькій міфології два чудовиська, що мешкали на берегах вузької морської протоки й полювали за моряками. Проскочити між ними було справжнім чудом – пощастило тільки аргонавтам та Одиссею.

№ 44

З приводу однієї рецензії

Останній зошит «Книгаря»¹ приніс мені досить несподівану новину: показується, що я, без жодного намислу, заповдіяв прикрість д. Ревуцькому¹, і цей прикрий д. Ревуцького настроїв виявився в його рецензії на мою «Коротку історію укр[аїнського] письменства» («Книгарь», число 21, № 897²). Виходить, ніби моя це повинність, щоб залагодити якое тее прикре вражіння.

Попробую.

Д. Ревуцькому «перш за все здається», що я не знав, навіщо писав свою книжку. Увесь час причувається йому мое вагання – «між наміром дати книжку для самоосвіти й бажанням пристосувати її хоч трохи до типу шкільного підручника». «Здається» і «почувається», і от на цих хистких підвалинах з сфери підсвідомого й засновує рецензент більшість своїх закидів. Для мене це загадка, як він потрапив прочитати мої заміри й бажання. Принаймні в книзі він їх не міг вичитати. І я мусів би рішучо запротестувати проти такого нечемного заглядання мені в душу, як би не протестувала і сама вже книжка своїм планом та виконанням. Я, що маю право говорити не на підставі самого «здається», можу завірити мого рецензента, що і в голові собі не покладав, щоб конкурувати з авторами численних підручників, між якими, на жаль, підручника з історії українського письменства таки бракує. Єдине, чого я хотів – це дати

¹ Замітка «З приводу однієї рецензії» призначена була для 22 числа «Книгаря», але через обставини, незалежні як від автора, так і від редакції, в свій час не могла з'явитись. *Ред.*

найелементарніші відомості з історії письменства і виложити їх так, «іж би вшелякий і найпростіший чоловік могл би шо колвек, ведлуг довціпу своего, поняти»³. Отже, виходячи з цього, сама собою позначилась потреба і в таких само найелементарніших відомостях з так званої теорії словесності. Так повстав той вступний розділ, на якому зосередив свою критичну увагу д. Ревуцький. Думка була, щоб книга стала в пригоді читачеві, який нічого з даної сфери не знає, і заохотила його до дальшого читання. А як д. Ревуцькому здалося, що він має перед собою підручник, то він і навчає мене, що я того, а того не використав, того чи того не згадав, те або інше проминув. Каюсь – і не використав, і не згадав, а проминув стільки, що зовсім великої не треба вченості, щоб усе тее добачити. Вже це саме повинно було б підказати рецензентові, що я на підручник і не збирався й що йому варто б іншого було об'єкта пошукати для важкої гармати своєї вченості, посилаючись і на найновіші підручники, і на останні праці з теорії словесності, і на всякі наукові твори. Ця, скажу так, дешева вченість або не дуже-то почесна манера виявляти її не до речі – б'є поза мету, яку я собі єдино ставив. Хіба й я не міг би, кажучи словами Гейне, виколупувати родзинок із булки та всяких учених творів нацитувати, – це ж зовсім не так уже й важко... Але я уявляю, в якому становищі опинився б мій читач – той, що для його призначав я свою книгу, – коли б я пішов був за порадами мого рецензента. Ось, напр., слово «трагедія». Я пояснив його, скільки міг, популярно. Д. Ревуцький ремствує, що я взяв тільки одну теорію і «ні словом не обізвався» про другу – про теорію походження назви «трагедія» від дифірамба⁴ сатирів⁵ (цапиний спів – «козлопеніє»), теорію, що веде початок свій просто від Аристотеля (Aristot. «Poet.», 4⁶). І тут же у виносі цілий науковий арсенал на посрамленіє мені виставлено. Це все дуже ґрунтовно, але я запитаю, чи мій читач – отой, що нічого не знає з історії письменства – виграв би, коли б автор елементарно-популярної книжки впірнув був у нетрі «козлопенія» (!) й засипав його подробицями про численні, часто суперечні теорії, які тільки теоріями кінець кінцем і лишаяються? Не кажу вже про те, що довелось б разом – і що то за дифірамб вияснити, і про сатирів розказати, і цілий може розділ з митології приточити. Звичайно, «догматизму», який так дратує д. Ревуцького, може б тоді й не було, та – смію думати – не стало б і популярності. Я зовсім свідомо вибирав

простіші шляхи, хоча б навіть і з ризиком попасти під учені стріли того або іншого мисливця. Д. Ревуцькому «здається», що я про педагогічні лаври між школярами мріяв, і тому він сміливо пише: «Aristot. “Poet.” 4», – а я знаю, яку мороку цим і подібними «Aristot.» завдав би я своєму читачеві, і тому рука у мене не повернулася, щоб обтяжати його пам'ять цілком йому на цей раз непотрібними сатирами.

Це один тільки приклад, але такий самий вигляд мають мало не всі закиди д. Ревуцького, опріч, звісно, тих, де він сам, не вважаючи на весь свій арсенал солідний, плутається й очевидно негаразд собі справу уясняє. Так вийшло, напр., з увагою про силабічне та тонічне віршування, або – ще гірше – з мою «помилкою» про «Зборники Святославові»⁷. Я назвав Святослава київським князем – *чернігівський*⁸ аж підкреслює д. Ревуцький з посиланням «на Івакіна»⁹. Це вже просто нестерпучий комізм, і я без жодної родзинки з наукової булки нагадаю д. Ревуцькому, що чернігівський Святослав був же й великим князем київським, і до того ж саме в той час, коли йому ті «Зборники» дісталися. То, може, ж таки мав я принаймні хоч стільки рації в своїй «помилці», скільки й д. Ревуцький у своїй «поправці», підпертій авторитетом Івакіна, проти якого я, звісно, нічого не можу сказати: родзинку виколупнуто знаменито!...

Вся моя книжка, на думку рецензента, – «це механічно зкорочена велика “Історія письменства”, при чому»... «При чому» автор рецензії не завважає, що в короткій історії чимало якраз є такого, чого нема у великій, – хоча б от життєписи письменників або розділ про популярне письменство. Ця неввага тим дивніша, що д. Ревуцький добачив, напр., «багато політики (Центральна Рада, Скоропадський і т. д.)», тим часом коли у мене цій означеній політиці присвячено рівно аж дві фрази (в життєписах Грушевського й Винниченка). Коли й це «багато», то що вже розуміти під неозначеним «і т. д.» – зовсім не можу доміркуватись. Так само не можу дошукатись у себе «ворожого відношення до творів цілком естетичного характеру» і думаю з згаданих вже прецедентів, що й це д. Ревуцькому тільки так «здається».

Ще кілька слів про позитивні вказівки д. Ревуцького.

«Не слід би й залишати, – навчає він, – тут розполог матеріалу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріал чи то по літературних напрямках – етнографічному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях – драма, епос, лірика,

чи як *інакше*» (!). Поминаючи вже те, що у мене матеріал розложено зовсім не десятиріччями, а більшими періодами і десятиріччя мають вагу тільки як зверхня межа для внутрішнього споріднення, – запитаю д. Ревуцького, чи думав він над тим, що саме мені пропонує? Комічне «чи як інше» лишу на боці, бо з його, очевидно, пожиток не великий. Але ось цікаво поглянути, яку б дав собі раду рецензент з літературними напрямками, коли у нас вони якраз і не мають ясно окреслених меж і коли одного й того самого письменника можна і роздерти і по різних напрямках, і убгати мало не всіх в етнографічний чи реалістичний. Класичний приклад з історією літератури проф. Петрова¹⁰, міг би вже навчити, що з такої спроби нічого, крім довільності і плутанини, вийти не може, а тим більше, коли й самий принцип поділу, як це бачимо у д. Ревуцького, не видержує найелементарніших вимагань наукової класифікації (ділити літературу на етнографічну й романтичну – нічим не краще і не гірше, як ділити, скажемо, на перекладну й віршовану: не одну ознаку покладено в основу класифікації). Лишається ще «по галузях» – нагадує мені д. Ревуцький. Це було б зовсім добре, тільки – може, рецензент з цим згодиться – була б це історія «галузей», а не історія письменства. А втім не знаю, чи й згодиться, бо коли д. Ревуцький ставить у мінус книзі навіть те, що «дуже дбає автор про літературність викладу, про те, щоб одно чіплялося за друге й з другого виходило», – то тут вже цілком не знати, чи можна з таким критиком взагалі до чогось домовитись.

Рецензована книжка, може бути, й справді нікуди не годиться, але треба було д. Ревуцькому інших на це доказів пошукати і не здаватись на власну фантазію («здається») та на свою величезну охоту посрамляти дешевим коштом виколупування родзинок. Не книгу бо такі способи можуть дискредитувати, тільки самого рецензента.

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – № 23–24. – Липень – серпень. – [Хроніка і бібліографія]. – Стовп. 1642–1645.

¹ Ревуцький Дмитро Миколайович (1881–1941) – музикознавець, фольклорист, літературознавець, родом з Чернігівщини (с. Іржавець). У 1906 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1918 по 1923 р. працював викладачем Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Від 1919 р. почалася його активна наукова та ви-

давнича діяльність. Видав «Українські думи та пісні історичні» (К., 1919; 1930; 2001). Автор посібника з мистецтва театральної декламації «Живе слово. Теорія виразного читання для школи» (К., 1920; Львів, 2001). У 1923–1941 рр. – співробітник науково-дослідних установ Академії наук УРСР, вивчав спадщину вітчизняних композиторів, народно-пісенну творчість. Уклав збірку українських народних пісень «Золоті ключі» (К., 1926; 1929). Його рідний брат – композитор і педагог Левко Ревуцький (1889–1977) (Куклик В. В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (біографічно-культурологічний нарис) // Вісник Львів. ун-ту. Серія: мист-во. – 2002. – Вип. 2. – С. 212–235).

² Див. в додатках до даного видання коментар М. Зерова за підписом «Ред.» до відгуку С. Єфремова на рецензію Д. Ревуцького (Книгарь. – 1919. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – [Хроніка і бібліографія]. – Стоп. 1645-1646). Також в додатках подано: Ревуцький Д. [Рец.]: Сергій Єфремов. Коротка історія українського письменства. Вид-че Тов-во «Криниця» у Києві. Київ, 1918 // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стоп. 1378–1382. Споріднені зауваження: Ревуцький Д. Читанки для школи (Огляд Д. Ревуцького) // Книгарь. – 1919. – Ч. 18. – Лютий. – Стоп. 1109–1122. Так, на думку критика, С. Єфремов «... підходить до історії письменства виключно із боку культурно-соціального (“провідна думка - визвольна в широкому розумінні ідея”)...» (Ревуцький Д. Читанки для школи (Огляд Д. Ревуцького). – Стоп. 1119).

³ «Іж би вшелякий і найпростіший чоловік могл би шо колвек, ведлуг довціпу своего, поняти» – цитата з розділу 2 «Історії українського письменства» Сергія Єфремова: «Надто з цього боку цікава спроба решетилівського священика Семена Могили дати “Науку хрестиянськую” (р. 1670) “барзо простою мовою і діялектом, іж і найпростішому чоловікові снадно понятая”. Могила для своєї праці має певні теоретичні підстави: “для того самого і коротко, і мовою назбит простою преложилося, іж би в церкві Божій вшелякий і найпростіший чоловік могл шо колвек, ведлуг довціпу своего, поняти і в Євангелії того дня читанім зрозуміти”».

⁴ Дифірамб – у грецькій міфології – пісня сатирів на честь бога Діоніса, урочистий вірш чи пісня на честь кого-небудь.

⁵ Сатири – у грецькій міфології демони родючості, людиноподібні істоти, але з хвостами й цапиними ніжками.

⁶ Так у науковій літературі позначається відповідна праця Аристотеля.

⁷ «Ізборники Святославові» – найдавніші пам'ятки писемності Київської Русі – два збірники статей, написані у 1073 і 1706 рр. для київського князя Святослава Ярославича.

⁸ Святослав Ярославич – син Ярослава Мудрого, був князем волинським (до 1054 р.), чернігівським (1054–1073 рр.) і великим князем київським (1073–1076 рр.).

⁹ Івакін (Івакин) Іван Михайлович (1855–1910) – російський історик,

походив з старовинної московської сім'ї купця третьою гільдією. Педагогічні виклади І. М. Ивакіна тривали майже 30 років. Серед літературних здобутків його – переклад з латини «Описания путешествия польского посольства в Москву в 1678 году» («Чтения в Обществе любителей истории и древностей российских», 1891, кн. 3), книга «Князь Владимир Мономах и его поучение. Часть первая. Поучение к детям, Письмо к Олегу и отрывки». - М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1901. - VIII, 326 с.), спогади щодо періоду 1880 - 1889 рр., коли він близько контактував з родиною Толстих, особливо з Сергієм Львовичем (Толстой С. Л. Вступительная статья: [Толстой в 1880-е годы. Записки И. М. Ивакина] / Публ. Н. Н. Гусева, В. С. Мишина // Лев Толстой: В 2 кн. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - Кн. 2. - С. 21-25). Фрагмент, що не увійшов у попередню публікацію: Из «Записок» И. М. Ивакина. Публикация, подготовка текста и комментарий Т. Г. Никифоровой // Неизвестный Толстой в архивах России и США. - М.: АО «ТЕХНА-2», 1994. - С. 92-121.

¹⁰ Професор Микола Іванович Петров – автор досліджень «Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII веков» (1880 р., 2-ге вид. 1911 р.) та «Очерки по истории украинской литературы XIX века» (1884 р.). Див.: Академік Микола Іванович Петров 1840-1921: біобібліографія / НАН України, Ін-т укр. археографії; уклад.: В. Микитась, Н. Микитась. - К.: [б.в.], 1994. - 78 с. - (Науково-довідкові видання з історії України; вип. 34); Петров М. І. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновський; вступ. ст.: В. Ульяновський, О. Панчук]. - К.: Либідь, 2003. - 336 с. - (Пам'ятки історичної думки України). С. Єфремов неодноразово звертався до осмислення його спадщини: На заре відродження: Проф. Н. И Петров. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киев, 1911 // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 12. - С. 83-90; М. І. Петров - як історик української літератури // Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві 1918. - Кн. XVII. - С. 23-40; Дорогою синтезу: огляд історіографії українського письменства // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. - Кн. 2–3 (1920–1922). - 1923. - С. 89-110 [передрук: Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки монографії. - К.: Наукова думка, 2002. – С. 134–152]. С. Єфремов писав: «... Со стороны национальных особенностей содержания и языка и разрабатывает в своем труде проф. Петров интереснейший период в истории украинской литературы, выясняя как происхождение тех или иных литературных форм в XVII - XVIII ст., так и развитие их и дальнейшую судьбу. Особенно поучительным является изучение литературных форм в связи с состоянием образования на Украине в указанный период» (Єфремов С. На заре відродження. Проф. Н. И. Петров. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киев, 1911 // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 12. - С. 86-90).

[Рец.]: Нескінчена пісня¹

«Цим – п'ятим і останнім томом закінчуємо ми своє видання творів М. Коцюбинського, – поясняє видавництво в передмові до V-го тому¹. Первісний план видавництва був значно ширший. Наше товариство хотіло дати до рук читачеві видання повне і критично оброблене – хотіло установити текст кожного оповідання, включити всі недруковані твори, зібрати статті і критичні замітки, і, які можна дістати, листи покійного письменника». Цей план лишивсь невиконаним, видавництво дало тільки частину літературної спадщини, а саме ту, що належить до сфери красного письменства, та й то не всеньку (нема, напр., хоч не багатьох, але для Коцюбинського цікавих спроб віршованої поезії). Те ж саме треба сказати і щодо «критичності» цього видання: редакторської руки, як я вже зазначив у статті з приводу двох перших томів², бракувало цілком, і тому це видання можна вважати просто за передрук попередніх, без жодної перевірки й установки текста, без потрібного для видання таких майстрів слова, як Коцюбинський, піетету. Хоча б як дивились ми на ті причини, які в передмові за оправдання виставляє видавництво, але мусимо признати, що добре видання творів Коцюбинського, то ще справа будуччини. Видавництво «Криниця» обіцяє взятись до його «не в довгому часі», - дуже бажано, щоб воно перемогло теперішні труднощі друкарської техніки й виконало свою обіцянку, справді не обаряючись. Поки ж що поговоримо про те, що маємо.

Перші два томи творів Коцюбинського показують ту добу шукання, що пережив наш великий майстер слова в своїй літературній еволюції. Деякий матеріал до того шукання маємо і в дальших томах. Найвиразніше це одбилося в дрібниці «Сон», позначеній 1904 роком (т. V).

Снилось мені - чи ж снилось мені? – що в грудях у мене лиш половина серця.

І де ж друга? мучився я.

А та, що лишилась, билась тривожно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:

Шукай!

І я шукав.

• • • • •

¹ № 1013, 1015 М. Коцюбинський. Твори. Т. III–V. Видавниче тов. «Криниця», 1918.

² Див. «З доби шукання». – Книгарь, ч. 8.

І так було довго, і так було завжди...

Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, що шукав².

Коцюбинський письменник знайшов себе, знайшов «другу половину серця», і з-під пера його вийшли нарешті ті твори, якими він себе вкоронував як дозрілого майстра слова, як художника, що зазирнув глибоко в людську душу й дав нев'янущі зразки творчості. Розумію такі твори, як «Intermezzo»³, «Тіні забутих предків»⁴, «Хвала життю»⁵, «На острові»⁶, «Сон» (другий)⁷, «Сміх»⁸, «Невідомий»⁹, «Persona grata»¹⁰ і ін. В них Коцюбинський, можна сказати, цілком пориває з реалістичною манерою першої половини своєї діяльності: там йому було тісно, і стара одежа сама собою спала з його плеч, скоро він виріс до справжньої своєї міри. Тепер це імпресіоніст, що цікавиться найдужче тими вражіннями, які справляють на вразливу душу художника як події внутрішніх переживань, так і контури, краски й згуки околишнього світа. Реальні і навіть дражливо реалістичні деталі його творів – згадаймо «круглі зади» з оповідання «В дорозі» або дівчат з «Intermezzo»: «брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами» - анітрохи не заважають цьому прозиранню художника у внутрішню істоту річей, перевазі для його ніби скороминущих, але по суті тривких вражіннів над скаменілими подіями околишнього світа. Навпаки, реальні деталі тільки тим дужче підкреслюють зазначену ріжницю та контрасти, нагадують усіма голосами, що істота життя для художника не в них, а в тому, що вони собою виявляють. Може, найкраще одбилося це в одному з останніх творів Коцюбинського «Сон» (т. IV-й¹¹). Щоранку герой починає свій день з однієї сцени: «жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зі сну, оповідала, що їй снилось». Це деталь. Деталь до страшного висновку, що, раз заклунувшись у голові, потроху ріс і зміцнявся й нарешті вилився в жахливе признание: «Вона не вмiла шанувати життя, оберегати його красу. Щодалі закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя – злочин». І між тією дрібною деталлю і страшним висновком лежить ціла гама переживань, герой силував себе – з сфери огидної дійсности втекти в ясний світ мрій; він створив собі той світ з матеріалу, що дали вражіння

колишнього. Обидва світи – правдиві і реальні. Але першого потрібно Коцюбинському тільки на те, щоб краще одтінити, щоб показати, що людина може і повинна тікати з смітників життя і створити собі нехай світ мрії, але такий, у якому вона жила б гарним і повним життям, без того непотрібного грузу і ще непотрібнішого для повного життя спокою, без мертвотної застиглості на здобутому.

Коцюбинський, як художник, знайшов себе, але не заспокоївся на знайденому, на «здобутому на власність». Отой «жадливий та владний голос – шукай!» – не давав йому застоятись на одному місці. «І так було довго, так було завжди»... Та величезна трагедія цього великого художника в тому, що знайшов він другу половину свого серця пізно – коли врешті настала зима, коли «на мою голову впав перший сніг», коли сили вже вичерпалися і художникові лишалось «підняти очі догори, до білого снігу, і зором зацькованого звіря благати його: іди... іди... спадай і покрій на віки» («Сон», т. V)¹². Коцюбинський сам був свідомий своєї трагедії, – принаймні справді щось од «зацькованого звіря» відчувається в тій лаконічній фразі – «`На острові` не скінчене»¹³ – якою він урвав свого передостаннього листа до д. М. Могилянського. Так те оповідання й лишилось не скінченим, як не скінченою треба вважати, мабуть, і всю літературну діяльність Коцюбинського. Він знайшов чого шукав, але знайденого не виявив, але останнього свого слова не сказав і заніс з собою в передчасну могилу найкраще з того, що повним вже цвітом розцвіталось в його душі. Творчість Коцюбинського – це не скінчена, а урвана пісня, урвана на півслові і буквально, і в ширшому розумінні з погляду тих можливостей, яких аж тоді вже мало право од його чекати світове письменство.

Пішов зимовий сніг і покрив їх «навіки».

С. Єфремов

Книгарь. – 1919. – Ч. 25–26. – Вересень – жовтень. – [Хроніка і бібліографія]. – Стовп. 1681–1684.

¹ Йдеться про видання: Коцюбинський М. М. Твори. – [К.: Видавн. Т-во «Криниця». Друк. А. Гросмана, 1918]. – Т. 5. – 160 с. Зміст тому: Тіні забутих предків; Лист; Що записано в книгу життя; Подарунок на іменини; Коні не винні; Хвала життю; На острові; Відьма; Сон (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вер-

надського 1798–1923... – К., 2002. – Вип. 5. – Ч. 1 (1917–1923). – С. 187). У передмові «Од редактора» до видання творів М. Коцюбинського (1928 р.) С. Єфремов так оцінив рецензоване видання: «Що ж до першого по-смертного видання – видання “Криниці” 1917–1918 рр., то воно, як свого часу само видавництво признавалося, провадилося нашвидку й за таких обставин, коли “прийшлося зустрітися з багатьма непереможними труднощами”. Цим почасти, мабуть, і пояснити можна численні того видання огріхи – якраз і найбільше з редакційного боку: пропуски, псування тексту, неповність і т. п.» (Єфремов С. Вибране... – С. 311).

² «Ліричну мініатюру» «Сон» М. Коцюбинський завершив 27 січня 1904 р., уперше твір надруковано в «Літературно-науковому вістнику» (далі – ЛНВ), 1914 р., т. 66, кн. 5 (Коцюбинський М. Твори в 7 т. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2: Повісті. Оповідання (1897–1908) / Ред. тому О. Є. Засенко; упоряд. і прим. М. Є. Грицюти. – С. 350).

³ Твір «Intermezzo» побачив світ на сторінках ЛНВ у 1909 р., т. 14, кн. 1 (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 319).

⁴ «Тіні забутих предків» з'явилися у ЛНВ за 1912 р. в книгах 1 та 2 (січень, лютий) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 486, 496).

⁵ «Хвала життю» – оповідання побачило світ у збірнику Полтавського товариства боротьби з туберкульозом «Біла квітка» (1912 р.) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 510).

⁶ «На острові» з'явилося на сторінках ЛНВ у січні 1913 р. Перша подача завершилася словами: «Далі буде» (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 546).

⁷ Оповідання «Сон» під назвою «Сон. Щодня було те саме» вперше опубліковано в ЛНВ (1911, кн. 9, за вересень) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 463). Згідно бібліографічного покажчика, воно увійшло до IV тому творів М. Коцюбинського: Коцюбинський М. М. Твори. – [К.: Видавн. Т-во «Криниця»; Друк. Акціонер] т-ва «П. Барський». – Т. 4. – 168 с. (Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки... – Вип. 5. – Ч. 1 – С. 186.)

⁸ «Сміх» – оповідання вперше надруковане в журналі «Нова громада» (1906, № 2) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 250).

⁹ Оповідання «Невідомий» з'явилося на сторінках ЛНВ (1907, т. 38, кн. IV) (Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського... – С. 278).

¹⁰ «Persona grata» – вийшло друком в альманасі «З неволі», який підготували у м. Вологда (надрукований у Петербурзі в 1908 р.) У продаж

потрапила лише частина накладу, бо влада розпорядилася конфіскувати збірник (Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та ком. В. Мазного; вст. ст. В. Шевчука. – К.: Українські Пропілеї, 2002. – Т. I. – С. 60).

¹¹ Див. прим. 7 до даної статті.

¹² Тут йдеться про ліричну мініатюру. Див. прим. 2 до даної статті.

¹³ З нагоди 150-ліття великого письменника побачила світ книга О. Балабка, присвячена італійським сторінкам творчості М. Коцюбинського. До неї увійшли оповідання, навіяні перебуванням на Капрі: «Сон», «Хвала життю», «На острові». У роботі звучить той же мотив, що характеризує дискурс С. Єфремова: «А островом Капрі він марив до скону. Якось наприкінці травня 1912-го... почали складатися рядок до рядка сторінки його останньої новели “На острові”. Він так її й не завершить (але подасть до друку 1 січня 1913 р. до “Літературно-наукового вістника”), як і не договорить усього, що хотів сказати і сучасникам, і нам, майбутнім поколінням українців» (Балабка О. Рай і Пекло Коцюбинського. – Чернівці: Букрек, 2014. – С. 162–163).

1920 рік

№ 46

[Рец.]: Дорогою шукання

В нашому красному письменстві часів війни та революції¹ кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-щобудь помітних заступників – у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якомсь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безперечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури, напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу – і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків. Перевага пишної «мови богів» над скромною прозою характеризує або початковий період письменства – тоді вона свідчить про буяння, хоч може й наївне та недовершене, молодого духа – або ж добу втоми і знесилля, – і тоді вона виявляє занепад, вичерпання, той літературний *decadence*², що не так про шукання свідчить, як про рафіновану вишуканість. Помічено, що всі періоди занепаду, між іншим і літературного, позначалися розростом, хоч і не завжди розцвітом віршованої літератури. «Переоцінка цінностей» у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для «революцій» далеко більш в'ядчного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча – то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий. Отже, зазначене з'явище, на мою думку, свідчить, що наша «літературна революція» одбувається поки що чисто формальним способом, зверху і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту,

не дійшла ще до підґрунтя літературного, і хто зна чи переїде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбаня саме останнього часу. Принаймні брак новаторства якраз там, де техніка не так притягає сама задля себе, показує, що поза технічною стороною «літературна революція» не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змагань, і не вважаючи на тріскучу фразеологію, перебуває власне на рівні старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків.

І це я за зле не вважав би. Починаючи, кожен письменник мусить будуватись на чомусь сталому, на якомусь твердому ґрунті. Діло його розуму вибрати той ґрунт до власної сили чи вподобання, завдання ж хисту – чи самий ґрунт перепланувати, а чи до його рельєфу власну будову пристосувати, – і останнє, перепланування або пристосування, приходиться аж тоді вже, коли письменник знайде самого себе, потрапить на власну свою стежку й свідомо почне свої сили уживати. Міцний і дужий, з творчим розмахом талант цього раніше чи пізніше досягне, і доба шукання тільки надасть його власним досяганням того досвіду, без якого вони не були б на непохитних підвалинах свідомості оперті. Менші таланти так може й не вийдуть з-під чужої ферули³, але тут нічого вже не поробиш, сказано бо: ина слава сонцю, а ина слава місяцеві!..

Михайло Івченко⁴ перебуває поки що в становищі місяця й світить одбитим, позиченим світом. Слід не так пережитого й передуманого, як перечитаного, впливи не так життя, як книги – ще дуже на його творчості позначаються. В одному з оповідань д. Івченка згадуються, напр., твори якогось «Хоми Фівейського⁵»: «він, – оповідає про свого господаря герой оповідання, агроном, – він довго і уперто доказує (sic) мені про учення Хоми Фівейського. Теософія у його оригінальна – в одну і ту ж пору і суто-християнський і глибоко-язичний (sic) бог». Дуже я боюся, що на цей раз пам'ять прикро собі зажартувала коли не з ученого агронома, якому й вибачити можна незнання теологічних дрібниць – то з самого автора, що йому знати їх обов'язково, скоро він береться про теологію говорити. Хотілось, бачте, перед людьми показатись Хомою Кемпійським чи там Аквинським, а зрадлива

пам'ять із свого запасу підсунула теж «клерикальне» прізвище з читаних творів Л. Андреева – от і вийшов таки Хома, та тільки не той, або й ніякий, просто порожнє собі місце, як неясний одгомін у пам'яті колись прочитаного автора. Це, звісно, дрібниця, але надто, може, характерна для творчості д. Івченка, скільки вона одбилась у тому, що вже цей автор встиг надрукувати.

Всі новели, чи – за дозволом д. Івченка – просто оповідання його щось вам нагадають уже читане. І не то, щоб було то безпосереднє наслідування чи копіювання того або іншого автора – це швидче несвідомі ремінісценції на розроблені вже в літературі теми. Всі вони одбивають, *що* читав або під чийм був впливом, пишучи ту чи іншу річ, автор. І знов же я цього не вважав би за надто великий для молодого письменника гріх, коли б автор був трохи розбірливіший і пильніше добирав собі товариство та вчителів. А то у його знайдеться всього: і доброго насіння, і того мотлоху, що тільки прикидався літературою. Знайдете тут і од Коцюбинського й од Винниченка, од Чехова й од Андреева, од Гамсуна й од Арцибашева, боюсь, що навіть краплина А. Каменського меду сюди потрапила. І в результаті ця – натуральна у письменника, що тільки-но пробує, що шукає для себе шляхів – неоригінальність набирає занадто перістого, занадто строкатого вигляду. Ріжні елементи переплутуються між собою, і це збиває з певної відповіді на питання – чи автор дійсно шукає чи лиш випадково одбиває на собі те, що йому сказала остання з прочитаних книг, останнє з літературних вражень.

Єсть, напр., у д. Івченка оповідання «До землі» – «лірика осені», як називає його автор, – свіжі, з справжнім і глибоким ліризмом написані вражіння інтелігента на селі. То дарма, що і композицією й навіть окремими місцями нагадують вони класичне «Intermezzo» Коцюбинського. Тут автор не тільки доброго вчителя мав, але, видко, й сам пережив у своїй душі ті вражіння і дав кольористу, соковиту гаму переживаннів людини, що натрапляє на давні, півзабуті обставини й півзавмерле воскрешає в душі своїй. «Від усього віяло таким тихим, покірним сумом і так глибоко він відчувався в моїй душі!.. Десь загомоніли найглибші, найрідніші голоси, і я не можу заспокоїти їх» (стор. 16). Картину цю глибоко відчуває і читач, а надто образ старенького батька з його безбарвним минулим та сірою буденщиною сучасности,

з його невеликими та недосяжними мріями. Щоб заглушити непогамовані болі, рубає той старенький дрова, рубає механічно, а думка працює невтомно над нерозгаданим питанням про сина: «хто ж він? Рідний і чужий. Близький і невідомий. Цікавий і незнайомий». Цюкає сокира – і в унісон її «цюк-цюк-цюк!» – десь стукає серце голосно, а мені здається, що якась маленька сокира рубає в моїй душі і згодом обрубав усе те, що зв'язувало мене найтоншими нитками з усім живим, з усім рідним, близьким мені. Одрубує ниточку за ниточкою й сохнуть ті корні – й спустошують мою душу» (с. 26)... Це справді лірика осені, втоми, роздумування – свого роду *intermezzo* в переживаннях людини, що одбилась од притаманного життя й може до нього лиш моментами вертатись. І торкає читача міцно за серце той сум, що оповиває це найкраще досі з Івченкових оповідань.

Та не всюду так щасливо еднаються в Івченка літературні впливи з його власними переживаннями та порухами авторської його індивідуальності. Візьмемо знову приклад з тим самим літературним навчителем Івченка. Є у Коцюбинського прекрасне, широкими мазками і разом глибоко інтимно – секрет, одному Коцюбинському доступний – написане оповідання «Сон». Ідея його – боротьба з спокоєм, що мертвить красу, всього живущого основу, пропаганда бунту проти звичних форм буденщини, проповідь «потреби знов здобувати давно здобуте на власність». Майже в кожному з Івченкових оповідань знайдемо відгуки на цю ж тему, – видно, вона його не жартома таки зачепила. «Зникне легкокрила ілюзія, зоставивши глибокий тоскний спомин про себе. І почнуться звичайні сварки, звичайні буденні турботи. І тугою глибокою охопить тоді серце». («Шуми весняні») – це немов просто живцем узято зі «Сна». «Замертвілий спокій життя» розбиває герой в оповіданні «Тіні нетлінні». Краса життя «так близько від нас, вона рідна й тисячами голосів змагається сполучитись з нами. А ми всі розтоптали її, заплювали небо й землю, і самі в цім чаднім хаосі плутаємся, борюємося, знищуємо один одного» («В первісні простори»), – знов же й знов те саме, тільки що замість енергійно-потужного «смітника життя» у Коцюбинського, маємо тут невиразний «чадний хаос». Є в Івченка одна річ («Королівна зелених борів»), цілком написана на цю тему Коцюбинського: «драгує ситий спокій» і прокидається нудьга навіть у «храмі краси», бо тільки «в широких поривах» випростується душа й

знаходить хоч бурхливе, зате солодке задоволення. Справді, сильно захопила думка великого художника його молодого наслідувача. Але не глибоко. Це у Івченка сама літературщина; не перегоріла та думка в горні власних переживань, у власні образи не вилилась, не перетопилась на власному матеріалі, і тому, крім суто формальних ремінісценцій, на цю тему він дати нічого не зміг. І холодним спиниться читач перед тими пишними «храмами краси», бо тут сама декламація, а не органічне перетоплювання нехай і позиченого матеріалу, не глибоке перевживлення літературних і життєвих зразків.

Ще менше щастить авторові там, де він за зразок собі бере не такого ідеально-кришталевого художника, як Коцюбинський, а когось з інших письменників. «Почувся дзвінкий екстазно-тремтячий (!) крик собак, і голосна луна від нього забила в тривозі, а потім десь далеко розсипалась в кущах» («В первісні простори») – це приклад тієї витворної фрази, самої-но фрази, хоч і сильного художника, Л. Андреева. «Він мене лякає, а мені не страшно», – знов згадується сардонічна усмішка геніального простака, Л. Толстого, на адресу саме Андреева. Тим більше не страшно, коли пробує слідом за Андреевим лякати Івченка. Андреевська «Бездна» ще може приглушити якоесь враження своєю підкресленою ірреальністю, здержливістю та моментальним контрастом подій і душевних змін. І цього не мають зовсім «Тіні нетлінні» Івченка з грубо-натуралістичними й навмисне підкресленими подробицями зівалтування героїні та спізнілими ревнющами Стася. «Настала ніч, нервово-тоскна, всіма струнами напружена. І кожна річ в покоях, здавалось, мала свій власний голос і щось шепотіла Стасю, поважно і незрозуміло, і вимагала відповіді від нього. І з цих таємних голосів снувались свої тканини, і в них розкривалась (?) безмежно глибока, страшна своєю темрявою *безодня*». Всі аксесуари, навіть «безодня», єсть... А «не страшно», а тільки зайво й непотрібно.

Найбільш, може, це зайве і непотрібне івалтування Івченком свого справжнього хисту виявилось в центральній річі всієї збірки, од якої вона й назву дістала – в згаданому вже оповіданні, в згаданих уже «Шумах весняних». Це найслабше, на мій погляд, з усього, що увійшло до першої книжки творів д. Івченка. «Я іду бадьорий. Щось голосно співає в мені якусь дужу пісню. Ні, то якась звірина десь в середині сміється: Ха-ха-ха!» (стор. 97), – так хвалився б (і

хвалився) Арцибашівський Санін, так почував себе герой «Четырех» А. Каменського, так виявляли свої переможні радощі персонажі з Винниченкової «Куплі»⁶. Так хвалиться і так себе почуває й Василь Павлович з «Шумів весняних», заподіявши досить несподівано й досить безглуздий вчинок з Наталею. «Шуми весняні» – оце і вся відповідь на сумніви. То, бачте, «пора шуканнів»; одлетять вони, ті весняні дні – «і зостається порожнеча і звичайні трухлявини» (sic!). От так одшумів і роман героя «Шумів весняних» з Наталею, як вимагання самої-но «пори шуканнів», без жадних інших і глибших підстав та наслідків. Але щось хвальшиве, навмисне приточене вчувається в розтягнутих перипетіях романів, сучасного і майбутніх, героя. І нема якраз «шумів весняних», отієї буйної радості життя. Зробив чоловік дрібненьку капость та й ховається полохливо од свідків її. Не доглянув автор, зрадила пам'ять - і вийшов замість живого й реально Хоми Кемпійського якийсь абстрактний і небувалий Хома Фівейський, одгук суто літературних впливів, а не гарячої, по сліду самого життя, спостережливості.

І поза всіма дефектами творчості д. Івченка, за тією суцільною неоригінальністю єсть у його щось дійсно своє, щось, – сказав би – привабливе, що примушує дарувати йому зазначені і незазначені хиби й сподіватись од його в майбутньому чогось може і не зовсім звичайного. З його сильний, глибокий і щирий лірик, з невиразними поки що, але безперечно потужними можливостями в сфері малювання досить тонких і делікатних процесів, що відбуваються в душі людській. Він шукає і певен, що знайде, – такий певний, що згадує про це навіть з якоюсь задерикуватістю. «В оцих сірих, брудних стінах ми збудуємо свої власні прекрасні палаци й закличемо на своє власне свято усіх тих, чиї очі горять вогнем шукання! І тоді побачимо, чия візьме!» (стор. 11–12), Розуміється, побачимо... Треба тільки обережніше намацувати ґрунт і сторожкіше ставитись до шляхів, на йому проложених попередниками, а також не кидатись наосліп за першим-ліпшим поводитирем: не всякий бо з їх вартий того, щоб іти за ним. Треба вишукувати. І не тільки це до літературних зразків стосується, але й до самого стилю, до манери писання. Всі оті «менти», «лоскотить» і навіть «лоскочить», «лоскочучі», «комусь зрадити», «стоґіни», «свайби», «спокієм», «саме звичайне», «зобгнутись», «пук сонця», «велетній», «просить пробачитися» (мало не класично-безграмотне

«вибачаюсь») і всі інші лексичні й стилістичні страховища нашої сучасної інтелігентської мови, яких рясно посипано по сторінках Івченкових творів, роблять просто нестерпучий дисонанс навіть там, де автор цілком встиг заповнити почуття свого читача. Які-небудь очі, що враз «соловіють», або стан, що не до речі «заколивався» під час найніжнішої сцени, можуть розбити всяку ілюзію й одвернути спочуття читачеве од прекрасного навіть малюнку. Шукати й вибирати треба і в сфері вислову, а не брати навгад аби яке слово.

Шукання у людини з хистом без сліду не минає, і тому хочеться сподіватись, що д. Івченко таки знайде себе, перебуде неминучу смугу молодечої вражливості на всяке літературне вражіння й потрапить довершити хоч якоюсь мірою гордовиту мрію одного з своїх героїв; «Хотів би я так заспівати, щоб задзвеніла моя пісня на цілий світ. Щоб одгукнулись на неї мільйони змучених людей. Понесу я до них радість, радість ласки, що украв од квітів твоїх» (стор. 129). Такі мрії – річ звичайна для кожного автора, і почасти од самого д. Івченка залежатиме, що з мрій тих справдиться. Тоді може так дбайливо одзначене *перше* видання, принаймні деяких з надрукованих у цій книзі новел, буде й останнім, зате будуть написані речі, що вимагатимуть нових виданнів по заслугі.

С. Єфремов

Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Січень. – березіль – Стовп. 23–32.

¹ Це перше число «Книгаря» за 1920 рік розпочинається такими рядками: «Матеріал, що увійшов до цього числа «Книгаря», виготовлено було в грудні 1919-го та січні ц. р. в загальних умовах, відмінних від сучасних. Нині в деякій частині цей матеріал втратив дещо з своєї живої актуальності. Що ж до запізнення журналу, то воно сталося через причини ні од видавництва, ні од редакції незалежні – неперможні труднощі в справі здобуття дозволу на друк і папер».

² Decadence (фр.) – занепад; декаданс – узагальнена назва кризових явищ у літературі.

³ Фेरала – різка, якою били по долоні школярів, які чимось завинили; у переносному значенні – суворий режим, пильний нагляд.

⁴ Івченко Михайло Євдокимович (1890–1939) – український письменник, народився у Прилуцькому повіті Полтавської губернії (тепер с. Никонівка Срібнянського району Чернігівської області). Закінчив учительську семінарію. Жив і працював на Кубані, потім переїхав до Полтави. Учасник Першої світової війни. Брав помітну участь у літературних дискусіях 1920-х рр., ре-

дагував сільськогосподарські журнали у Харкові та Києві. З середини 20-х рр. зосередився на творчій роботі. Заарештований у справі сфальсифікованої «Спілки визволення України». Потрапив до числа 45 підсудних на сумнозвісному процесі СБУ, що проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. М. Івченка визнали умовно засудженим і звільнили з-під варті. Творчо працювати після пережитого він не зміг, виїхав на Кавказ, де працював агрономом, а потім викладав англійську мову в сільськогосподарському інституті. У 1939 р. його рідні отримали телеграму, що М. Івченко помер від зараження сибірською виразкою. Реабілітований посмертно. Див.: Мельник В. «Увесь задуманий і філософічний» // Івченко М. Робітні сили. Новели, оповідання, повісті, роман. – К.: Дніпро, 1990. – С. 5–24; Письменники Радянської України: 20-30 роки: нариси творчості. – К., 1989. – С. 360–382; Мельник В. Це був ніжний лірик: [М. С. Івченко, уродженець Прилуцького пов. Полтав. губ.] // Україна. Наука і культура: щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 294–300; Філатова О. Творчість Михайла Івченка: проблемно-стильові домінанти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2000. – 19 с.; Акулова Н. Ю. Особливості інтерпретації творчості М. Івченка в сучасному літературознавстві // Питання літературознавства. – 2007. – Вип. 74. – С. 245–254.

⁵ С. Єфремов іронізує тут і далі в рецензії з приводу того, як пам'ять підвела письменника. Хоми Фівейського ніколи не існувало, на відміну від видатних європейських теологів Хоми (Томаса) Аквінського й Хоми (Томаса) Кемпійського. Василь Фівейський – герой повісті Л. Андреева «Жизнь Василия Фивейского» (1903 р.), яка була визнана свого часу видатним літературним явищем. Див. докладніше: Русские писатели: Биобиблиографический словарь: [в 2-х т.] / Редкол.: Б. Ф. Егоров и др. Под ред. П. А. Николаева. – М.: Просвещение, 1990. – Т. 1: А–Л. – С. 33.

⁶ Тут йдеться про твори письменників, що віддавали перевагу натуралістичним описам, еротичним сценам, чого не сприймав С. Єфремов. Досить різко він висловився з цього приводу в статті «На мертвой точке (Заметки читателя)» (Киевская старина, 1904, кн. 5, 6). Републікація: Єфремов С. Вибране... – К.: Наук. думка, 2002. – С. 56–100.

№ 47

[Ст.]: Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги

Чорносотенна реакція, що руїнницькою хвилею набігла була на Україну минулої осені¹, жодної не проминула сфери життя і на кожній лишила по собі товстий шар брудного намулу. Скрізь девізом її було – назад. Назад до того блаженного часу, коли жменьці царських посіпак вільна воля була на все,

коли народні маси вважано лиш за прогній для пишання верхів і волю перших ні за що ставлено, а законом були примхи того чи іншого помпадура², коли, одно слово, «сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо»³. Денікінщина проробила на очах у нас репетицію повної й безоглядної реставрації, і бардам її, як от В. Шульгинові⁴, увижався вже «хтось» – «в короне царской» ... Справді лишалось хіба традиційним способом укоронувати той «истинно-русский» лад, що завели були старорежимники, «бывшие» люде, – та за цим певне діло й не стало б, як не спинилось воно перед нерозбірливим руйнуванням усього, що було не до смаку тим «бывшим людям», які на мент один почули себе знов необмеженими господарями в житті. Тупа, завзята злість їх, тріумфуючи хвилеву перемогу, часто оберталась туди, де не сподівалась зустріти озброєну одсіч, – туди навіть найчастіше: момент одсічі раз у раз чи не найбільш важить у реставраційних заходах. Почавсь похід на культуру, найперш в одіозних⁵ щирому чорносотенству українських формах. Одним з найяскравіших та найвиразніших епізодів цього антикультурного походу новітнього вандальства була карна на книгу українську експедиція⁶.

Інакше, як карною експедицією, того епізода не можемо назвати. Уважаючи, що їхне зверху і назавжди, люде цілком розперезалися і перестали оглядатись навіть на ту досить проблематичну пристойність, якою все-таки силкувалися були попередю свої вчинки притрусити. В справі з книгою, в цих нових позвах, що одразу розпочала з українством реставрована «єдина неділима» – може найвиразніше одбилася справжня суть того «возрождения России», за яке вхопились були всякі перелякані людці. І як сонце в манісенькій краплині, так у вчинках до того невідомого чиновничка Будиловича одбилась уповні ціла система оновленої по рецептам Шульгинів з Савенками⁷ Росії. Новий Index Prohibitorum Librorum – реєстр заборонених книжок – це нехай і найменша матеріальна шкода од Денікінщини, але з культурного погляду таки – сміливо кажу – пам'ятник нерукотворний, що від його просто не могла кращого лишити по собі чергова чорносотенна згряя на Україні. Нижче читачі знайдуть той скромний пам'ятник у повній його красі, навіть за належними підписами, а тепер нагадаємо фактичну сторону справи.

Вже 8-го вересня українські газети подали звістку про наскок на колишню книгарню «Киевской Старинь»⁸, що переїшла в посідання до видавничого кооператива «Книгоспілка»⁹.

Од невідомої до того нікому «Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большевиков» зайшов якось до книгарні якийсь панок і почав вимагати, щоб книгарня негайно віддала йому «большевицьку» і взагалі «антигосударственную» літературу, погрожуючись за неслухнянство «государственной стражей» («Рада»¹⁰, ч. 6). На перший погляд було цілком неясно, що має тут чинити озброєна державною вартою комісія з таким довгим і нечупарним назиском; спочатку здавалось це не більш, як сепаратним назиском занадто ретельного чорносотенного охочокомонництва. Подавши переказану тут звістку, українська газета згадала про прокуратуру і радила їй «зацікавитись цим інцидентом і посадити панів з такими “воєнно-історическими” примхами на належне місце» («Рада», ч. 7). Навіть «Киевлянин»¹¹ спершу одпекувався був і одхрещувався од цієї справи й назвав «самочинним» хазяйнування в книгарні невідомого нікому цензора. Але коли представники книгарні подалися до самої комісії, то по розмові з головою її, Будиловичем, раптом інша стала картина. Трохи згодом пан Будилович виступив навіть у пресі з офіційною полемікою, і тоді вже кожен міг переконатись, що прокуратурі тут нема чого робити і не «самочинно» діє пан Будилович. Виявилось, що вже 31 серпня приказом – правда, неопублікованим – військового губернатора за № 20 видано літературу «на поток и разграбление» п. Будиловичеві. От що між іншим читаємо в тому історичному, коли хочете, документі:

«Комиссии в лице помощника председателя Б. А. Будиловича и чинов, им уполномоченных, предоставляется право производить сбор всякого рода военно-исторических материалов, осматривать бывшие советские учреждения, а равно архивы, музеи, библиотеки, фотографии, типографии, книжные, фотографические, художественные склады и магазины, делать в них выемки предметов и материалов для Всероссийского Военно-Исторического Музея и *принимать меры к уничтожению противогосударственной литературы*» («Промінь»¹², ч. 14).

Відповідно до цього наказу й почав свою «роботу» п. Будилович.

Син відомого професора-україножера¹³ й сам на час війни агент контррозвідки¹⁴, Будилович знав, куди обернути свій подвійний нюх. Той нюх привів його на Безаківську¹⁵ вулицю до найдавнішої української книгарні, де, на думку чина

контррозвідки, що волею військового губернатора призначений був українській книзі за Вольтера¹⁶, було найбільш «напечатаных на немецкие деньги (!) противогосударственных изданий большевицкого и самостийнического направлений», як поясняв сам д. Будилович в прецікавому листі, що надрукував згодом «Промінь» (ч. 14). А втім спеціально-родинні риси й антипатії цього літературного Трефа¹⁷ виявилися в тому, що нищено самі українські книги. До «большевицьких» виданнів черга чи не дійшла, чи може й не мала дійти...

З першого ж погляду («глазомер, быстрота и натиск»!)¹⁸ орлім оком своїм Будилович вибрав із українських книг і призначив на знищення 118 назв, «перечитавши» їх за одну ніч! З довгого реєстру засудженої літератури видно, що саме спиняло на собі освічену увагу колишнього контррозвідчика й професорського синка. Питання державності України, національні справи не тільки в межах бувшої Росії, а й у «союзників», республіканський лад, аграрна справа, популяризація історії, антимілітаризм, а також деякі спеціально-одіозні особи, як гетьман Мазепа – все це мало бути повернено на попіл. Траплялось контррозвідчному орляті й очевидно переборщувати, і деякі книги пощастило потім одборонити, – напр., Огієнка «Вчімося рідної мови», або Садовського «Спомини з російсько-турецької війни», чи Юркевича «Сучасні сільські малюнки». Але це крапля в морі. Більшість, бо 99 назв таки засудив Будилович, забрав і кинув у піч... З розмови представника книгарні з Будиловичем виявилися дуже цікаві подробиці того, як цей достойний агент своєї власті розуміє надану йому місію й чим свої присуди над книжками мотивує. Так, skonфіскувавши цілу низку книжок, виданих за царської ще цензури, Будилович пояснив це тим, що «вони підготували революцію 1917 р.». Конфіскаату книжок про єврейську справу оборонено сентенцію: «жиди й так багаті, а ви ще їм хочете допомагати». «Ніякі аргументи, – писав у «Проміні» д. М. Л.¹⁹, навівши список засуджених книжок, – не могли переконати д. Будиловича в тому, що ці книжки нічого протидержавного в собі не мають. Він твердо стояв на тому, що про Ів. Франка є досить багато писань, так що «виемка» одної книжки (Заклинського) справі не пошкодить; що брошура Капельгородського («Українці на Кубані») *образлива* для кубанців; що історія Коваленка дуже *вредна*

книжка. Не допомоглося навіть з аргументом про логічну суперечність у вчинках д. Будиловича, який заборонив історію Коваленка в той час, коли не забороняється історія Грушевського» («Промінь», ч. 3). Правда, і на це Будилович мав свій контраргумент. Він спершу заявив був, що й історія Грушевського тієї ж варта долі, і коли він до якогось часу перші три томи її помилював, то «тільки через те, що вони уявляють з себе значну літературну і наукову цінність». Чисто тобі отой Щедринів вовк: «а може... ха-ха... я тебе і помилюю»²⁰... Сиди, значить, тремти і дожидай своєї долі.

Ця непохитність денікінського агента коштувала українській літературі, як показує офіційний документ, 40543 примірників книжки; *поки що*, на перший раз, сорок тисяч, бо Будилович добирався вже й до інших українських книгарень. Може бути, що деякі назви, які були на складі тільки на Безаківській, знищено цілком і до останнього примірника¹. І це в той час, коли кожна друкована сторінка розцінюється, як скарб, коли справжній чувається голод на книжку. Але хіба це болить людям, що мали на увазі саму лиш реставрацію, що нищили не тільки революційні придбання, але й те, що, на їх думку, «підготувало революцію!» Тут справді всякі аргументи зайві й оцінка великої мороки не вимагає.

«Опираясь на сочувствие старых добровольческих частей и воскресающих полков бывлой Русской Армии, – так писав у своєму листі до редакції «Проміня» д. Будилович 30 вересня, – Комиссия считает не соответствующим своему достоинству отвечать на клеветнические выпады агентов Петлюры и Бронштейна²¹» («Промінь», ч. 14). Ось коли було вимовлено відповідне слово... Маємо військову силу – то й робимо, що хочемо, і чхаємо на всіх і все. Правда, химерна доля була собі таки трохи пожартувала з такої спрощеної ідеології. Саме бо в той час, коли ці одверто-цинічні рядки дійшли до читача, автор їх певне трусився під дощем десь за Дарницею: якраз на Покрову підпору²² д. Будиловича було виперто з Києва і його роботу припинено. Це була дуже

¹ Цього власне й домагався Будилович. Деякі книжки забрано в одному примірнику. Коли Будиловичеві сказано, що ці останні примірники призначено для національної бібліотеки, то він відповів: «моя місія знищити книгу цілком, а ви хочете віддати її туди, де з неї кожен може тиме користуватись». Так і згадується класичне зітхання «собразь бы книги все да сжечь». Сучасні Скалозуби це зітхання старих часів змогли допровадити до життя.

промовиста пересторога, хоч вона одбилася потім не так на поході проти української книги, як на його темпі.

Я вже сказав, що інакше, як похід, як карну експедицію на українську книгу, цей епізод розцінювати не доводиться. Ніякої правової мірки, хоча од права дуже любили аргументувати денікінські публіцисти, прикладати не годиться. Жодного розуму теж відшукати не можна. Просто допались старі капостники й шибеники на мить до власті й використали її на те, щоб присутність свою новими капостями й мерзотою означити. Характерно, що не вважаючи на кивання в бік «агентів Бронштейна», карна експедиція Будиловича обмежилась на самій українській літературі. Ще характерніше може те, що російська преса і російські круги цілком замовчали й не обізвались нічим на хазяйнування на очах у них карного загону Будиловича. Це показує, з одного боку, куди власне націлено було удар ретаврованих капостників, а з другого – малює принадно й перспективи «оновленої» їхньою роботою «єдиної-неділимой» Росії – Росії цензури, контррозвідників, баранячого рога й Кузькиної матері, – тієї Росії, в якій так часто лунали милостиві слова праволюбного вовка: «А може... ха-ха... може я тебе ще й помилую»...

Список книжок, конфіскованих в книгарні «Книгоспілки» і спалених агентами Добармії.

1	Портрет гетьмана Ів. Мазепи (ви[й]нято з «Альбома історичних портретів», вид. 1909 р.).	2061
2	Боротьба за землю і волю.	5
3	Бочковський [О. І.] Поневолені народи царської імперії.	30
4	Відозва Укр. Державного Союзу до німецького народу.	145
5	Вибір статей з Л.-Н. Вістника за 1911 р.	1
6	Винниченко [В.] Солдатики [«Солдатики!»].	322
7	Височанський [П. Ф.] Чи варто нам жаліти за царями?	11
8	Волховський [Ф. В.] Як мужик попав у ярмо.	593

9	Інструкція для військових агітаторів.	52
10	Історія українського народу.	1
11	Гаврильченко. Співець в стані укр. республік. війська.	161
12	Гетьман Іван Мазепа, борець за волю України.	3612
13	Годі нам бути в ярмі у чужинців.	809
14	Головко [П.] Який державний лад му- сить бути.	526
15	Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали.	120
16	Грушевський М. Україна і Росія.	673
17	Грушевський М. На порозі нової України.	83
18	Грушевський М. З біжучої хвилі.	246
19	Грищинський [П.] Пролетаріат паную- чих та пригнічених націй.	5
20	Г. С. Про автономію і федерацію.	1
21	Гумерус [Гуммерус Г.] Самостійна Фінляндія.	495
22	Д. Г. Ірландська республіка.	990
23.	Дикий. Які мають бути земельні поряд- ки в Росії.	3
24	Донцов [Д.] Історія розвитку укр. дер- жавної ідеї.	24
25	Донцов [Д.] Культура примитивизму.	2
26	Драгоманов [М.] Пропаший час.	2881
27	Єфремов [С.] Єврейська справа на Україні.	3
28	Заклинський [Р.] Ів. Франко як публі- цист.	882
29	Зразки судових актів.	4
30	Календарь Просвітний. Берестя.	14
31	Календарь Добродійного Т-ва на 1918 р.	692

32	Капельгородський [П.] Українці на Кубані.	342
33	Кащенко [А.] Тяжкий гріх.	629
34	Кащенко [А.] За що?	49
35	Кобилянська [О.] Юда.	37
36	Коваленко-Коломацький [Г.] Каїн і Авель.	240
37	Коваленко-Коломацький [Г.] Чим шкодять нам мазепинці?	1
38	Коваленко Гр. Українська історія.	6
39	Коваленко Гр. «В кривавім тумані».	460
40	Коваленко Гр. Оповідання з укр. історії.	4
41	Когут [Л.] Україна і московський імперіялізм.	33
42	Козлов [В.] Неволя.	710
43	Короленко [В.] Кінець царської влади.	306
44	Королівство Київське по проекту Бісмарка.	71
45	Костельник [Г.] Встань, Україно!	457
46	Котов [К.] На передодні війни.	1
47	Кропоткін [П.] Комунізм і анархія.	39
48	Левенко [В.] Чому ми хочемо самостійної України.	5910
49	Левенко [В.] Якої нам треба самостійної України.	72
50	Левитський. Вільна Україна.	21
51	Левитський. Сироти України.	9
52	Левитський. Сусіди.	46
53	Левитський. Український марш.	36
54	Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа.	6

55	Липа Ю. Союз Визволення України.	1158
56	Лібкнехт [К.] Павуки та мухи.	149
57	Маєвський [І.] Загально-російські Установчі Збори.	1043
58	Маєвський [І.] Федерація і конфедерація.	936
59	Маєвський [І.]. Федералізм.	1100
60	Маєвський [І.]. Червоний імперіялізм.	1014
61	Майстренко [Ф.] В огні та крові.	22
62	Міхновський [М.]. Відносини до війни.	340
63	Михайленко. Визвольні маніфести рос. правительства	3
64	Назарук [О.] Суспільні класи.	1473
65	Островський [О.] Гетьман Ів. Мазепа	12
66	Полуботок, мученик за волю України.	111
67	Поляки і Євреї.	8
68	Піменова [С.] Постійне військо і народня міліція.	252
69	Програми і статuti укр. Партиї.	72
70	Рай [Л. Л.] Сучасне політичне становище в Індії.	606
71	Реннер. Проблема Сходу.	78
72	Різниченко [В. Ф.] Пилип Орлик.	22
73	Різниченко [В. Ф.] Про гет. Пилипа Орлика.	18
74	Рігмідін [Ричмидин В.] Рідні звітхання.	861
75	Робітнича справа в програмі Укр. правительства.	13
76	Ручка. Російські соціалісти і теперішня війна.	1
77	Русова [С.] Що то є авт.-федер. лад.	253

78	Русини [т]а москалі.	25
79	Саліковський [О.] Чого домагаються Українці.	193
80	Скварко [З.] Програма Нац.-дем. і радикальної партій.	393
81	Скоропис-Йолтуховський [О.] Табір полонених українців.	176
82	Стебницький [П.] Українська справа.	359
83	Стебницький [П.] Украина и украинцы.	181
84	Старицька-Черняхівська [Л.] Каїн та Авель.	188
85	Сьогобочний [Коваленко Г. А.]. Чим шкодять нам євреї.	37
86	Суд на Україні і його завдання.	251
87	Тищенко [Ю.] Хто такий Винниченко.	628
88	Труба [І.]. Державна казна.	120
89	Украинская Жизнь (Сборник I).	10
90	Уайльд [О.] Державність України ²³ .	1
91	Чого прийшли німці на Україну.	406
92	Чи є у нас по закону автономія.	1904
93	Шульгин [О.] Політика.	119
94	Ще не вмерла Україна.	60
95	Шадилов [О.] Економічна політика України.	20

Разом**40543**

Означенные в сем списке книги получили по уполномочию помощники председателя Военно-Исторической Комиссии Будиловича.

*В. Будень.
Сироштан.*

16/IX 19.

Подписи чиновников Буденя и Сироштана удостоверяю. Помощник Председателя Комиссии для сбора военно-исторических материалов освободительной войны от большеви-

ков.

Б. Будилович.

Опріч поданого списку, ще такі книги позначені були до конфіскації; їх не знайдено одразу в коморі книгарні, і книгарня зобов'язалась розшукати їх і дослати на знищення додатково.

96	Збірник пісень січових і патріотичних.	52	прим.
97	Козаччина.	696	"
98	Пісні вільної України.	9	"
99	Календарь Доброд. Т-ва на 1919 р.	24	"

Призначалися ще до конфіскації такі книги, але їх почастило одвоювати:

- 1 Альбом історичних портретів (з його вийнято лиш портрета Мазепи).
- 2 Байер М. – Соціалізація землі і земельна власність.
- 3 Грінченко Б. – Листи з України Наддніпрянської.
- 4 Грінченко Б. – На роспутті.
- 5 Грінченко Б. – Брат на брата.
- 6 Грінченко Б. – Як жив український народ.
- 7 Грушевський М. З політичного життя старої України.
- 8 Донцов Д. – З приводу одної ересі.
- 9 Єфремов С. – Як визволитися з бідности робочим людям.
- 10 Злобинцев – Автономія України.
- 11 Каутський – Національна держава, імперіялістична держава і союз держав
- 12 Огієнко – Вчімося рідної мови.
- 13 Різниченко – Батуринський шлях.
- 14 Різниченко – На могилі гетьмана Мазепи.
- 15 Різниченко – Смерть Мазепи.

- 16 Садовський М. – Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878 р.
- 17 Самійленко В. – Україні.
- 18 Терниченко – Кривди українського хлібороба.
- 19 Юркевич О. Сучасні сільські малюнки.

С. Єфремов

Книгарь. – 1920. – Ч. 1–3 (29–31). – Стовп. 73–80.

¹ Йдеться про період панування у Києві денікінців (денікінщина), який продовжувався з 31 серпня до середини грудня 1919 р., та сутність їхньої реставраційної політики. 16 грудня Червона армія здобула Київ. С. Єфремов добре усвідомлював справжню спрямованість білогвардійської влади. У сучасній українській історіографії висвітлюється «українофобство» А. Денікіна, що знайшло своє втілення й у ставленні його адміністрації до української культури та книг. Див. докладніше: Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох кн. / Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник) та інші. – К.: Наукова думка, 2012. – Кн. 2. – С. 438–441; Бойко О. Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень – грудень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: НАНУ; Інститут історії України, 2012. – Вип. 7. – С. 272–292; Її ж. Українське життя у Києві під владою білогвардійців (1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції... – К., 2012. – В. 8. – С. 142–163. Щодо реакції київської громадськості на примусове вилучення українських книжок, Олена Бойко зазначає, що Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, а тепер був переданий університету Св. Володимира, неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою, зокрема виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка ухвалила вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував, що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», В. Короленка «Конец царской власти», Н. Григорієва «Історія українського народу» та інші видання, у яких не було нічого «самостійницького», і навіть новела В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося «про сумну селянську долю у дореволюційній Росії» (Бойко О. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 124–125). Принципово інший аналіз політики режиму А. Денікіна в Україні в 1919 р. подається в сучасній російській історіографії. Підсумовуючи політику «білих» в українському питанні, О. С. Пученков фактично солідаризується з А. І. Денікіним, який писав, що «українське питан-

ня» зовсім не мало такого значення, яке йому надано було згодом при з'ясуванні причин невдач Білого руху на Півдні (Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – СПб.: Полторацк, 2012. – С. 157–183). Детальніше: Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262. В додатку з коментарями надрукована стаття С. Єфремова «Карна експедиція».

² Помпадур – (від прізвища фаворитки французького короля Людовіка XV) – адміністратор-самодур.

³ «Сердито рыскал зверь, а человек бродил пугливо» – правильно: «Когда свободно рыскал зверь, / А человек бродил пугливо» – цитата із вірша М. Некрасова «Русскому писателю» (варіант прижиттєвої публікації) (Некрасов Н. А. Полное собрание сочинений и писем: В 15-ти т. – Ленинград: «Наука», Ленинград. отд., 1981. – Т. 2: Стихотворения 1855–1866 гг. – С. 266–267).

⁴ Василь Віталійович Шульгин (1878–1976) – російський політичний діяч, публіцист, за освітою правник. Відомий своїми націоналістичними поглядами, підтримкою російської монархії, антисемітизмом та українофобією. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був активним членом і одним з ідеологів Білого руху. Докладніше див: Пученков А. С. Борьба с «украинством» в литературной и политической деятельности В. В. Шульгина // Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – СПб.: Полторацк, 2012. – С. 169–180.

⁵ Одіозний – ненависний, неприйнятний, вкрай неприємний.

⁶ Даний епізод описаний С. Єфремовим у статті «Наскок на книгу» (Рада. – 1919. – 23 (10) вересня). Див.: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)... – Т. 2. – С. 365.

⁷ В. Шульгин (див. прим. 4 до даної статті) та журналіст А. Савенко – обидва депутати Четвертої Державної думи – вважалися головними ідеологами й лідерами чорносотенного руху в Україні, борцями з «малоросійським сепаратизмом» і «мазепіанством».

⁸ «Киевская старина» – російськомовний журнал у Києві (1882–1906), що друкував переважно українських авторів, українські сюжети та матеріали. У 1899 р. при редакції журналу було засновано українську книгарню. Див.: Палієнко М. «Киевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 73. С. Єфремов писав про заснування книгарні: «Ще року 1895-го студентська молодь у Києві (пізніший “Вік”) мала невеличкий склад книжок на продаж, що містився в помешканні В. Доманицького, незабаром потому й редакція “Киевской старины” розпочала у себе, власне, в помешканні В. Науменка, торг українськими книжками – старими виданнями, що лишилися були в декого з громадян з 60-х і 70-х років, та новими, що почали тоді заходами Старої громади та молоді виходити. Року 1897-го згадана Всеукраїнська організація переняла на себе оту невеличку

книжну комору молоді й “Киевской старины” і одкрила під фірмою того ж таки журналу пам'ятну книгарню на Безаківській вул[иці] в Києві» (Єфремов С. В тїсних рямцях (Українська книга в 1798–1916 pp.) // Єфремов С. Вибране... – С. 174).

⁹ «Книгоспїлка» (Український кооперативний видавничий союз) – видавниче й книготорговельне товариство у Києві у 1918–1920 pp., яке очолював М. Стасюк.

¹⁰ «Рада» – повернення «старої», довоєнної, назви газеті «Нова рада»; здійснювалося з метою зберегти пресове видання від переслідувань денікінців.

¹¹ «Киевлянин» – щоденна російська газета у Києві, виходила у 1864–1919 pp., мала заслужену репутацію «україножерної». У 1911–1919 pp. її редагував В. Шульгин.

¹² «Промінь» – див. примітку 10 до даної публікації. Нова зміна назви газети слугувала тїй же меті.

¹³ Будилович Антон Семенович (1846–1908) - відомий російський мовознавець, славіст, професор Ніжинського ін-ту, Варшавського ун-ту, Юрївського (Дерптського) університету, публіцист, редактор газети «Московские ведомости». Популяризатор слов'янофільських ідей. Мав репутацію ворога українства. У 1892 р. призначений ректором Імператорського Юрївського університету. З 18 травня 1901 р. – член Ради міністра народної освіти, в 1905 р. – голова Особливої наради з питань про освіту іногородців. Під час революційних подій 1905–1907 pp. вступив до монархічної партії «Русское собрание», в 1906 р. став видавати «Окраины России». Наприкінці 1907 р. з ініціативи А. Будиловича та його однодумців зорганізувалось «Русское окраинное общество», завданнями якого були протидія сепаратизму й антиросійським настроям серед «іногородців». З 1 січня 1908 р. Будилович став редактором-видавцем газети «Московские ведомости», змінивши на цій посаді В. А. Грінгмута. Очолював Петербурзьке товариство опіки над Галицькою Руссю. Його праці охоче перевидають в сучасній Росії (напр.: Будилович А. С. Славянское единство / Сост., предисл. и примеч. Ю. В. Климакова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 784 с.). М. Грушевський писав, що саме Будилович підготував реферат, в якому виступив проти «знесення» Емського указу 1876 р. (Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 493).

¹⁴ Будилович Борис Антонович (після 1870–1920) – за освітою філолог; співробітник «Славянских известий» (1914) (псевдоним – Б. Б.) (*Масанов И. Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 4. – М., 1960. – С. 85), автор книжок «О необходимости включить всю Угорскую Русь в состав Российской империи» (Харьков: тип. «Мирный труд», 1914), «Чем был Корнилов для России» (1919). Його мати – Олена Адольфівна Добрянська (1855–1920), донька відомого громадського діяча з Австро-Угорщини Адольфа Добрянського, що був затятим москвофілом, так що навряд чи можна було чека-

ти, щоб його донька, зять чи онук мислили по-іншому. Б.А. Будилевич - колезький секретар, перекладач розвідувального відділу штабу Південно-Західного фронту Добровольчої армії. Учасник 1-го Кубанського походу, з 8 жовтня до 4 листопада 1918 р. помічник начальника політичної канцелярії Головнокомандувача. У Катеринодарі ініціативна група, що складалася з Б. А. Сорокіна, Н. Н. Львова, Б. А. Будилевича, організувала Червоноруське товариство для пропаганди ідеї возз'єднання Червоної Русі (Галицької, Буковинської і Угорської) з Росією (див.: Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. – С. 182–183).

¹⁵ Безаківська вулиця за радянських часів називалася «вулиця Комінтерна», нині – вулиця Симона Петлюри.

¹⁶ «За Вольтера» – алюзія до широковідомої фрази Скалозуба – персонажа комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму»: «Ученостью меня не обморочишь, / Скликай других, а если хочешь, / я князь Григорию и вам / Фельдфебеля в Волтеры дам, / Он в три шеренги вас построит, / А пикните, так мигом успокоит». У примітці С. Єфремова процитована слова Фамусова з цієї ж комедії: «Уж коли зло пресечь: / Забрать все книги бы, да сжечь!».

¹⁷ Треф – це визначення ніяк не стосується Будилевича. Ймовірно, йдеться про якогось кримінального злочинця, авантюриста, з яким його порівнює Єфремов.

¹⁸ Тут С. Єфремов вельми іронічно перераховує принципи ведення бойових дій, свого часу сформульовані О. Суворовим.

¹⁹ Можливо, йдеться про Модеста Левицького, хоча криптонім М. Л., згідно покажчика О. Дея, використовувало 11 авторів (Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К.: Наук. думка, 1969. – С. 237).

²⁰ Щедринів вовк – цитата, яка так сподобалася С. Єфремову, що він нею і закінчив свою статтю, взята із казки М. Салтикова-Щедрина «Самовідданий заець».

²¹ Бронштейн – справжнє прізвище Л. Троцького.

²² Йдеться про релігійне свято Покрову святої Богородиці. Оскільки денікінці відмінили перехід на новий стиль (григоріанський календар), то виходить, що Б. Будилевич виїхав із Києва 1 жовтня (н. ст.).

²³ Твори О. Уайльда (Вальда) українською мовою друкувалися за доби революції 8 разів (окремими виданнями або в збірках), але з подібною назвою він, звичайно, нічого не писав. Згідно з бібліографічним покажчиком книги із зазначеною назвою взагалі не виходило.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Перелік публікацій Сергія Єфремова в журналі «Книгарь», 1917–1920 рр.

1917 рік

1. Рецензія на книгу: «М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 14–15.

2. Рецензія на книгу: «М. Залізняк, Самостійна Україна – не соціалістичне гасло?» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 16.

3. Рецензія на книги: «1) “Своя” мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор. 32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; 2) Нащо нам Автономія. Вид. Української Громади Бірзула. Стор. 15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.; 3) “А на апостольським престолі чернець годований сидить”». Вид. Підлипенської Просвіти. Стор. 8. Конотіп, 1917, без ціни» // Книгарь. – Ч. 1. – Вересень. – Стоп. 18–19.

4. Голод на книжку // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 52–54.

5. Рецензія на книги: 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницькій, Украина и украинцы. [Петроградъ, 1917] // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 64.

6. Рецензія на книги: «1) Коцюбинський М., Ів. Франко. Київ, 1917; 2) Хто такий був Ів. Франко? Винниця; 3) Христюк П., Борець за діло народне. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 2. – Жовтень. – Стоп. 82–83.

7. Рецензія на книгу: «Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 3. – Листопад. – Стоп. 121–122.

8. Рецензія на книгу: «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист. Полтава, 1917» // Книгарь. – Ч. 3. – Листопад. – Стоп. 126.

9. Наші місяшники // Книгарь. – Ч. 4. – Грудень. – Стоп.

175–178.

10. Рецензія на книгу: «Ю. Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917» // Книгарь. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 196–197.

11. Рецензія на книгу: «М. Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917» // Книгарь. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 198.

12. Рецензія на книгу: «Тарасові алмази, вип. I. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 4. – Грудень. – Стовп. 199–200.

1918 рік

1. Про пошану до книги // Книгарь. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 251–253.

2. Рецензія на книгу: «Левинській В., Царская Росія и українській вопрось. Женева, 1917» // Книгарь. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 257–259.

3. Рецензія на книгу: «Проф. И. А. Линниченко, Малорусский вопрось и автономія Малороссіи. Петроградъ – Одесса, 1917» // Книгарь. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 259–260.

4. Рецензія на книгу: «М. Драгоманов, Автобіографія. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 260.

5. Без Кобзаря // Книгарь. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 297–299.

6. Рецензія на книгу: «Дорошенко В., Українство в Росії. Відень, 1917» // Книгарь. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 316–318.

7. Рецензія на книгу: «Огієнко Ів., Українська культура. Академічна промова. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 318.

8. Рецензія на книгу: «Кащенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917» // Книгарь. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 324–325.

9. Рецензія на книгу: «Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917» // Книгарь. – Ч. 7. – Березень. – Стовп. 381–382.

10. Рецензія на книгу: «Малий Кобзарь. Баришполе, 1918» // Книгарь. – Ч. 7. – Березень. – Стовп. 410.

11. З доби шукання: Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917–1918 // Книгарь. – Ч. 8. – Квітень. – Стовп. 438–441.

12. Рецензія на книгу: «І. Труба, Хто пануватиме на Україні. Катеринослав, 1917» // Книгарь. – Ч. 8. – Квітень. – Стовп. 450.

13. Небуденний пам'ятник: М. Вовчок, Народні оповідання. Львів, 1918 // Книгарь. – Ч. 10. – Червень. – Стовп. 553–556.

14. Рецензія на книгу: «М. Драгоманов, Пропаший час.

Київ, 1918» // Книгарь. – Ч. 10. – Червень. – Стовп. 565–657.

15. Рецензія на книгу: «М. Залізняк, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918» // Книгарь. – Ч. 10. – Червень. – Стовп. 569.

16. Рецензія на книги: 1) «Краснов, Що тепер діється в Росії. Відень, 1916»; 2) «М. Троцький, Як прийшло в Росії до революції. Відень, 1917» // Книгарь. – Ч. 11. – Липень. – Стовп. 645–646.

17. Рецензія на книгу: «Доманицький В., Життя Т. Шевченка. Київ, 1917» // Книгарь. – Ч. 11. – Липень. – Стовп. 656–657.

18. Рецензія на книгу: «Смаль-Стоцький Ст., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса. 1918» // Книгарь. – Ч. 11. – Липень. – Стовп. 657.

19. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка // Книгарь. – 1918. – Ч. 12–13. – Серпень – вересень. – Стовп. 685–692.

20. Рецензія на книгу: «М. Лозинський, М. Павлик, його життя і діяльність. Відень, 1917» // Книгарь. – Ч. 12–13. – Серпень – вересень. – Стовп. 700–701.

21. Рецензія на книгу: «Троцький М., Литовці. Відень, 1917» // Книгарь. – Ч. 12–13. – Серпень – вересень. – Стовп. 704–705.

22. Рецензія на книгу: «Квітка-Основ'яненко Гр., Маруся. Вовча, 1918» // Книгарь. – Ч. 16. – Грудень. – Стовп. 965–966.

23. Рецензія на книгу: «Білецький Л., Про Т. Шевченка. Умань, 1918» // Книгарь. – Ч. 16. – Грудень. – Стовп. 969–970.

1919 рік

1. Рецензія на книгу: «Щукин П., Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918» // Книгарь. – Ч. 17. – Січень. – Стовп. 1067.

2. До об'єктивної істини. Пам'яті М. І. Туган-Барановського // Книгарь. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1257–1262.

3. Серед білої ночі // Книгарь. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1269–1274.

4. Рецензія на книгу: «Кониський-Перебендя О. Я., Твори, ч. 1. Полтава, 1918» // Книгарь. – Ч. 20. – Квітень. – Стовп. 1281–1282.

5. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423–1427.

6. Рецензія на книгу: «Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст., ч. І. Київ, 1918» // Книгарь. – Ч. 22. – Червень. – Стовп. 1460–1465.

7. Рецензія на книгу: «В. Обюртен, Мистецтво вмірає. Київ, 1918» // Книгарь. – Ч. 22. – Червень. – Стовп. 1489–1492.

8. Біля початків української критики: (Куліш як літературний критик) // Книгарь. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – Стовп. 1529–1538.

9. З приводу однієї рецензії // Книгарь. – Ч. 23–24. – Липень – серпень. – Стовп. 1642–1645.

10. Нескінчена пісня // Книгарь. – Ч. 25–26. – Вересень – жовтень. – Стовп. 1681–1684.

1920 рік

1. Дорогою шукання. Рец. на: Мих. Івченко. – Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во «Сяйво». Видання перше. – Стор. 158. Київ, 1919 // Книгарь. – Ч. 1–3 (29–31). – Січень – березіль. – Стовп. 23–32.

2. Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги // Книгарь. – Ч. 1–3 (29–31). – Січень – березіль. – Стовп. 73–80.

ДОДАТОК 2

[Від редакції] // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – Стовп. 1–3.

В недавні передвоєнні часи українська преса, подаючи періодичні огляди нашого письменства, раз у раз зазначала дуже сумний факт, що українська книжкова продукція і по кількості виданих книжок, і по числу примірників видань займає або ж шосте, або ж сьоме місце в ряді письменств інших народів, що живуть в межах Росії. Навіть такі нечисленні народи, як латиші, йшли в цій справі попереду українців.

Ганебні причини цього трагічного явища минулих часів добре відомі всім письменним нашим людям. Бо тоді, хоча й не було прямої заборони друкувати українську книжку, але ж вважалось, що українців «не було, немає й бути не може», а через те й над нашим словом висів завжди підведений меч: всяка книжка або часопис, українською мовою видані, були під підозрінням, так само, і кожна особа, що насмілювалась туєю книжку собі придбати.

Нині, коли вже минули ті тяжкі часи і – хочемо вірити – минули назавше, коли Україна починає жити повним національним життям, – природно і наша видавнича продукція, як найвиразніший показчик того життя, набирає небувало широкого масштабу. Щодень народжуються нові періодичні видання, повстають нові спеціальні видавництва, громадські та урядові установи видають

книжки українською мовою, з'являється сила приватних – авторських – видань. Поруч з тим засновуються нові і поширюють свою діяльність старі наші книгарні, полиці яких швидко наповнюються новою літературою і так само швидко порожніють, з огляду на величезний рух рідної книжки до села, де неймовірно ходою розвивається національна свідомість.

І тому тепер, більш як коли раніш, почувається необхідність, щоби ті нові видання, якими заливається наша провінція, були розглянуті тими чи іншими знавцями, в тій чи іншій мірі оцінені, або принаймні кимсь зазначені, аби ширші кола могли ознайомитись з тим, що є, чи має бути на нашому книжковому ринку. Це тим більше потрібно тепер, коли, з причин великого попиту, є небезпека, що всякі спекулянти постараються використати момент і підсунути меншим братам незрячим замість справжньої літератури – макулатуру.

Раніш критико-бібліографічну роботу більш-менш регулярно виконувала наша загальна преса. Тепера ж, змушена освітлювати найдокладніше питання життя політичного, що б'є таким повним джерелом, загальна преса просто не має місця і змоги в потрібній мірі виконувати це завдання. Тому виявляється справді пекуча потреба в спеціальному періодичному органі, який би займався виключно справами видавництва, був би спокійним і безстороннім літописом нашого письменства і давав би змогу кожному, кому близькі інтереси нашої літературної творчості, бути в курсі цієї справи.

Товариство «Час», через заклади якого проходить майже все те, що є на нашому книжковому ринку, ухвалило взяти на себе завдання – заповнити цю щілину в бюджеті українського національного руху і приступає до видання спеціального літопису українського письменства. Товариство знає, що, беручи на себе таку нову й складну справу, воно на перших часах не зможе уникнути деяких помилок; отже, сподівається, що склад тих письменників, які вже дали свою згоду бути постійними співробітниками «Книгаря», та доброзичливі вказівки читачів, допоможуть новому часопису виконати постановлене перед цим новим життям по-важне завдання.

Редакція

ДОДАТОК 3

[Від редакції] // Книгарь: літопис українського письменства. – 1918. – Ч. 5. – Січень. – Стовп. 233–234.

З великими труднощами, яких і частково уявити собі не можуть ті з наших читачів, що близько не стояли до видавничої справи, кінчаємо ми перший рік видання нашого часопису. Але ж, незважаючи на те, кінчаємо з почуттям деякого морального самозадоволення, бо нам пощастило одразу знайти свого читача-прихильника. Рік переконав нас, що почато нами справу вчасно й вона в тій чи іншій мірі відповідає потребі.

Ми, звичайно, бачимо багато хиб в своїй роботі; знаємо, що перед нами ще довгий шлях до бажаного удосконалення; болюче відчуваємо брак потрібних поліпшень, можливих при інших умовах, яких тепера досягти не маємо змоги; нам хотілось би дати багато кращого за те, ніж можемо дати нині...

І тільки віра в можливість при кращій будучині, яка – ми щиро впевнені – швидкими кроками наближається до нас, ця віра бадьорить нас, відроджує силу і становить ґрунт до дальшої праці...

Тому, не дивлячись ні на які труднощі, а часто – майже непереможні перепони, – ми хочемо й далі служити по мірі сил і снаги справі культури нашого народу, бо вважаємо культуру у всіх її проявах – найвищою цінністю, найбільшою потребою – *summum bonum* - нашого відродження й майбутнього щасливого життя.

Але ж, вступаючи в новий рік нашого існування, ми змушені прохати у нашого читача-приятеля доброзичливості й неосудливості до тих технічних дефектів і можливих помилок, яких – ми знаємо – не обминути нам в часи, коли ревуть гармати, коли громадське життя досягає вищої точки боротьби, коли сполохані богині цивілізації, науки, мистецтва, – здригаються, вчуваючи неустанний зойк і галас напівбожевільної землі...

Per aspera ad astra...

І ми хочемо провадити нашу мирну працю й в новому році, на прапорі якого так безмірно бажано всім нам побачити святі слова:

Мир і культура народів.

ДОДАТОК 4

[Від редакції] // Книгарь: літопис українського письменства. – 1918. – Ч. 6. – Лютий. – Стовп. 297.

Незвичайні події останнього часу рішучо вибивають з колії людей розумової праці і не дають їм змоги виконувати творчу роботу. З другого боку – часове припинення друкарства, безладдя у всіх інших закладах і сферах, що так чи інакше торкаються видавництва – все це утворює надто несприятливі умови для літературної й видавничої діяльності. Тому й вихід, а навіть почасти і самий зміст цього числа «Книгаря» не цілком відповідають бажанням і намірам редакції та видавців, що й просимо наших шановних передплатників та покупців узяти до уваги.

ДОДАТОК 5

[Від редакції] // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 17. – Січень. – Стовп. 1017.

Київ, 1 січня 1919 року

Знов заграло ясне сонце; знову спали тяжкі кайдани з України і вільними грудьми, на повний голос вітаємо ми майбутнє вільне життя Самостійної Української Республіки.

Вітаємо від переповненого серця Високу Директорію нашу, що склалася з великих героїв народніх, які зуміли вчути пульс народнього життя, відчути момент, коли треба було покликати народ до зброї за щастя України.

Вітаємо найбільшого нашого героя – наш велетень – народ, що весь, як один чоловік, відгукнувся на призивний поклик і струсив зі своїх плечей тих паразитів, що обсіли його, ще кволого й виснаженого війною.

І тепер, коли відкриваються знову затьмарені обрії, – ми хочемо вірити, що більш не буде повторено помилок недавнього минулого і наша народня влада, наша численна інтелігенція, наша духовна сила направить свій шлях найбільш в сторону поширення культури й освіти.

Боротьбу не скінчено. Ворог, сильніший за всіх політичних ворогів, що обсідають нас зокола, міцно сидить в нас – це темнота й неосвіченість нашого люду. І з закликом до боротьби з нею всіма силами й засобами ми починаємо новий рік нашої праці.

Ми віримо непохитно, що уже в цім році почне сходити

буйно й рясно те зерно гірчичне, яке з такими трудноціями було посіяно в році минулому нашими кращими людьми, й поле культури народньої не матиме незораних перелогів...

ДОДАТОК 6

[Зеров М.]. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. – 1920. – Ч. 1-3. – Січень – березіль. – Стовп. 1–4¹.

В місяці лютому ц. р. українське громадянство святкує двадцять п'яти роковини письменницької діяльності Сергія Олександровича Єфремова, публіциста, критика та історика письменства... Двадцять п'ять років минуло тому, як на сторінках галицького журналу «Дзвінок» з'явився друком його перший твір – дитяче оповідання. З того часу невпинно, з дня на день зростав список друківаних його речей, аж поки не виріс до розміру кількох аркушів, а сам автор не зайняв серед українських робітників пера одного з найпочесніших та найчільніших місць.

Загальний образ українського діяча літературного, такого ріжноманітного в своїй праці, стоїть в нашій уяві яскраво й виразно. Його окреслив сам С. О. в I-ім розділі своєї розвідки про Франка. «Ці діячі», писав він, маючи на оці Кониського, Франка, Грінченка і др., «були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних та громадських напрямків і практичними виконавцями в житті. З-під пера їх виходили поезії й повісті, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці чергувалися у них з популярними творами, що мали ширшим колам читачів служити...» До цього «традиційного» типу літературних діячів, що робили й роблять «всяку роботу, навіть чорною не гребуючи», в значній мірі належить і сам С. О., з тою хіба ріжницею, що розцвіт його літературної роботи припадає на добу після 1905 року, коли наше громадсько-культурне життя значно диференціювалось, і літераторові не так часто доводилось сполучати в собі художника і критика, ученого й популяризатора. Але тратячи (в порівнянні до попередників) щодо амплітуди, літературна діяльність

¹ Передруковано в кн.: Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова // Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 314–317.

С. О. вигравала щодо глибини й постійності своїх виявів. Говорячи словами самого С. О., йому менше загрожувала небезпека «розпорошитись», «розмінятися на дрібняки» і в результаті виявити «лиш частку... дуже малу частку» своєї сили. Рано зламавши своє перо белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху.

Як літературний критик, він виступив в «Київській Старині» – своїми статтями про Франка, Нечуя-Левицького («Бытописатель пореформенной Украины»), Грабовського та про те «шукання нової краси», яке доглянув він у авторів не так поважного, як голосного в свій час збірника «З-над хмар та з долин». Ці перші статті вже позначили напрям критика, сильного головним чином в трактуванні громадської сторони літературного твору. Ця уважливність громадянина, ця спостережливність публіциста надають блиску і влучності тим статтям, в яких С. О. аналізує поетів – «бытописателей» (загадаймо хоча б етюд про Карпенка-Карого), і вони ж значно ослабляють ті статті, де йому доводиться мати справу з письменниками, у яких на першому плані стоїть ідеологічний або психологічний інтерес. В статтях С. О. стиль і прийоми публіциста часто-густо не дають розвинути естетичному аналізу художнього твору, і тільки де-не-де ненароком кинене слово та побіжне спостереження показують в ньому тонкий і непомильний художній смак.

Зате ті розвідки, де на підставі літературного матеріалу виводиться суто публіцистична будова, належать до найблискучіших в літературному надбанні С. О. Зразком може бути хоча би «Фатальний вузол», відгук українського публіциста на Короленківські «Записки моего современника», де так майстерно і так красномовно, використовуючи художні образи самого Короленка, показує наш автор всі ті пружини, що до останнього часу кидали найталановитіших синів українського народу на службу російській культурі, виробляючи з них «общероссов на малорусской почве»...

Але справжнім вінцем критично-публіцистичної манери С. О. являється його велика «Історія українського письменства», а власне: історія української національної ідеї в творах українського письменства. Для Єфремова література українська є перш за все «матеріальним згустком тієї

незважаючи на потенціальної сили, якої невичерпаний запас має в собі організм народній», «адвокатом нашої народності на її життєвих і літературних позовах з нівеляційною теорією і практикою»... Стоячи на такій позиції, характеризує літературу, як історію визвольної в широкому розумінні ідеї в пам'ятках красного слова, С. О. майстерно розкриває ідейні скарби українського письменства, красномовно виявляє громадську його цінність. Правовірний історик письменства, суворий, озброєний в метод збирач літературного матеріалу знайдуть в цій проречистій апології українського письменства багато такого, що вони назвали б хибною: в книзі бракує історично-літературного аналізу; замість докладних, опертих на біографічні данні, характеристик письменників подібаємо лише побіжні, легкі як мереживо, ідеологічні етюди; закидають книзі (тільки – чи слушно?) і недооцінення великої ваги «матеріального, спеціально соціально-економічного, чинника вселюдскости». Але, не вважаючи ні на що, велика «Історія письменства» і досі остається єдиним суцільним, перенятим однією ідеєю, оглядом української літератури, прекрасною і сильною композицією, яка довго ще служитиме вихідною точкою нових історично-літературних дослідів.

Многогранною і плідною являється і публіцистична діяльність С. О. Тут знаходимо ми і чергові публіцистичні огляди громадського життя («Відгуки в життя і письменства» в «Новій Громаді» та «Раді»), і начерки з історії громадського руху, і інтерпретації Драгоманова, і мужні слова в оборону української ідеї проти всякої «нівеляційної теорії і практики».

Так уявляється нам значіння літературної діяльності С. О. Єфремова. Святкуємо нині двадцять п'яти роковини щирої і невтомної праці історика, віртуоза і лицаря українського слова.

ДОДАТОК 7

25-літній ювілей С. О. Єфремова // Книгарь: літопис українського письменства. – 1920. – Ч. 1-3. – Січень – березень. – [Видавничча хроніка]. – Стовп. 86–87.

11-го березня українське громадянство м. Києва відсвяткувало 25-літній ювілей С. О. Єфремова.

На товариському обіді, який було улаштовано ювілейним

комітетом, зібралися представники всіх громадських, наукових, кооперативних інституцій та представники літератури й мистецтва.

Збори почалися промовою заступника голови т-ва акад. А. Ю. Кримського, який, вітаючи ювіляра, як господар хати (збори відбувались в помешканню Укр. Наук. Т-ва), повідомив збори про обрання С. О. Єфремова дійсним членом Академії Наук. Далі говорив голова ювілейного комітету О. Саліковський і охарактеризував ювіляра, як людину. Про Єфремова, як громадського діяча говорили П. Стебницький і П. Зайцев; як про письменника – М. Зеров. Делегація Укр. університету повідомила ювіляра про те, що філологічний факультет присудив йому ступінь доктора українського письменства *honoris causa*; представник академії мистецтва відчитав постанову академії про обрання С. Ол. членом Ради мистецтва. В. К. Прокопович підніс ювілярові від українського громадянства старе видання книги Л. Барановича «Меч духовний» як символ тої боротьби, якій С. Ол. всі сили віддав.

Виступали з промовами і представники кооперації: М. О. Литвицький, В. Д. Коваль і др.

Ювіляр, відповідаючи промовцям, сказав, що вище всього іншого в своїй діяльності він ту справу ставив, яку робив, як письменник, і звання письменника найбільш цінує, і висловив віру в перемогу тих культурних і демократичних ідеалів, які представники українського письменства собі ставили.

Ювілейний комітет виділив з себе редакційну комісію, яка має видати на честь ювіляра збірник.

Редакцію збірника взяли на себе: О. Саліковський, П. Стебницький, Ан. Ніковський.

План збірника має бути такий: 1. Автобіографія С. О. Єфремова; 2. Опис ювілейного вшанування; 3. Бібліографія про С. О. Єфремова; 4. Статті на різних мовах; 5. Красне письменство; 6. Про діяльність С. О. Єфремова; 7. Статті по всім галузям, яких торкався С. Ол. Єфремов.

До участі в збірнику запрошено: В. Прокоповича, В. Садовського, М. Зерова, П. Зайцева, В. Міяковського, А. Лободу, Л. Лічкова, О. Дорошкевича, Г. Тисяченка, В. Дурдуковського, В. Бойка, Б. Якубського, Ол. Шульгина, О. Лотоцького, М. Славинського та інш.

ДОДАТОК 8

Вечерницький А. [Рец.]: С. Єфремов. «Як люде прав собі добувають». Видання третє. Київ 1917 р. // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Ч. 1. – Вересень. – [Критика і бібліографія]. – V. Політично-агітаційні видання. – Стовп. 20–21.

Така гарна книжка і так нечепурно, так недбайливо видана. Дивом дивуешся, коли береш у руки цю книжечку С. Єфремова, що видавниче товариство «Криниця», яке досі зарекомендувало себе такими чепурними виданнями популярних книжок, на цей раз не доглянуло уважніше за друком і зовнішнім виглядом книжки, тим більш, що це – вже третє видання, коли можна було полагодити всі помилки попередніх видань. Видавці не повинні були забувати, що така популярна книжка йде в широкі народні маси, спеціально для них написана видатним письменником і тому, як зовнішній її вигляд, так і особливо друк повинен бути гарним, виразним.

Взагалі наші молоді видавництва повинні взяти собі за правило, що чим популярніше видання, – тим воно потрібує кращого технічного виконання.

А написана ця книжка д. Єфремовим дуже гарно. Розповівши чудовою, дочірньою народньою мовою про гурійців і про те, як вони добували собі прав, автор в дуже зручному переказі для агітації і в дотепній формі ознайомлює свого читача з тим, що таке страйк, що таке бойкот, як найкраще без зайвих болів повинна одійти земля до трудового народу і стати його власністю. Далі автор непомітно і популярно пояснює, що таке автономія, що таке федеративний лад і як він може заснуватись.

Ця книжка, написана порівнюючи давненько, стала зараз дуже у пригоді, коли на часі ці питання. Тому радимо ширити її в народніх масах, яко можна більше.

А. Вечерницький

ДОДАТОК 9

Мицюк О. [Рец.]: С. Єфремов. Як визволитися робочим людям з бідности. Видавниче т-во «Криниця», Київ, № 38, 1917. Стор. 61. Ціна 50 коп. // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Ч. 2. – [Хроніка і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стовп. 62–63.

Для старого режиму особливим страхіттям серед інших була одна наука – політична економія. І який би професор

її не викладав, навіть крізь сухість та холодність його учених викладів, завжди пробивалися палким струмочком істини, що йдуть всупереч з існуючим соціальним ладом, через що наука ця була «під доглядом поліції», а совісний лектор завжди балансував по мотузці над прірвою неблагонадійності... Не можна було цю науку легально зробити приступною широким масам, і те одкладалося до кращих часів, і от, хоч які тяжкі нинішні часи, та проте значить вони все ж таки кращі, коли нарешті з'явилася на світ перша ластівка, перша популярна брошура про початки політичної економії, де про все говориться не притчами, не наздогад, а таки одверто, договорюючи до краю! Нам пощастило: робота ця вийшла з-під пера одного з найкращих у нас майстрів українського слова і вдалася як не може бути ліпше. Поволі, ясно, чітко проходять перед читачем головні поняття політичної економії: що таке богацтво, звідки воно береться, поділ праці, обмін виробами, гроші, додаткова вартість; говориться далі про ремісників і фабрикантів, про робітничий день, способи заплати за роботу, про страхування робітників, про способи боротьби пролетарів з капіталістами. Є деякі відомості і [з] фінансового права (про податки), трохи про національний гніт, од якого ліки в національно-територіяльній автономії, а наприкінці думка читача направляється автором в бік тої ідеї, якій моляться всі працюючі люде – в бік соціалізму. Кожне те розуміння пощастило Єфремову оформити художньо, терміни передати нашою мовою дуже влучно, і тому книжка безперечно знайде самого широкого читача – і цілком заслужено буде повторена новим виданням. В йому-то щиро побажаємо уникнути деяких ризикованих місць.

«Робітникові більш вигоди ставати за добру плату поденну» (ст. 25), пише автор, ніж поштучно, або, як ще кажуть, – отрядно, акордно, задільно, бо на поштучній роботі старатиметься він побільше виробити і може, таким чином, підірвати здоров'я. Розумний робітник, скажемо ми, і на поштучній роботі з жадоби до грошей не стане робити, аж доки зароблене «боком йому вилізе». Простака ж на поденній роботі, ще швидче, ніж на отрядній можна посадити на здоров'я! Взагалі поштучна робота більш одповідає гідности людини, бо в їй скільки робітник зробить – те й його, він [сам собі] пан. На поденщині ж чоловік уподобляється скотині, над якою стоїть з нагаєм погонщик. В політичній економії (проф. А. И. Чупров та проф. М. І. Туган-Барановський) строковій

і поденній формі зарплати не віддається переваги над поштучною. То колись економісти помилково лічили загальним правилом, що поштучна заплата відповідає інтересам капіталіста, поденна ж - інтересам пролетарів. Далі, не можна людність всього світу так просто поділяти тільки в дві економічні категорії – капіталістів та пролетарів (стор. 4). Така занадто упрощена схема д. Єфремова тягне за собою небажану міщанину («робітник» і «хлібороб») і підміну понять: один раз – робітник (стор. 39), другий раз – вже натомісць поставлено – робочий нарід (стор. 40), якого на Україні, по даним автора, аж 90%. Очевидно, сюди ввійшли й селяне, і таки заможненькі.

На стор. 22 здibuємо цей же неточний вислів, нібито робітник являється батьком усіх богацтв, тоді як справді праця – однаково чия – пролетарів, селянина-хлібороба, буржуа-інтелігента чи навіть капіталіста – є мати усякого достатку на світі. В слідуючим виданні не зашкодило б пояснення деяких призабутих широкою публікою суто українських слів, як от гута, барки, ошукать. Читач за це також щиро подякує авторові, як і за пояснення слова буржуй (міщанин), яке в широких масах помилково вважається нині за синонім капіталіста.

О. Мицюк

ДОДАТОК 10

Редакція. [Рец.]: *Єфремов С. Історія українського письменства.* Видання 3-є, з одмінами та додатками. В-во «Вік», Київ. 1917. Стор. II +460+XVI вел., вісімка. Ц. 5 р. // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Ч. 4. – Грудень. – [Критика і бібліографія]. – I. Історія літератури. – Стовп. 181–182.

Ми починали видання цього року «Книгаря» в той час, коли вийшла видатна, настільна книга: «Ілюстрована історія України» проф. М. Грушевського. З радістю ми зазначили появу цієї важної для нашого народу праці. Кінчаємо цей рік видання в час, коли перед нами лежить друга, такої ж величезної ваги книга – історія української літератури, що вийшла з-під пера найбільшого нашого знавця справ письменства українського – Сергія Єфремова.

З такою ж радістю вітаємо появу цієї праці, що повинна лежати на кожному столі, де вже лежить книга проф.

Грушевського.

Робота С. Єфремова в свій час заслужила загальне признание. Тоді ж критика зазначила була деякі її неточности, чи описки. Тепер книгу заново виправлено, збільшено автором майже на три аркуші і доведено до останніх днів.

Видана вона чепурно, має такий простий і разом благородний вигляд; коштує, як по наших часах, надзвичайно дешево. І, хоча третє видання вийшло не оздобленим портретами письменників, що залежить від сучасних друкарських обставин, одже це ні трохи не зменшує його ваги та значіння...

Певні ми, що шановний автор матиме не одно щире спасибі од наших людей, особливо тих, що тільки тепера почувли потяг до рідного слова й раніше не були знайомі з цією хорошою і необхідною всякій письменній людині книгою.

Редакція

ДОДАТОК 11

Зайцев П. [Рец.]: Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання третє. Товариство «Просвіта» у Києві. Серія життєписів № 25. Ціна 75 коп. Київ, 1917 // Книгарь: літопис українського письменства. – 1918. – Ч. 7. – Березіль. – Х. Біографії. – Стоп. 400–401.

Це третє, доповнене видання популярної біографії Шевченка, випущене у світ своєчасно, треба вітати, як один з небагатьох зразків дійсно популярної літератури

Життя і діла Шевченка повні яскравих і надзвичайно «агітаційних» моментів, які, здавалося б, повинні так багато промовляти серцю народньому, проте не мають і досі належного популярного освітлення. Книжка ж С. Єфремова має всі позитивні прикмети, що дають нам право віднести її до класично-популярних видань. Простота і ясність викладу, незвичайно педагогічний вибір найголовніших і найрозуміліших фактів, усунення зайвих подробиць – все це без перешкоди цільності й повноті літературного і громадського портрета поета – робить книжку цю цінним подарунком для пробудженого від національного сну народу. І з цього боку вона навіть сягає далі безпосередньої своєї мети – вона єсть найкращим агітаційним знаряддям пробудження національної свідомости, розвій якої умілою рукою вплетено поміж рядками біографії Кобзаря. Стисло викладена історія Кирило-Мефодієвського брацтва звертає на себе особливу

увагу, яко зразок сполучення популярності і історизму.

А мова, та мова, якою уміє володіти лише Єфремов, і той природній і глибокий ліризм, що проймає весь зміст невеликої книжки, роблять її недосяжним шедевром, який – ми віримо – всі діячі шкільної і позашкільної освіти поширять якомога серед народа. Як у фокусі, сконцентрував у ній автор мистецькою рукою все, що характеризує високий гуманізм Шевченка, і в справі відживлення гуманності серед здичавілих нині мас, вона дасть свої певні наслідки.

Пав. Зайцев

ДОДАТОК 12

Павловський М. [Рец.]: **Сергій Єфремов. Під обухом. Большевики у Києві.** Видавництво «Вік», Київ, 1918. 64 стор. ціна 80 к. // Книгарь: літопис українського письменства. – 1918. – Ч. 8. – Квітень. – [Критика і бібліографія]. – II. Публіцистика. – Стовп. 447–448.

З приємністю можна зазначити появу на книжному ринкові цієї невеличкої брошури, що складається з статей відомого українського публіциста, друкованих в «Новій Раді» переважно під час большевицького панування у Києві.

Таки й справді немов «під обухом» доводилося жити тих три тижні, почавши з 26 січня, не тільки українцям, а і всім, хто хотів мислити і робити «инако», ніж це подобалося большевикам. Особливо ж тяжко доводилося порядній українській пресі. І читач, маючи повсякчас перед своїми очима докази «свободолюбия» большевиків, цілком розумів і спочував публіцистові, коли той писав: «В той час, коли панує фізична сила, як би вона себе не звала, не може бути, певна річ, повного й усіма сторонами освітлення подій: у цих прогалинах ми наперед беремо свою частку вини на себе. Одно маємо тут сказати: де не зможемо, по правді говорити – там воліємо мовчати, і бо сила може заціпити уста, може скувати, вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило – ще не і вродилась така на світі сила».

І слово письменника не розминулося з ділом. Брошурка ця – це немов щоденник під большевицьким обухом. Доводилося у поспіху, нервово озиватися на події, нашвидку складати їх оцінку, сподіваючись, що кожного дня обух той спуститься й припинить роботу. Але і в самій тій нервовості, якою характеризуються передруковані в брошурі статті, можна знайти свій

плюс: вона безпосередніш одбивала пережите і через те може краще змалювати той психічний стан, в якому перебували люде під обухом.

На початку большевицької тиранії «Нова Рада» була єдиним опозиційним органом, в якому щодня читач знаходив блискучу і сміливу характеристику большевицького хамства, неуцтва, цинізму і просто-таки звірства. Читачі пригадають собі, і якою громадянською мужністю і шляхетністю перейняті були такі статті нашого письменника, як знаменитий «Лист без конверта», що через голову малого блазня промовляв до всього громадянства, «На вістрях штиків», «Фельдфебель у Вольтерах» з його класичним наказом про «поползновение на опьянение», характеристика постаті «Муравйова» і інші.

Повторяємо, що під час «обухівського» животіння д. Єфремов був майже єдиним публіцистом, до голосу якого прислухалося все місцеве громадянство і не тільки друзі, а й вороги.

Отже, автор добре зробив, що зібрав свої цінні статті і видрукував в окремій книжечці, не давши їм розгубитися по окремих числах коротковічного щоденного часопису.

М. Павловський

ДОДАТОК 13

Ревуцький Д. [Рец.]: Сергій Єфремов. Коротка історія українського письменства. В-че Товариство «Криниця» у Києві. Київ, 1918 (лютий 1919) р., ст. 215, ц. 16 гривень // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – [Критика і бібліографія]. – Стоп. 1378–1382.

З великим захопленням взявся я читати нову книжку шановного автора славнозвісної «Історії українського письменства», отже ж скоро це захоплення заступила якась прикрість: книжка не давала того, чого ждалося від неї. Перш за все, здається, шановний автор не зазначив собі ясно мети, що для неї писалася книга. Весь час почувається в нього вагання між наміром – дати книжку для самоосвіти й бажанням – пристосувати її хоч трохи до типу шкільного підручника. Ще ж до того здавалося за необхідне авторові в півторасти невеличких сторінок досить буйного шрифту увібгати вміст чотирьохсот шестидесяти стислих сторінок великого формату своєї «Історії письменства». Через те й не задовольняє ця книжка читача, з якого боку він до неї не підходить.

Книжку поділено на вісім розділів: I. Про письменство (ст. 3–57). II. Стародавнє письменство на Україні (58–72). III. Середнє письменство (73–96). IV. Народня словесність (97–118). V. Письменство на Україні часів відродження (119–136). VI. Письменство під час розцвіту (137–157). VII. З часів лихоліття (158–188). VIII. На світанку (189–210).

Найкраща частина це – перша (Про письменство), де автор на 54 сторінках дає нарис так званої «теорії словесности». Він в дуже стислій, на жаль – цілком догматичній формі, подає головніші відомости про словесність та письменство. Дуже дбав автор про літературність викладу, про те, щоб одно чіплялося за друге й з другого виходило. Це – річ дуже гарна, отже ж на цей зв'язок пішло в автора ще декілька сторінок, так що довелося йому ще вкоротити й так занадто невеличкий обшир першого розділу. Ще ж до того не зхотів автор для своєї теорії використовувати останні праці по теорії словесности (див. погляди Потебні й Веселовського в харківських збірниках «Вопросы теории и психология творчества») й стати таким чином на певний науковий ґрунт (як це ми бачимо, напр., в рос[ійських] підручниках Овсянико-Куликовського, Шалигіна або Ісаєва), а обмежив своє завдання типом здалого в архів підручника типу Смирновського, Белоусова, Белявського і т. д. Завдяки надзвичайній покороченості, а також науковості уклонулося чимало таких хиб, що дуже обезцінюють чудову прозору мову й майстерний виклад автора.

Так, на стор. 7 так коротко й невдатно сказано про санскритську мову, що можна гадати, нібито автор веде від неї мови всіх теперішніх народів Європи. На стор. 13 автор зве гієрогліфами єгипетське фігуральне письмо («письмо малюванням»), тоді як відомо, що гієрогліфами зветься не тільки фігуральне, а й силабічне й навіть фонетичне письмо. Ведучи розмову про походження трагедії (стор. 52), автор досить докладно обґрунтовує непевну теорію про походження назвиська «трагедія» від цапа, що колов його на жертвовнику Діониса найстарший жрець, і ні словом не обмовляється про всюди поширену й признану, авторитетними знавцями¹ теорію походження назви «трагедія» від дифірамба сатирів («цапиний

¹ Wilhelm Christ. «Geschichte der Griechischen Litteratur». München, 1890. Seit 162, § 127. - Ф. Зелинский. Софокл, Царь Едип, ч. II – Комментарий. Царское Село 1892, ст. 3. – А. И. Деревницкий. Софокл, Антигона, ч. II. СПб. 1893, ст. 3.

спів» – «козлопеніє»), теорію, яка веде початок свій прямо від Аристотеля (Arist. «Poet». 4). Про Анакреона краще було би сказати, що жив він в VI віці до Різдва Хр., а не в V, як маємо ми в книзі С. Єфремова (стор. 49), бо хоч і вмер він коло 495 року, отже ж головний розцвіт його творчості падає на другу половину VI віку від оцарення Полікрата Самоського (582 р.) до кінця VI віку. На стор. 31, де річ іде про віршову риму, автор зазначає тільки рими «чоловічу» та «жіночу», зовсім забувши ще про третю, так звану «дактиличну» трьохскладову риму, що часто трапляється в українських письменників. Наприклад:

*Тихо та любо на дворі,
Вечір на землю спус |кається,
В небі займаються зорі,
Мла навкруги розсти |лається,
(П. Капельгородський).*

Невлучно представлено гекзаметр (стор. 30–31) і визначенням і прикладом: залишається таке вражіння, нібито в гекзаметрі двохскладові стопи трапляються тільки наприкінці віршу. Неясно характеризувано силабічний вірш. Звідки взяв автор закон, що стало місце наголосу в мові вимагає, щоб у кожному вірші складів було однаково (стор. 27)? З тонічним віршуванням вийшло теж якесь непорозуміння: як зразок *тонічного* розміру наводить автор «думку» гетьмана Ів. Мазепи, написану цілком *силабічним* віршом! Ще й в другому рядкові цитати, щоб поліпшити таке силабічне віршування, мусив автор додати від себе слово «всі», якого нема в Мазепи. Питання про образну мову та про те, звідки береться образність, – одно з цікавіших питань теорії словесности, – розв'язано в автора зовсім невдатно (стор. 34–36), і читач може з книжки винести переконання, що образність мови виключно залежить від вживання «варваризмів», «архаїзмів», «неологізмів» та «провінціалізмів». Про одну ж, наприклад, з найбільших прикрас образної мови – про епітет не сказав автор нічого.

Неправильно представлено в книзі еволюцію європейської драми: сказавши дещо про «ніби-класичну» трагедію французів XVII–XVIII вв. та про її вплив на всю Європу, зовсім несподівано заявляє далі автор: «перший, хто *зламав* приписи *ніби-класичної* трагедії, був англійський письмен-

ник В. Шекспір (1564-1616), але його зрозуміли й оцінили тільки згодом» (стор. 54). Це місце можна вважати тільки стилістичною помилкою занадто стислої речі, бо само собою розуміється, що не міг Шекспір в першій десятиріччі XVII віку ламати тих приписів, що було їх викувано тільки в другій половині XVII віку. Розповідаючи про грецьку старовинну лірику (ст. 79), варт би було авторові пригадати основоположника її – Архилоха з Пароса (VII в.), а пригадуючи «Генріяду», «Месіяду» та «Розсіяду» – зазначити існування «Пісні про Роланда» та «Пісні про Нібелунгів» (з цього циклу напівнародних поем назвав автор тільки «Шах-Наме»). Торкаючися української думи, треба було вказати на головні риси її, як надзвичайно оригінального синтезу творчості книжної й народньої.

Друкарських помилок дуже мало (з них одна найбільш прикра: Фредр замість Федр – ст. 45).

Отже ж, не вважаючи на всі вище зазначені хиби теоретичного розділу «про письменство», згідні ми признати цей відділ найкращою частиною книги С. Єфремова, завдяки тому, що написано його чудовою легкою мовою, видержано, а деякі місця й дуже гарно спопуляризовано. Що ж до останньої частини книги, то вона, на нашу думку, значно гірша. Це – механично вкорочена велика «Історія письменства», при чому з неї випало все, що дає високу ціну цьому творові. Коли велика «Історія письменства» є праця великого публіцистичного значіння, «Коротка історія письменства» просто – формулярний список українських письменників (див., наприклад, стор. 128–129). Про неї особливо можна сказати, що не слід би було завалювати її масою дрібних імен і назв, не слід би й залишати тут розполог матеріялу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріял чи то літературних напрямках – етнографичному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях – драма, епос, лірика, чи як инакше, вибрати речі більшого значіння, задержатися на них довше й показати ту чи іншу еволюцію. В «Короткій історії письменства» майже нема ніякої історії письменства, не бачимо ми тут зміни характеру літературної творчості однієї доби від другої, а про твори найкращих наших письменників (наприклад, Карпенка-Карого) сказано так мало, що той, хто не знає цих творів, майже нічого з книжки й не винесе. В великій історії письменства дуже гарно змальовано ролю Харківського гуртка, в малій – нічого нема про це. Про народню словес-

ність так само сказано мало, як і в великій «Історії письменства»; сторінка про обрядові пісні, про наш найкращий скарб – майже пусте місце (103).

Написано цю частину книги так само догматично, як і теоретичну. Що до основної ідеї, то тут бачимо ту ж визвольну провідну думку, той же публіцистичний напрям, що і в великій «Історії письменства». Багато політики (Центральна Рада, Скоропадський і т. д.) і вороже відношення до творів цілком естетичного характеру.

Від усієї книжки повіває такою гарячою любов'ю до українського письменства, де-не-де виглядає таке глибоке знання цього письменства, що мимоволі робиться жаль, що людина вдачі, хисту, знання й досвіду С. Єфремова тратить силу на таку працю, що її міг би зробити кожен, маючи під руками велику «Історію письменства».

Зазначаємо ще одну помилку. На ст. 65 сказано, що «Изборники Святославовъ» переписано «для князя Київського Святослава». Про перший збірник (1073 р.) відомо, що переписано його для вел. князя Изяслава Ярославича, а потім достався він разом з другим збірником (1076 р.) князеві *чернігівському* Святославові Ярославовичу¹.

До «Короткої історії письменства» додано список книжок, користних для самоосвіти, де в популярній формі поглиблюються загальні й окремі питання українського слова.

Видано книжку чистенько й оздоблено деякими малюнками.

Д. Ревуцький

¹ И. М. Ивакин, Князь Владимир Мономах и его поучение. М., 1901, ст. 17.

ДОДАТОК 14

[Ред.] // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 23-24. – Липень – серпень. – [Хроніка і бібліографія]. – Стовп. 1645-1646¹.

Даючи місце замітці С. О. Єфремова – «З приводу однієї рецензії», редакція «Книгаря» вважає потрібним сказати кілька слів з свого боку.

Віддаючи до друку рецензію д. Ревуцького, редакція в основі була солідарна з її оцінкою «Короткої історії українського письменства», а тому всі закиди шановного автора на свій рахунок готова прийняти і від свого імені на них одповісти.

Питання перше, чи мав підстави рецензент «Книгаря» підійти до книги С. О. Єфремова як до книги шкільної. Редакції здавалось, що мав. Правда, автор ніде в титулі своєї праці не поставив тих підзаголовків, які звичайно ставляться на підручниках і, як ми знаємо тепер з його авторитетного роз'яснення, готував тільки популярну книгу, – але 1) прилучена до історичного огляду коротенька «теорія словесності» видержана в тоні й обсягу середньошкільних підручників, 2) звістки, що з'являлись подекуди в українській пресі і не були заперечені автором в спеціальній передмові, а вона особливо була б бажана, з огляду на те, що від автора сподівалися іменно підручника, і, нарешті 3) той факт, що книжка пішла в продаж як підручник для школи, – все це вкупі давало право поглянути на «Коротку історію» трохи інакше, ніж як дивився на неї сам автор. І, певне, не випадково те сталося, що й інші рецензенти книги д. Єфремова (С. Д. в «Вільній укр. школі», 1919, 8–9, і М. Марковський в «Україні», 1918. I–II) приложили до неї ту ж саму мірку, як і рецензент «Книгаря».

Центральне місце в увагах д. Д. Ревуцького займають: з одного боку – вказівка на перестарілість і неповноту означень в теоретичній частині праці, з другого – вказівка на невиразність характеристики поодиноких письменників (в частині історичній – невиразність, що постала як наслідок бажання удержати схему і рамки великої «Історії

¹ Друкується за текстом «Книгаря». Передрук: [Коментар М. Зерова щодо відповіді С. Єфремова на рецензію Д. Ревуцького] // Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 285.

письменства». Обидва ці закиди лишаються в силі і після відповіді С. О. Єфремова.

Що торкається тону рецензії, то в ньому редакція рішуче не вбачає тієї «непочесної манери виявляти власну вченість», яку інкримінує нашому рецензентові С. О. Єфремов. На нашу думку, тут було тільки бажання потвердити свою думку авторитетною зсилкою на основні історично-літературні праці.

Трохи дріб'язковою виглядає зсилка на працю І. М. Івакіна і увага щодо князя київського Святослава, – але це, на думку редакції, деталь, яка великого значення не має і яку в рецензії зазначено тільки між іншим. Сам рецензент її не обстоював, і коли вона лишилась в тексті, то це сталось виключно з вини редакції.

ДОДАТОК 15

Ишуніна М. [Рец.]: С. Єфремов. Шевченкова могила. З малюнками. Вид. Т-ва «Просвіта» у Києві, 1919, стор. 47, ц. 2 гр. 50 коп. // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 23-24. – Липень – серпень. – [Критика і бібліографія]. – VII. Інформаційні та популярно-наукові видання. – Стоп. 1638–1640.

Якусь дивну ролю в житті українського народу грають могили! В бурхливі часи боротьби за волю вкрилася ними Україна, що поховала в них своїх героїв. Коло кожної могили живе легенда, з якої довідуємося, що саме, яка історична подія зв'язана з нею. Записаних історій тих могил, на жаль, зовсім обмаль. Це шкода, бо ті могили наші неначе поводарі народу на його історичному шляху.

Минули часи козацтва, настали інші часи, інші люде, інші герої, інші завдання. Але ніби якась традиція щодо могил залишилась. І ніби ті старі могили стали підмурівком для нової найвищої могили – героя новітніх часів, співця нової волі, нових ідеалів. Вище всіх піднесена могила на Чернечій горі – відома навіть поза межами України, така ушанована, щиро улюблена народом українським. Але і її доля – доля виключного інтересу – мала стати однаковісінькою з тими, найбільш безвістними, про які ніде нічого невідомо в світі, окрім легенд, що ховаються серед народу. І навкруги Шевченкової могили теж склалися легенди... Але прийшли несподівано часи, що дали нарешті змогу записати цінні, відомі хіба маленькому гурткові,

відомости, що склали цілу історію. Так, історію! І коли прочитаєш її, мимоволі дивуєшся, як ми могли жити без цієї історії, що є таким необхідним додатком до загальної історії нашого руху й життя, і як дивно те, що маючи вже і не одну історичну книжку, нарід український не мав книжки про могилу свого великого поета. А всі ми знали, що могила та мала свою історію...

Невелика, скромна книжечка з кількома малюнками, на IX розділів, написана Сергієм Єфремовим. З яким інтересом читаєш і про те, про що вперше доводиться взнати, і про те, що вже було більш-менш відоме. Як яскраво встає отой весь період, в якому вже почуваються прикмети відродження національної свідомости, вже вбачаються оті зародки, думки, що закинув Шевченко в душу народню. Замітки «Основи», промови над могилою, з яких найхарактерніша Кулішева... Які пророчі слова: «З'явився батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай побачать, як далеко вони од правди постали; нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне; нехай, хоч помиляючись, зачнуть глаголати непозиченою мовою після столітніх позичок!»... А всі ці зустрічі труни по порозі, від Петрограду до Києва, по тому «шляху на Московщину», про які сам Шевченко згадує «Поміряв і я колись, Щоб його не мірять!»... Зібраними до купи фактами книжечка одкриє багатьом з людей все значіння високої могили над Дніпром.

Разом з фактами зворушуючими, що подавали надії, справдження яких вже не може не спостерегти читач сучасности, в ній зібрані і ті ганебні – бодай не згадувати, – які теж прислужились до слави голосної про могилу та того, хто в ній похований.

Факти звичайно упевняють з безперечністю, але найкраще в книжечці – це останній розділ – думки автора про значіння могили. Вони щирим тоном промовляють і до думки, і до серця читача, і жадний з них певно не може не погодитись з висновком автора: «Чари рідної пісні темний і несвідомий народ розвіював потроху разом за патріархальною безпосередністю; школа, казарма, завод, заробітки псували її й була вона немов камінь-самоцвіт, кинутий на шляху під негоду й вітри... І от чого не змогли ні письменство, ні театр, ні навіть пісня народня – те робила ота могила самотня на високій горі, в серці України, над її головнішою артерією Дніпром-Славутою».

Шкода тільки, що цей докладно опрацьований документ, що так запізнився через «незалежні обставини» своїм появленням в світі, ще на деякий час рокований пролежати в нашій бурхливій

часи на полицях книгарень, замість широкого свого розповсюдження серед народу, до чого певно приклала б руки і Київська «Просвіта».

Необхідно і бажано також, щоб видавництво «Просвіта» подбало хоч поки що про постачання її на саму могилу.

Бажано також випустити її і на російській мові. Прізвище автора і марка видавництва, oprіч самої теми, забезпечують брошурі розповсюдження.

М. Ішуніна

ДОДАТОК 16

Ефремов С. [Рец.]: М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Стр. 159. Київ, 1913 // Киевская мысль. – 1914. – № 11. – 11 янв. – [Новые книги]. – С. 3.

Вот книжка, отсутствие которой на украинском книжном рынке давно сказывалось. Написанная свыше двадцати лет тому назад и изданная за границей, она до настоящего издания только случайно могла попадать в руки украинского читателя, а между тем и до сих пор она не потеряла своей остроты, хотя некоторые ее частности, быть может, и устарели, хотя с иным настроением подходит современный украинец к жгучим вопросам национального существования, чем двадцать лет тому назад. Книжка, будящая мысль, зовущая к постановке и решению «проклятых вопросов», никогда не будет лишней, а тем более, если отличается свойственными произведениям Драгоманова качествами – меткостью суждений, искренностью и трезвостью взглядов и той глубоко научной подкладкой, которую покойный мыслитель всегда полагал в основу своих публицистических работ.

Книга Драгоманова содержит изложение взглядов на космополитизм и национализм, обставленное массой примеров и иллюстраций из современной автору жизни и общественных отношений. Подробно Драгоманов останавливается на разборе украинской литературы и науки, на обрусении и национальных возрождениях, на вопросах автономизма и федерализма, политической и общественной программы и т. д. «Странными» («чудацькими») автор назвал свои мысли об указанных вопросах потому, что «они идут вразрез тем, что обыкновенно говорят и сторонники, и противники украинского движения». И действительно, будучи сам горячим сторонником

українського відродження і займаючи в рядках його діячів одне із перших місць, Драгоманов не закривав очей і на тіньові сторони українського життя, і зміг зайняти критичне до неї становище. Саме тому ці «думки чужака» мають велике значення в історії розвитку українського самосвідомості. Навіть не зовсім погоджуючись з різкими висловлюваннями Драгоманова про сучасні події і люди, відчуваєш тут бачення щирої живої і незалежної думки, що лежить в основі всього людського життя на початку руху вперед, прогресу в політичному, соціальному і культурному відношенні.

Київське видання «Чудацьких думок» вийшло з невеликими скороченнями, викликаними цензурними зауваженнями. Недолік видання полягає в відсутності редакційного вступу, що вводить читача в круг питань, які в книзі розглядаються, а також пояснювальних приміток, іноді навіть таких необхідних для сучасного читача. Дуже добре було б, якщо б видавництво, що видає цю книгу Драгоманова, зважилося на вихід її в світ і інших його публіцистичних праць на українській мові. Необхідно перевидавати такі твори, як «Листи на Наддніпрянську Україну», «Україна і центр», «Переднє слово до «Троїци»», «Австро-руські спогади», невеликі статті з «Народу» і т. п. Навіть якщо потрібно аргументувати.

С. Єфремов

ДОДАТОК 17

Стебницький П. [Рец.]: Юліан Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Частина І. (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). Ціна 2 карб. Київ, 1918. Видавництво «Серп і молот». Стр. 140 // Наше минуле. – 1918. – Кн. 2. – С. 218–220.

Книжка д. Охримовича була складена ще до російської революції для вжитку студентських гуртків, а видана вже по народженні незалежної української держави, в зовсім нових політичних умовах. Проте ця праця зберігає свою вагу для нашої інтелігенції, освітлюючи в стислім огляді історію нашого національного руху в його головніших стадіях. В такій синтезі елементів національно-політичного життя України давно відчувалась потреба, і книжка д. Охримовича, як перша спроба проаналізувати і звести до купи ідеї, які-

ми жила політична думка українського громадянства, тепер задовольняє цю потребу. Весь фактичний матеріал зібрано і систематизовано у д. Охримовича дуже добре, з великим інтересом читається його характеристика основних моментів політичної історії України в XIX столітті, головніших течій у світогляді української інтелігенції і тих діячів, що концентрували в собі роботу політичної думки на Вкраїні та направляли її хід. Особливий інтерес має погляд д. Охримовича на Шевченка, як на пророка національної незалежності України, і характеристика світогляду Драгоманова, як другого, по Шевченкові, національного діяча, що надав українському рухові нову силу, звівши його з ґрунту аполітизму і органічно сполучивши його з висновками європейської політичної і соціальної думки. В стислім, навіть трохи схематичнім викладі д. Охримовича ці глави його нарису дуже виразно виявляють провідну ідею автора, що громадська робота української інтелігенції йшла головним чином в двох напрямках – безполітичного націоналізму і безнаціонального політизму, і що в цім полягали основні причини кволости і непродуктивності українського національного руху до кінця XIX століття, поки на ідеях Драгоманова не виросла нова українська інтелігенція.

Але в аналітичних частинах праці д-ра Охримовича не на всі його думки й висновки можна погодитись. І перш за все не можна вдовольнитись тими загальними поясненнями, які він подав до факта млявості національно-політичної думки українського громадянства і кволости всього українського руху на протязі XIX століття. «Це слабе зацікавлення нашого громадянства особливо в Росії, розвоєм національно-політичної думки власного народу і зв'язаними з нею проблемами, є безперечно одною з головних причин кволости і бездарности сучасного українського руху», – пише д-р Охримович в своїй передмові (стор. 4), і далі, характеризуючи дві течії українства, що виявились в Кирило-Методіївськiм братствi і в «Обществе соединенных славян» під впливом двох категорій ідей – романтично-реакційних і раціоналістично-республіканських, – автор знов каже: «брак синтези цих обох течій був першою причиною фатального з'явища. яке майже ціле XIX століття не дозволяло ясно сформуватися українській національно-політичній думці, а саме, що ті люде, котрі боролися за нові громадські і політичні ідеї, байдуже ставилися до української національної справи, а робітники на полі

національного відродження були байдужими до політичних справ, зв'язаних з тим відродженням» (стор. 25).

Пояснити з'явища того самого порядку одно через друге – значить, власне, нічого не пояснити. І брак теоретичного інтересу української інтелігенції до ідейних основ свого національного руху, і брак синтези романтично-реакційного і політично-радикального впливу в світогляді українського громадянства – самі були фатальним наслідком тих самих причин, від яких залежала і слабкість усього українського руху. Цих причин мимохіть торкається і д-р Охримович («почасти тяжкі політичні умови, почасти вплив способу думання московської демократії» – стор. 4). Але за корінну, органічну причину, від якої, на наш погляд, походять всі характерні риси національного світогляду і політичних рухів на Україні, ми вважаємо неоднаковість культурно-національних відносин українського народу до росіян з одного боку і до поляків – з другого.

З перших часів формування української нації історія поставила її в сутички з польським національним елементом. Власне, можна сказати, що на ґрунті польсько-українських відносин в значній мірі сформувалась, виросла українська нація. Отже, ці відносини і лягли в основу національно-політичної думки українців аж до близьких нашому поколінню часів. Національні антагонізми в бік Польщі завжди були на Україні глибші й сильніші, ніж у бік Москви та Росії. Національна свідомість українських мас за часи польського панування зростала, шукала собі виходу і знаходила його в ріжних формах національних рухів, від масової роботи на культурнім полі до грізних вибухів народнього повстання. Перехід під московську владу ослабив на Україні ці антагонізми, але разом з ними притушив і національну свідомість. В народніх масах її місце заступили соціальні інтереси, а інтелігенція або зосталась при національно-культурній роботі, або, за приглушенням національного моменту в своїм світогляді, віддалась політичній боротьбі на ґрунті загальнолюдських демократичних ідей. Треба було довгих десятків літ, щоб елементи протесту проти всіх форм рабства, які переживала Україна під російською владою – національного, соціального, політичного і економічного – злились у світогляді у один порив до національно-політичного визволення. Тим часом у Галичині національний рух мав змогу знов віджитись на тім самім історичнім ґрунті польсько-українських

відносин і, дякуючи кращим політичним умовам, легше, силою річей, прибрав європейські форми на синтезі культурно-національної свідомості і радикально-політичних ідей.

Цєю різницею між російсько-українськими та польсько-українськими відносинами можна пояснити багато, на перший погляд, ненормальних з'явищ національного життя на Україні. Натиск польського націоналізму або зовсім денационалізував українців, або підіймав в них національну свідомість на опір. Перейти в польський табір українець міг, лише одкинувшись свого українства: середини тут не було. Тим часом російський централізм не денационалізував українців, а переводив їх у такий національний анабіоз: люде не забували свого українського, чи краще – малоросійського – походження, але і не противились русифікаторській політиці, бо для них «общеруссизм» в культурнім і національнім змислі був ніби лише вищим щаблем малоросіянства. Таких двоїстих душ – «тоже малороссов» – під російським режимом виховались на Україні цілі покоління, і власне в цих верствах української інтелігенції найпізніше і найтрудніше прокидались іскри національної свідомості. В Галичині «тоже малоросів» польської культури ми не бачили.

З цього погляду не трудно зрозуміти і кволість національного руху на Україні, і примітку реакційних елементів в його перших стадіях, і відхід найбільш активних сил інтелігенції до політичної роботи на безнаціональнім ґрунті; а перевага культурницького моменту в національній роботі свідомого українства стає в таким освітленні не тільки зрозумілою, але й оправданою: тільки шляхом довгої і напруженої роботи на полі науки й народньої освіти можна було підняти національну свідомість серед інтелігенції і народніх мас на Україні. І не диво, що Драгоманов, як завважає д-р Охримович, не завершив своєї великої національної роботи ясно зазначеним національно-політичним ідеалом, а обмежився федеративною програмою: як мислитель-реаліст, він добре бачив, що без національно-свідомих і культурно-вихованих мас політична робота українського громадянства повинна була тоді вестись у таким напрямі, де б можна було опертись на співчуття і підмогу інших складових частин російської держави.

Ми обмежимось цими увагами до цікавої книжки д-ра Охримовича. В дальших частинах її автор обіцяє подати огляд розвитку української національно-політичної думки від Драгоманова до наших часів. З свого боку можемо лише

побажати, щоб ця серйозна праця скоріше побачила світ, бо в наші часи вона безперечно матиме значіння не тільки історико-культурного розсліду, але і політичного підручника для мало освідомлених верств нашого громадянства.

П. Стебницький

ДОДАТОК 18

Лист-запрошення видавничого товариства «Друкарь» Іллі Шрагу // Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Ал 603 / 59–63.

На бланку: *«Видавниче товариство „Друкарь“, Петроград, Вас[ильевский] Остр[ов],*

3-я лин[ия], д[ом] 48».

5 січня 1917 р.

Високоповажний Ілля Людвиговичу!

Маємо честь звернутися до Вас з щирим запрошенням стати пайщиком нового українського видавництва «Друкарь» у Петрограді.

«Друкарь» ставить собі метою:

- 1) національно-культурну роботу через видання рідної книжки;
- 2) оплачувати працю письменників та вчених;
- 3) затримати в українських руках нашу книжну продукцію;
- 4) щоб не наживалися на нашій книжці чужі люде, але щоб чесний прибуток йшов в українські руки.

«Друкарь» готує до друку:

- 1) «Кобзаря» в 2 мал[их] томах;
- 2) твори Руданського під ред[акцією] О. Білоусенка;
- 3) твори Глібова;
- 4) «Історію українського мистецтва» К. Шероцького.

В тяжкі часи для нашого українського видавництва ми беремось за працю.

Ми віримо, що громадянство підтримає нашу справу.

Щиро просимо Вас і Ваших знайомих українців – взяти якомога найбільшу грошову участь в «Друкарі».

Гроші потрібні і для видань і для засновання власної друкарні.

Гроші принесуть пайщикам прибуток і велику користь рідній справі.

Віriamo в Ваше співчуття і підмогу. Просимо заінтересувати цією справою місцеве українське громадянство.

З щирим поважанням до Вас –

скарбник «Друкаря» Гриць Голоскевич

ДОДАТОК 19

Акад. А. Кримський. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова [Додаток V до протоколу № 1] // Записки історично-філологічного відділу. – Київ: Друкарня Всеукраїнської АН, 1923. – Кн. 2/3 (1920–1922). – [Б. Частина офіційальна]. – С. 42–48.

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище «Охріменки» було перелицьоване на «Єфремових» вже в ХІХ в.: в духовних школах була тоді звичка [про неї згадує Мордовець у «Дзвонарі»] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так заявлялись у нас на Україні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький - lenis - Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з «Андріяшівського» календаря [з 1860-х років], «Детский Мир» і «Родное Слово» Ушинського, лубочні видання од коробейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Вестник Красного Креста» [додатки літературні], старі річники «Сына Отечества», «Маяка», альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [«Пчела» і ин.], дещо з Жюль Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового «Кобзаря», «Читанку» Хуторного, порізнені книжки «Русской Мысли» й «Отечественных Записок» і т. и. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з «Детского Мира», а надто Гоголів «Тарас Бульба». Пам'ять мав дуже добру: ще

не вмівши читати, з пам'яті оповідав слово в слово про подію 1-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збиралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. Влітку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на баштані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися з тими «мужицькими» зв'язками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінціальному місті, на передмістю, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут панувала всюди українська мова [уманські міщани говорили, по-українськи чудово], і з нею зв'язувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріалу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалась легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн Рида, Густава Емара, Маріета, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкина, Лермонтова, Тургенева, дещо з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоевського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький – діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники наділи тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околишніх обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга «мужицькою» мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкина, «Рассказы из русской истории», здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь «Шерстобит»], українських метеликів, тощо.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Київі. Життя у великому місті одхилило завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріал до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полеміка між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полеміки

в товариському гурті примусили загадатись над основними питаннями світогляду й світознання. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики – Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо «Русское Богатство» з 1893 р., зробилась керманічем у житті. З першого ж року перебування у Києві Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; мав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуем. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне вражіння зробили твори Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні»), Левицького («Хмари», «Причепа»), Свидницького («Люборацькі»), Франка («В поті чола»), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано «Зорю» та «Правду», іноді «Народ» та «Жите і Слово». Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Єфремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра; частина її згодом перейшла в подарунок до київської «Просвіти». Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Єфремова, що жив на квартирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській «історії» [почасти в зв'язку з царською коронацією того року] Єфремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією «политически неблагонадежного». Витримавши на другий рік іспит зрілости (при 1-шій гімназії в Києві), екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи зв'язків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901-го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зовсім окристалізувався, і, скінчивши університета, Єфремов цілком віддався літературі. Року 1905-1907, а також і 1919-го одбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації («Товариство Українських Поступовців»), у Селянській Спілці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній,

радикально-демократичній і соціалістів-федералістів). Був заступником Голови Укр[аїнської] Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнародних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Єфремов на шкільній лавці, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в «Дзвінку» перші його праці (белетристика). З того часу Єфремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): «Дзвінок» (1895), «Зоря» (1895), «Правда» (львівська 1896), «Руководство для сельских пастырей» (1896; офіційна семінарська робота), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» (1898–1905, огляди і рецензії), «Літературно-Науковий Вістник» (1898–1905, 1907, 1917, – сила дрібних заміток і рецензій надто за р. 1899–1903), «Киевское Слово» (1899), «Сын Отечества» (1899, 1905), «Волянь» (1899, 1901), «Жизнь и Искусство» (1900), «Киевская Газета» (1900, 1903), «Киевская Старина» (1901–1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), «Киевские Отклики» (1905, 1907 – між іншим, перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: «Чи буде суд»), «Хлібороб» (лубенський, 1905), «Громадська Думка» (1905–1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фейлетони), «Нова Громада» (1906 – огляди українського й російського життя), «Русское Богатство» (1905–1914), «Рада» (1907–1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцистичні фейлетони і т. и.), «Киевские Вести» (1907–1910), «Киевская Искра» (1908), «Газета» (1909), «Przegląd Krajowy» (1909), «Ukrainische Rundschau» (1909), «Світло» (1910–1914), «Киевская Мысль» (1910–1914, 1917), «Русские Ведомости» (1910, 1914–1915), «Les Annales des Nationalities» (1911), «Украинская Жизнь» (1912–1917, статті, огляди, рецензії), «Дніпрові Хвилі» (1913), «Заветы» (1913), «Приазовский Край» (1914), «Русские Записки» (1914), «Голос минувшего» (1914–1917), «Україна» (1914), «Основа» (одеська, 1915), «Боротьба» (нелегальна, 1915), «Ежемесячный журнал для всех» (1915), «Северные Записки» (1916), «Промінь» (московський, 1916- 1917), «Муравейник» (1917). «Нова Рада» (1917–1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Объединенных Общественных Организаций» (1917), «Власть Народа» (1917), «Книгарь» (1917–1919), «Записки Українського Наукового Товариства

в Києві» (1918), «Наше Минуле» (1918–1919), «Просвітянин» (1918), «Українська Кооперація» (1919), «Громада» (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал «Нову Громаду» (кн. IV-VIII, інші місяці просидів у тюрмі) спорадично кількома нападами «Громадську Думку» (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), «Раду» й «Нову Раду», а також усі видання видавництва «Вік» з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціалами С. Є., С. Є-мов, або псевдонімом – Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земиць, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Немо, П. Устяк, С. Александрович, С. А-вич, тощо), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано понад 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніші з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов розпочав свою літературну кар'єру, він довго не стояв; його спеціальністю зробилася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий «сурогат» історії української літератури – уміло дібрану антологію «Вік» з біографіями письменників [3 томи, 1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню «Історію українського письменства», починаючи з найдавніших ще великокняжчих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид. – 1917 р., коротке підручне – 1918 р.]. До цієї капітальної праці С. О. Єфремов підготовлював матеріал на протязі довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Єфремов не тільки критично перестудіював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К[отляревського] [як от про Стешенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо- і бібліографічними

замітками та увагами [1909 і 1918 рр.]. Українська Академія Наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського - і ніхто краще за Єфремова не зможе виконати таку задачу. Із дальших наших літературних класиків першої половини ХІХ в. і аж до кінця 60-х років С. О. Єфремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським – Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Єфремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою-Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвінок [1911–1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість «Люборацькі» Єфремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Кониського, Єфремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном «Літературно-Науковий Вістник» [1899 р.], Єфремов щороку подавав у ньому низку статтів і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899–1901], про офіційну критику на Шевченка з року 1865-го [1905 у «Збірнику на честь М. С. Грушевського»] і т. д. Відколи настала змога для Єфремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган «Рада», і Єфремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спиняють: відношення українських письменників до Шевченка [1907], «Шевченкова» мова [1907], славнозвісне Шевченкове «Посланіє» [1907]; він спиняється над новим виданням «Кобзаря» [1908], що над ним попрацював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб спопуляризувати Шевченка серед як найширшої публіки, Єфремов нарешті пише просвітню книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а потім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу оці рядки, Т-во «Просвіта» видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: «Шевченкова Могила».

Письменників після Шевченка, післяреформеної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками,

критик Єфремов студіював не менш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціальну основну його розвідку про повістяра Ів. Нечуя-Левицького: «Бытописатель пореформенной Украины» [«Киевская Старина», 1905], про видатного галицького письменника-енциклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його «Драм і Комедій» С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка [1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академік Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріарх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918] знайшли у С. О. Єфремова щирі оцінку.

З єфремовських статтів про українських письменників молодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначим статті про Б. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1913], про Лесю Українку [1912, 1913] М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть, чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчости.

В «Киевской Старине» та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативним і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [«В поисках новой красоты» – «Киевск[ая] Стар[ина]», 1902; «Літературний намул» – «Рада», 1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка – і безпощадно осуджує його антихудожні своерідно-етичні тенденції та його своерідну мораль [«Гнучка чесність» – «Рада», 1909]. Він вітає новітній талан Олеся, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [«Муза гніву і зневір'я» – «Рада», 1909; «В боротьбі з забуттям», 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захаращує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших «малоросійських драматургів», їм же ність числа («Літературний Бонавентура» – «Киевск[ая] Стар[ина]», 1905].

Коли б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні

замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третєорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства, – матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додаю до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцистичних статтів [на них спинятися мені тут немає чого] – і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академіки класу красною українською письменства повинні дбати, «щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста», – то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. А. Кримський

ДОДАТОК 20

Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку // Українське життя. – Подєбради, 1926. – 21 жовтня. – С. 1–2.

В історії української національної свідомости та українського визвольного руху золотими словами вписано ім'я Сергія Єфремова. Минає 50 літ його віку – вік ще не старий, але поважний в обставинах української національної праці, де, як на війні, час треба рахувати принаймні удвоє.

Народився Сергій Олександрович Єфремов 19 (нов. ст.) жовтня 1876 р. на Київщині, у священничій родині, початкову і середню освіту проходив у духовній школі. Ще тут, на шкільній лаві, зазнав нагінок за українство, але щасливим наслідком того були – здобуття позашкільним способом матури та освіта університетська.

В зворушливих рисах встають у моїй пам'яті початки літературної праці С. Єфремова. Надзвичайно скромний юнак четвертої класи в свіжому запалі українського переконання, у неясних ще мріях національної праці, повіряв він мені перші спроби свого пера, які появлялись у «Дзвінку», у «Зорі». То були, як звичайно у таких випадках, белетристичні писання, але поруч з ними появляється в «Правді» (1895 р.) перша його публіцистична стаття з приводу чергової українофобської виходки «Киевлянина».

Ці перші виступи літературні назавше вирішили життєву долю колишнього скромного юнака, нині – заслуженого, славнозвісного письменника нашого.

Та доля його – чиста письменницька доля. В час, коли не було у нас своїх періодичних видань, він присвятив себе самій лише літературній праці і ніколи за все своє життя не приймав ніяких інших обов'язків, крім літературних та громадських, послідовно вперто зрікаючись усяких «посад» для заробітку, всіх спокус звичайної життєвої кар'єри. Розуміється, то було життя не сите, життя справжнього анахорета щодо звичайнісіньких життєвих потреб.

Але ціною зречення життєвих благ купив він собі цілковиту свободу духа, незалежність од усіх тих спокус, що на кожному кроці чигали на тодішнього українського громадянина та непоборимо звертали його з послідовного шляху українського, - бо ж нинішні люде не повинні забувати, що обставини національного життя, ще до десяти останніх літ, були у нас на Україні чужі, московські, а які ж вони були в часах ще до першої української революції! За винятком хіба що О. Кониського та Б. Грінченка, я рішуче не знаю серед українських діячів, що у тодішніх обставинах так послідовно, як С. Єфремов, додержували гідности українського письменника-громадянина; все своє життя він писав або українською мовою, або – коли й російською – то лише в українських справах.

Та разом з тим не можу назвати навіть серед найповажніших людей наших людину такого високого морального авторитету, яким завше користувався С. Єфремов серед українського громадянства, якого був він завше найчистішим сумлінням. Нічим незраджена відповідність його словам чинові обеззброювала навіть його противників, своїх і чужих, яких він завше мав досить з становище українського публіциста, непримиримого щодо своїх

літературно-громадських та суто моральних позицій.

В журнальній праці знайшла собі натуральний вияв темпераментна громадянська вдача нашого письменника. Це публіцист в найкращому розумінні цього слова, волею Божою, - український громадян в кожному рядку своєї газетної чи журнальної праці. І в високому патосі захоплення чи обурення, і в їдких його висловах іронії чи сарказму, і в спокійно-розважливому трактуванню справи однаково виразно й незмінно світилася ясність української думки, переконання в правоті та в непереможності української справи.

Робота публіциста тим, взагалі, невдячна, що вистраждані та кровію серця зрошені думки й почуття його – живуть один день, поки свіжа та газетна шпальта, що на ній знайшли вони свій вияв. Але я глибоко певен, що ідеї С. Єфремова, висловлені в його незчисленних статтях газетних чи журнальних, ні в яких обставинах не втратять свого значіння.

Коли сам автор не систематизує своїх статей, розкиданих по численних періодичних виданнях, не складе їх по цеглині в одну згідну будівлю українського національного світогляду, то, безперечно, зроблять це у свій час ті, що працюватимуть над засадами української національної ідеології.

Писання С. Єфремова дадуть їм матеріал невичерпний і його ідеї як були у свій час, так і будуть надалі основою українського громадського виховання, засадами українського національного будівництва. Сергія Єфремова по всій правді треба вважати за одного з видатніших творців нашої національно-громадської ідеології.

С. Єфремов – не лише публіцист, але в такій самій мірі – літературний критик. Ця друга сторона літературної його творчості тісно й органічно сполучена з першою на одній основі громадянської, національної думки. І в працях його про окремих письменників (Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка, Франка, Карпенка-Карого, Коцюбинського, Короленка та ин.), і в двохтомовій його «Історії Українського Письменства», поруч з оцінкою властиво художньої сторони письменства, завше виразною ниткою проходить оцінка його з погляду національно-громадського; тому навіть літературно-критичні твори нашого письменника-громадянина складають невичерпане джерело свідомости

– національної і громадської. Про об'єктивну ж вартість літературно-критичних праць С. Єфремова ясно свідчить той факт, що, коли утворено було Українську Академію Наук, то обрано його першим академіком класи красного письменства (від р. 1919) та академіком на кафедрі історії українського письменства (р. 1920).

В нинішніх обставинах замовк наш видатніший публіцист, – для його вільного горожанського голосу не має місця в казенній, рептильній пресі. Духова творчість його спрямована на ділянки історії українського письменства, історії визвольного та взагалі [роз]умового руху на Україні (декабристи, масони), плекання української мови. В цьому останньому напрямі роля його була і єсть незмірно велика. Українська мова – це чистий культ для Єфремова. Мало хто у нас так запопадливо вистудював рідну мову – і по зразках народньої мови (він і сам ще з дуже молодих літ поробив багато фольклорних записів), і по пам'ятках нашої літератури, і в час відповідального творіння нашої літературної мови він, серед загальної неохайности, завше був не лише пуристом мови, але й справжнім художником слова, – і писання Єфремова назавше будуть зразком класичної української мови. Тож легко можна зрозуміти, яке значіння має нинішня праця С. Єфремова над словником української мови, який видає Всеукраїнська Академія Наук.

Як колись Сковорода, наш письменник може сказати про себе: «світ ловив мене, та не впіймав». Дійсно, життя і діяльність його дають приклад виняткової відданости інтересам української національної ідеї та української справи. Це справжній лицарь національного обов'язку за всяких обставин.

О. Лотоцький

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

(прізвища сучасних авторів виділені курсивом)

- Агеева В. 147
Аквинський Хома (Томас) 229
Аксаков Іван 214
Акулова Н. 234
Амчиславський, власник друкарні 97
Андреев Леонід 229, 231
Андрійко, літературний персонаж 145
Андрій Боголюбський 53
Антонович Володимир 11, 12, 117, 247, 281,
Антонович Марко 63
Арістотель 217, 220, 267
Архилох з Пароса 268
Артемовський-Гулак (Гулак-Артемовський) Петро 29, 206, 210
Арцибашев Михайло 229
Ауербах Бертольд 165, 167
Афанасьєв-Чужбинський Олександр 172
Бабець П. 107
Багалій Дмитро 26, 117
Байрон Джордж Ноел Гордон 210
Бакунін Михайло 80
Балабко О. 226
Балуєв Б. 71
Бандтке С. 213
Баранович Лазар 259
Барвінок Ганна (Куліш Олександра) 127, 209, 211, 284
Барський П., видавець 139, 225, 290
Басара-Тиліщак Г. 34, 53, 86
Батий, хан 53
Баштова Н. 32
Байер М. 244
Бельтов (див. Плеханов Г.) 175
Беневоленські 279
Бецький Іван 214
Белій Д. 107
Белінський Віссаріон 20, 114, 206, 213
Белуосов, автор підручника 266
Белянський, автор підручника 266
Биковський Л. 17
Біднов Василь 142
Білецький Леонід 171, 172, 251
Білецький Олександр 157
Білозерський Василь 125, 214
Білокін С. 41, 45, 95
Білоусенко О. (див. Лотоцький Олександр) 278
Бісмарк Отто фон 241
Бобошко Ю. 204
Бова Королевич, персонаж лубочних видань 279
Бодянський Осип 197, 207
Бойко Василь 259
Бойко Володимир 34, 53, 86
Бойко О. 72, 156, 245, 246
Бойко (Бойко-Блохин) Ю. 31, 46, 47
Бойченко М. 134
Болабольченко А. 28
Болховітінов Євген 213
Бондаренко В., друкар 134
Борець А. 35, 90
Боровиковський Лев 206
Бочковський Ольгерд Іполіт 239
Брамбеус, барон (див. Сенковський О.) 166, 167
Брехуненко В. 150

- Бронштейн Лев (див. Троцький Л.) 238, 248
 Будень В. 244
 Будилович Антон 247
 Будилович Борис 235, 236, 237, 238, 239, 244, 245, 248
Буженко Т. 187
Бутич І. 93
 Вартовий П. (див. Грінченко Б.) 59, 93, 95
Василенко Н. 132
 Василь Павлович, літературний персонаж 232
 Василько, літературний персонаж 145
 Василько Микола, барон 152
 Вербицький (Антіох-Вербицький) Микола 188
 Верн Жюль (Жюль) 279
 Вернадський Володимир 24
Верстюк В. 34, 53, 72, 86, 139, 156, 195, 245
 Веселовський Олександр 266
 Вечерницький А. 8, 73, 260
Винар Л. 29
 Винниченко Володимир 100, 102, 131, 135, 152, 218, 229, 232, 240, 243, 245, 285
 Вировий Євген 142
 Височанський П. 240
 Вілінська-Маркович Марія (Марко Вовчок) 125, 147
 Вільгельм I (Великий), імператор 153, 202, 205
Власенко Н. 192
Волковинський В. 193
 Володимир, св.117, 129
 Володимир Мономах, великий князь 183, 185, 221, 269
 Волховський Фелікс 240
 Вольська Францішка 98
 Вольтер (Аруе Марі Франсуа) 237, 248, 265
 Воробкевич Сидір 160
 Вороний Микола 127, 140
 Вусович Д. 93
 Г. С. 240
 Гаврильченко 240
 Гайдалемівський П. 141
 Галка Іеремія (див. Костомаров М.) 207, 214
Галушко М. 169
 Гамсун Кнут 229
 Гатцук Микола 207
 Гейне Генріх 217
 Гермайзе Осип 114
 Герцен Олександр 80, 113, 147, 188
Гирич І. 2, 15, 22, 23, 24, 34, 44, 77, 126, 150, 151, 152
 Глібов Леонід 188, 193, 278
 Гнат, літературний персонаж 138
 Гнатюк Володимир 13, 86
 Гніздовський П., друкар 134
 Гоголь Микола (Гоголь Н.) 131, 208, 210, 212, 279, 280
 Годак В., друкар 119
Годкевич М. 40
 Гонта Іван 159, 161
 Головка П. 240
Головченко В. 68
 Голоскевич Гриць (Григорій) 279
Голуб І. 132
Голубенко П. 34
 Голубець Микола 101
Горбатюк О. 160
Горбач Ю. 127
 Горкіна Л. 67
 Горький Максим 137
 Грабенко Андрій
Грабович Г. 19, 20, 74
 Грабовський Павло 13, 127, 257
 Грабуздов Лупа, літературний персонаж 76
 Гребінка Євген 25, 206, 213, 284
 Грибоедов Олександр 248

- Григорович Дмитро 165, 167
Гринівський Т. 35, 36, 37, 38
Гриценко І. 95, 120
Грицюта М. 225
Грицинський В. 240
Грінгмут В. 247
Грінченко Борис 86, 93, 94, 95, 96, 106, 124, 126, 127, 139, 172, 190, 244, 249, 256, 285, 287,
Грінченко Настя 93, 190
Гросман А., власник друкарні 224
Грушевський Михайло 116, 117, 118, 120, 138, 152, 193, 195, 200, 218, 238, 240, 247, 262, 263, 281, 284
Гете Йоганн Вольфганг фон 114
Гогенцоллерни, династія 153
Гольбавзен Адольф, видавець 125
Гумерус (Гуммерус) Герман 240
Гутенберг Йоган 121
Д. Г. 240
Данилевич В. 152
Данте 198, 201
Датченко Ю. 107
Дашкевич Я. 35, 36, 37, 41, 45, 52, 66, 93, 150
Де-Пуле Михайло 147
Дей О. 248
Демченко Т. 2, 4, 23, 33, 34, 67, 77, 86, 90, 96, 192, 194, 246
Денисюк Микола 135
Денікін Антон 72, 245, 246
Деревицкий А. 267
Деркач Б. 200
Дзюба І. 42, 118, 126
Дикарев (Крамаренко) Митрофан 94
Дикий 240
Діоніс, міфічний персонаж 220
Добровський Йозеф 213
Добролюбов Микола 11, 147, 188, 206, 213, 281
Добрянська Олена 248
Добрянський Адольф 248
Доманицький Василь 6, 12, 55, 121, 156, 157, 174, 199, 247, 251, 284
Донцов Дмитро 101, 104, 151, 240, 244, 292,
Дорошенко Володимир 5, 18, 19, 54, 55, 57, 58, 104, 122, 123, 125, 126, 131, 135, 151, 152, 200, 250
Дорошенко Дмитро 95, 130, 292, 141, 142
Дорошенко Ілля 188
Дорошкевич Олександр 74, 259
Достоевський Федір 115, 147, 280
Драгоманов Михайло 4, 5, 7, 8, 11, 12, 16, 20, 43, 48, 54, 58, 59, 70, 79, 80, 81, 86, 90, 94, 95, 96, 113, 115, 116, 119, 120, 124, 125, 148, 149, 150, 169, 195, 197, 199, 200, 201, 240, 248, 249, 250, 251, 258, 273, 274, 275, 277, 281
Дроздовська О. 35
Дружинін Олександр 147
Дурдуківський Володимир 12
Емар Густав 280
Євшан Микола 75, 106
Егоров Б. 234
Єрмашов Т. 21, 33, 34, 77, 92, 192
Єруслан Лазаревич, персонаж лубочних видань 279
Сфремов Петро 132
Сфремов Сергій 1-36, 42, 44-78, 80-82, 85, 86, 88, 89, 92, 95, 97, 98, 101, 102, 104-106, 108, 112-116, 119, 122, 125-129, 131-135, 138, 139, 140-142, 146, 147, 149, 151, 152, 154-157, 159- 161, 166-168, 170-174, 177-180, 184-187, 192, 193, 195, 199, 204, 213, 214, 219-221, 224-226, 233, 234, 240, 244-249, 256-265, 267-272, 279-289,
Жемчужников Лев 188, 192
Животко А. 41
Житецький Павло 128
Житков О. 142, 143

- Жук Андрій 151, 152
 Жуковський А. 95
 Жулинський М. 18, 158
 Жученко М. (див. Дорошенко Д.) 130
 Заверющенко П. 81
 Заездный М., друкар 80
 Зайцев Павло 8, 73, 76, 259, 263, 264
 Заклинський Ростислав 238, 241
 Залізник Максим 159, 161
 Залізник Микола 4, 6, 81, 82, 83, 150, 151, 152, 249, 251
 Засенко О. 225
 Зашкільняк Л. 153
 Зеров Микола 7, 8, 19, 26, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 45, 73, 74, 75, 76, 93, 220, 256, 259, 270
 Зиновьев Климентій 215
 Зінківський Трохим 57, 96, 124, 126
 Зленко Г. 161
 Злобинцев М. 244
 Зотова З. 69
 Зуляк І. 86
 Івакін (Ивакин) Іван 220, 221
 Іваницька С. 2, 4, 21, 30, 33, 77, 90, 92, 115, 127, 158, 179, 186, 187, 192, 246
 Івченко Михайло 7, 64, 65, 228-234, 252
 Ігнатієнко В. 36
 Ільф Ілля 29
 Іоанн, євангеліст 102
 Іоаннікій (Єфремов), брат С. Єфремова 11
 Іогансон Ф., видавець 157
 Іларіон, митрополит (див. Огієнко І.) 129
 Ілля Людвигович (див. Шраг І.) 187, 189-191
 Ісаєв, автор підручника 256
 Ісаєнко О. 86
 Ісус Христос 102
 Ішуніна Марія 8, 42, 73, 271, 273
 Каманін Іван 214
 Каменецький Данило 62
 Каменський (Камінський) Андрій 229, 232
 Капельгородський Пилип 238, 241, 267
 Каразін Василь 81
 Кармелюк (Кармалюк) Устим 5, 143
 Карманський Петро 106
 Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван 25, 257, 268, 285, 288
 Каутський Карл 244
 Качкан В. 169
 Кащенко Адріан (Андріан) 130, 131, 132, 241, 250
 Кащенко М. 132
 Квітка Григорій (Квітка-Основ'яненко Григорій) 162-167, 170, 171, 208, 209, 211, 213, 215, 251, 284
 Кедреновський Стефан 281
 Кедровський Володимир 106
 Кемпійський Хома (Томас) 229, 232, 234
 Керело, кошовий отаман 158
 Кирило, св. 125
 Кирилук Є. 213
 Киридон А. 56
 Кисіль О. 46
 Ківшар Т. 36
 Кіндратович П. 105
 Кіндратович Ю. 105
 Кіраль С. 96, 126
 Кістяківський Богдан 69, 70, 116
 Кістяківський Олександр 69, 193, 194
 Климакова Ю. 247
 Климентій (див. Зиновьев К.) 210, 215
 Кобилянська Ольга 101, 240
 Кобута Л. 114
 Коваленко Г. А. (Коваленко-Коломацький Г.) 194, 241, 243
 Коваленко Грицько (Григорій) (Коваленко Гр., Коваленко Г. О.) 5, 132-134, 193, 238, 241, 250
 Коваленко О. 2, 77
 Коваль В. 259
 Ковальчук Г. 35, 40
 Когут Лев 241

- Кожанчиков Дмитро 120, 122
Козлов В. 241
Колодзевич Микола 188, 193
Колодзевичі 188
Кондра С. 36
Кондратовіч Людвік (див.
Сирокомля В.) 170
Коник О. 194
Кониський Олександр 6, 10-12, 15,
25, 53, 139, 158, 171, 172, 185-187,
190, 251, 256, 281, 284, 287
Конотопець Н. 132
Кореневич Л. 48
Корнієнко Василь 173, 205
Корнілов Лавр 247
Коробов В. 107
Королевич Н. 35
Короленко Володимир 11, 22, 25,
241, 245, 257, 281, 288
Королів-Старий (Королів) Василь
35, 42
Короткий В. 95, 120
Корсун Олександр, видавець 213
Корш Федір (Хведір) 285
Коряк Володимир 26
Костельник Г. 241
Костенко В. 107
Костомаров Микола 94, 113, 115,
125, 147, 207, 213, 214
Костомаров В. 114
Костюк Григорій 31, 32
Костянтин Мономах, візантійський
імператор 185
Котенко Н. 39
Котляревський Іван 124, 140, 160,
197, 198, 200, 206, 207, 210-213, 216,
280, 283, 284, 288
Котляревський Олександр 207
Котов К. 241
Коцарев О. 30
Коцюбинський Михайло 4, 5, 7,
21, 25, 27, 31, 47, 63, 64, 69, 90, 91,
92, , 93, 106, 130, 135-140, 172, 190,
222-226, 229, 230, 231, 249, 250, 285,
288
Кошиць (Кошиц, Кошиця) Григорій
156, 158
Кошиць Олександр 158
Кравченко В. 150
Крамаренки 279
Краснов 6, 153, 154, 251
Крашевський Юзеф Ігнаці 170
Кримський Агатангел 2, 8, 25, 78,
127, 259, 279, 286
Крип'якевич Іван 104
Кропивницький Марко 190
Кропоткін Петро 241
Крутикова Н. 147
Кузик В. 220
Кулик Іван 26
Кулеша Н. 155
Куліш Пантелеймон 7, 17, 33, 61,
62, 63, 89, 94, 108, 139, 143, 145,
146, 147, 175, 186, 206-216, 252, 272,
284
Кульчицький С. 72, 180
Кузьменко Л. 127
Кузьменко Петро 211
Куннова О. 192
Купер Фенімор 280
Купчинський О. 93
Куп'янський Й. 139, 225
Куракін Олексій 200
Курас І. 200
Курбас Лесь (Янович Олександр
Зенон) 7, 201, 204, 205, 195,
Кушнір Макар 141
Кушнір В. 151
Лабінський М. 204, 205
Лаєвський С. 192
Лазар, біблійний персонаж 100, 102
Лазаревський Гліб 85
Лазаревський Михайло 122
Лазаревський Олександр 2, 77, 85

- Лазебний Л.* 35
Лакриментови 279
Лановий І. 119
Лановий Тр. (псевдонім Єфремова) 283
Левенко В. (див. Леонтович Володимир) 15, 184, 241
Левинський Володимир 112-114, 250
Левитський 241
Левицький І. (див. Нечуй-Левицький І.) 11, 13, 25, 63, 127, 136, 138, 257, 280, 281, 285
Левицький Модест 248
Ленін Володимир 31, 67, 68, 71, 179
Ленин Н. (Гльїн) (Ленін В.) 68, 77, 175, 177, 179, 192
Леницький 279
Леонтович Володимир 15, 184, 241
Лермонтов (Лермонтов) Михайло 280
Лизогуб Дмитро 188, 193
Лизогуби 186, 188, 192
Линниченко Іван 5, 116, 117, 118, 250
Липа Іван 105
Липа Юрій 4, 103, 104, 105, 242, 250
Липинський В'ячеслав 97, 98
Лисенко Микола 26, 190, 220, 285
Литвицький М. 259
Лібкнехт Карл 242
Лічков Леонід 259
Лобода Андрій 259
Лозинський Михайло 6, 167, 168, 251
Лозовий В., видавець 21, 92, 192
Лотоцький Олександр 2, 8, 9, 10, 12, 126, 259, 281, 286, 289
Лукашевич Василь 196, 200
Лучка Л. 174
Львов Н. 248
Льова, літературний персонаж 130
Любченко Панас 29
Людовік XV, король Франції 246
М. Л. (Левицький Модест) 237, 248
М. С. 86
Маєвський Іван 242
Мазепа Іван 215, 237, 239, 240, 242, 244, 245, 267
Мазепа Ісаак 142
Мазний В. 139, 140, 225
Майн Рід Томас 280
Майстренко Федот 242
Маковей Осип 124
Макогоненко (Макогон Д.) 86
Максимець І. 160
Мандрика М. 172
Манжура Іван 173
Манецький В., друкар 119
Марієт (Марієтт) Ф. 280
Маркович Опанас 147, 188
Марковичка (див. Вілінська-Маркович Марія (Марко Вовчок) 57, 124, 125, 147
Марковський М. 270
Маркс Карл 175, 176
Масанов І. 247
Маслюк Ф. 63
Масненко В. 117, 118
Матросов Я. 142
Матушевський Федір 12, 194
Меленевський Маркіян (Мар'ян) 104, 151
Меженко Ю. 39, 40
Меленчук О. 122, 135, 174
Мельник В. 234
Метлинський Амвросій 207, 214
Мефодій, св. 125
Микитась В. 221
Микитась Н. 221
Микола I, імператор 214
Микола II, імператор 155
Миколай, св. 76
Микуляк Я. 86
Милорадович Григорій, граф 193
Мирний Панас 11, 25, 136, 173, 281
Миронець Н. 16, 23, 90
Михайленко М. 242

- Михайловський Микола 11, 176, 281
Мицок Олександр 8, 73, 101, 260, 262
Мілюков Олександр 113, 114, 115
Мілюков Павло 113, 114, 155
Міхновський Микола 126, 242
Міяковський Володимир 26, 259
Міцкевич Адам 210
Міщук Р. 150
Могила Петро, митрополит 215
Могила Семен 220
Могилянський Михайло 69, 192, 224
Модзалевський Вадим 193
Мойсей, біблійний персонаж 91, 93
Молох, міфічний персонаж 182, 184, 185
Мономах, Володимир, великий князь 183, 185, 221, 269
Мономах, Костянтин, візантійський імператор 185
Мордовець (Мордовцев) Данило 128, 279
Мороз М. 95, 213
Москаленко М. 45, 93
Музичко О. 118
Муравйов Михайло 265
Наєнко М. 146, 157, 167
Назаріїв Олекса 151
Назарук Осип 242
Нарбут Юрій (Георгій) 75, 76
Наталя, літературний персонаж 232
Науменко Володимир 247
Наумов С. 126
Нахлік Є. 18, 63, 146, 147, 215, 216
Неврлий М. 42
Нечуй-Левицький Іван 11, 13, 25, 63, 127, 136, 138, 257, 280, 281, 285
Некрасов Микола 246
Никитин Іван 147
Николаєв П. 234
Ніковський Андрій 17, 23, 26, 38, 43, 50, 75, 76, 178, 179, 259
Ніконова І. 193
Ніс Степан 188, 193
Новицький Олекса 26
Новосьолова Л. 86
Обюртен Віктор 7, 201-205, 252
Овсяннико-Куликовський Дмитро 266
Овчаренко М. 12, 13, 17, 19, 21, 29
Огієнко Іван 5, 128, 129, 237, 245, 250
Оглоблин О. 28, 29
Одіссей, міфічний персонаж 216
Олександр II, імператор 122, 192
Олесь Олександр 285
Олійник В. 35
Омельчук В. 86, 119, 134
Онищенко В. 23, 192
Онищенко О. 86, 134
Орлик Пилип 242
Островський Олелько 242
Охрименко (Охріменко) 11
Охримович Юліан 7, 8, 54, 55, 195-200, 252, 274-277
Павлик Михайло 6, 55, 113, 115, 119, 148, 150, 167-169, 251
Павличко Д. 126
Павличко С. 126, 205, 256, 270
Павлович Борис 280
Павловський Іван 98
Павловський Мефодій 8, 73, 264, 265
Пайнс Р. 71
Палієнко М. 80, 81, 246
Паночіні Сергій 36
Панченко В. 32, 74, 75
Панчук О. 221
Паньківський Кость 89
Панькова С. 81
Патер І. 104
Пеленський Я. 98
Передерій І. 97, 98
Перетц Володимир 32
Петлюра Симон 24, 129, 142, 184, 238, 248
Петров (Домонтович) Віктор 29, 38, 39

- Петров Микола 128, 219, 221, 285
Петров О. 123, 125
Петров С. 35
Петросюк М. 187
Пилепенко В. 152
Пильчиков Дмитро 128
Пирогов Микола 188
Писарев Дмитро 213
Писемський Олексій 280
Підкова І. 150, 200
Піменова С. 242
Пінчук Ю. 115
Платонов О. 247
Плевако Микола 26
Плеханов Георгій 68, 175
Плетньов (Плетнев) Петро 76, 162-164, 166, 167
Повинухин Фалалей (див. Квітка-Основ'яненко Г.) 77, 163-167
Погрібний А. 96, 126
Подолінський Сергій 115
Полікрат Самоський 267
Поліщук В. 157
Полонська-Василенко Наталія 179
Полторак С., видавець 246
Полуботок Павло 242
Поталчук Т. 35
Потебня Олександр 266
Присяжнюк 75
Прокопович В'ячеслав 259
Проценко О. 98
Прутков Козьма, колективний псевдонім 76
Пученков О. 246
Пушкін (Пушкин) Олександр 102, 184
Равлюк 108
Рай Л. Л. 242
Раковський Християн 66
Распутін Григорій 155
Ревуцький Дмитро 8, 73, 216-220, 265, 269, 270
Ревуцький Левко 220
Ребенщукова Тетяна, літературний персонаж 169
Реннт О. 155
Реннер К. 242
Рігмідін (Ричмидин В.) 243
Різниченко (Резниченко) Василь 242, 245
Розумовський Кирило 197
Романов Олексій, цар 150
Романюк М. 169
Рубльов О. 97
Рудий Г. 38
Руданський Степан 278
Рудичів Іван 142
Русова Софія 106, 243
Русови 190
Ручка Ю. 243
С. А. (див. С. В.) 91, 93
С. В. (Супранівський В.) 93
С. Д. 270
Савенки 70, 235
Савенко Анатолій 246
Савчук О., видавець 200
Садовський Валентин 259
Садовський Микола 217, 246
Салівон Григорій 259
Саліковський Олександр 75, 184, 243, 259
Салтиков-Щедрін Михайло 11, 248
Самійленко Володимир 171, 172, 190, 245
Санд (Занд) Жорж (спр. прізвище Дюпен Аврора) 165, 167
Санін, літературний персонаж 232
Сарана Ф. 187
Сарбей В. 200
Саул, біблійний персонаж 108
Сафо (Сапфо) 200
Светлогуб Анатолій, літературний персонаж 193
Свидницький Анатоль 11, 17, 281, 284
Світленко С. 193, 194

- Святослав Ярославич, київський князь 218, 220, 269, 271, 288
- Семен, літературний персонаж 137
- Сенковський Осип (Юліан) 167
- Сергій Олександрович (див. Єфремов С.) 9, 11, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 47, 50, 55, 69, 256, 279, 286
- Сільвестров В.* 63
- Симиренко Василь 184
- Сирокомля Владислав 170
- Сиротюк О.* 187
- Сідлецький Людвік 97
- Сімович Василь 160
- Сіроштан (Сироштан) 244
- Скабичевський Олександр 11, 281
- Скалозуб, літературний персонаж 238, 248
- Скальський В.* 34, 53, 86
- Скварко З. 243
- Сковорода Григорій 9, 39, 166, 215, 289
- Скоропадський Павло 24, 152, 218
- Скоропис-Йолтуховський Олександр 104, 151, 243
- Скочковський Лука 11, 126, 281
- Скрипник Микола 29
- Слабошпицький М.* 27
- Славинський (Славінський) Максим 259
- Смаль-Стоцький Ст. 6, 158-161, 281
- Смирнови 279
- Смирновський, автор підручника 266
- Смілянська В.* 158
- Смолій В.* 115
- Смуток П. (див. Стебницький П.) 4, 6, 61, 89, 90, 180
- Соловей Дмитро 97
- Соловей Е.* 20, 30, 49, 81, 122, 138, 174
- Соня, літературний персонаж 130
- Сорокін Б. 248
- Сохань П.* 81, 95, 150
- Старицька-Черняхівська Л. 243
- Старицький Михайло 171, 172
- Старовойтенко І.* 16, 46, 52, 89, 127, 185, 192
- Стасюк Микола 247
- Стася, літературний персонаж 231
- Стебницький Петро (Смуток) 4, 6, 8, 44, 46, 52-55, 61, 75, 76, 89, 90, 180-184, 192, 243, 249, 259, 274, 278
- Степанківський Володимир 151, 152
- Стефаник Василь 35, 130, 160
- Степенко Іван 283
- Стороженко Андрій 117
- Стороженко Микола 117
- Струве Петро (Пьотр) 67-71, 116, 118, 175, 177, 179, 180
- Ступак В.* 77
- Суворов Олександр 248
- Сулима М. М.* 45, 93, 256, 270
- Сулима М. Ф. 26, 27
- Супронюк О.* 82, 155
- Счастний (Щасний) Саламон 210, 215
- Тарновський Василь 278
- Татусь М.* 29
- Тацитурнови 279
- Терниченко Аристарх 245
- Тетмайер Кажимеж 43
- Тимошик М.* 41, 129
- Тисяченко Г. (див. Салівон Г.) 259
- Тичина Павло 65, 227
- Тищенко І.* 95
- Тищенко Юрій 243
- Тищинський Олександр 188
- Тіцян (Тіцян Вечелію) 147
- Толочко О.* 117, 118
- Толстой Лев 193, 231, 271, 280
- Толстой Олексій 280
- Толстой С. Л. 271
- Томенко М.* 120
- Треф 237, 248
- Троцький Лев 248
- Троцький Микола 6, 153, 154, 169, 170, 251
- Труба Іван 5, 140-143, 243, 250

- Туган-Барановський Михайло 6, 38, 67-68, 71, 72, 174-179, 251, 262
 Тургенев Іван 280
Турченко Ф. 126
 Уальд (Уайльд) Оскар 248
 Українка Леся 31, 74, 127, 130, 171, 172, 285
Ульяновський В. 221
 Успенський Гліб 11, 281
 Устинов М. 147
Ушкалов Л. 200
 Фамусов, літературний персонаж 248
Федорук Я. 150
Федорців Ф. 200
 Федр (Фредр) 268
 Федькович Юрій 125, 160
 Филипович Павло 26, 40, 42, 44
 Фівейський Василь, літературний персонаж 234
 Фівейський Хома, літературний персонаж 228, 232, 234
Філатова О. 234
 Франко Іван 4, 11, 13, 16-18, 20, 25, 32, 35, 55, 63, 90-93, 102, 108, 126-128, 153, 160, 192, 238, 241, 248, 249, 256, 257, 281, 285, 288
 Фріденбаум Альма 134
 Хемніцер Іван 118
 Хильчевський Іван 179
Хмарський В. 118
 Хмельницький Богдан 150, 160, 161
Хорунжий Ю. 195
 Христюк Павло 4, 91, 92, 249
 Хуторний (див. Лубенець) Тимофій 279
Цимбалюк М. 34
Чабан М. 132, 142, 174
 Чабаненко В., видавець 157
 Чайченко (див. Грінченко Б.) 86, 95, 171, 172
 Червінський Петро 190
 Чередниченко Варвара 6, 185-187
 Череповський Є., видавець 129
 Чернишевський Микола 20, 188
 Чернявський Арсеній 129
 Чернявський Микола 5, 105-107, 139, 250
 Чехов Антон 11, 229
 Чижевський Дмитро 20
 Чикаленко Євген 15, 16, 22, 23, 65, 88, 89, 184
Чмырь (Іваницька) С. 126
Чорній В. 35
 Чубинський Павло 128
 Чужбинський А. (Афанасьєв-Чужбинський О.) 171, 172
 Чупров Олександр 262
Шаблювський Є. 200
 Шалигин, автор підручника 266
Шандра В. 150
 Шаповал Микита 101
Шаповал Ю. Г. 102
 Шафарик Павел Йозеф 85
 Шашкевич Маркіян 17, 284
 Шевелів Борис 193
Шевченко В. 192, 194
 Шевченко Варфоломій 158
 Шевченко Тарас 2, 5, 6, 8, 13, 17, 25, 26, 29, 43, 44, 46, 47, 55, 57, 60, 61, 85, 86, 106, 107-109, 111, 120-122, 124, 126, 134, 135, 140, 143-146, 156-161, 165, 170-174, 188, 190, 192, 196-198, 200, 206, 208, 211, 212, 215, 251, 263, 264, 271, 272, 275, 279, 280, 284, 285, 288
Шевчук В. 140, 225
 Шекспір Вільям 268
 Шелгунов Микола 11, 281
 Шероцький (Широцький) К. 278
 Шиллер Йоганн 210
 Шишацький-Ілліч Олександр 215
 Шмидт, власник друкарні 157
 Шомін Юрко
 Шраг Ілля 7, 8, 23, 38, 66, 67, 187-195, 251, 278

- Шульгин (Шульгін) Василь 115, 235, 246, 247
Шульгин Олександр 23, 179, 243, 259
Шульгини 235
Шумило Н. 21, 107
Шуст Р. 150, 200
Щадилов О. 243
Щедрін (див. Салтиков-Щедрін М.) 11, 248
Щоголев Сергій 69, 179
Щоголів Яків 211
Щукин Пилип 6, 173, 174, 251
Щурат Василь 127
Юзефович Михайло 120, 122
Юноша В. (див. Єфремов П.) 132
Юркевич Л. 152
Юркевич Осип (Йосип) 237, 245
Юс Данило (див. Куліш П.) 215
Яворницький Дмитро 106
Якимович Б. 192
Яковенко В., видавець 157
Якубович Петро 142
Якубський Борис 42, 259
Ян II Казимир, польський король 161
Янчук О. 104
Яринович А. (див. Ніковський А.) 36
Ярослав Мудрий 220
Ярошевський Богдан 151
Ясь О. 115, 117, 150
Яценко В. 142
Яцків Михайло 93
Christ Wilhelm 266

ФОТОДОДАТКИ

Товариство „ЧАС“ у Київі
ПРОДОВЖУЄ НА 1918 РІК ВИДАННЯ
й приймає передплату
НА МІСЯШНИЙ КРИТИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЧАСОПИС

Книгарь

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА,
(РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ)

Часопис „Книгарь“ подає повні відомости про діяльність всіх українських видавництв; оповідає про всі наміри й плани кожного видавництва; про всі книжки, що вийшли або мають вийти.

„Книгарь“ при участі відомих українських письменників і знавців з різних спеціальностей дає оцінку кожного видання; оповідає про його зміст, зазначає його якости й хиб.

Ціна часопису „Книгарь“ з пересилкою на рік — 15 карб.; з першого квітня до кінця року 12 карб. Перші чотири книжки „Книгара“ за 1917 р. досягаються новим передплатникам за додаткову плату в 3 рублі. Оповістки видавництва по 50 к. за рядок.

Гроші на передплату надсилають по адресі: Київ, Володимирська 42, „ЧАС“, редакція „Книгара“.

Щоб не було задержки в висилці, треба поспішати з передплатою.

„Книгарь“ — необхідним справочником і порадином для всіх осіб та інституцій, що купують або цікавляться книгами; особливо він потрібен для бібліотек, книгозбірень, земств, „Пресит“, учительства.

Року 1917 вийшло чотири числа „Книгара“, в яких уміщено багато статей і розглянуто спеціалістами 240 книг та підручних видань.

ВЪ 1917 Р. В „КНИГАРИ“ ПИСАЛИ ТАКІ НАШІ ПИСЬМЕННИКИ:

П. Богачький, Л. Бурчак, М. Бурчак, А. Вечеринський, С. Волох, О. Волошан, П. Гай, А. Грабенко, В. Гордієнко, О. Діхтарь, Г. Дмитренко, Д. Дорошенко, Б. Дорошкевич, О. Дорошкевич, Н. Дубровська-Трикулевська, В. Дубровський, В. Дурдуковський, В. Д—кий, С. Ефремов, М. Жученко, П. Зайцев, М. Зеров, Н. Ішуніна, В. Корольов, В. Корінь, А. Копиць, М. Левицький, О. Левицький, К. Лосєвский, О. Лотоцький, Е. Лукасевич, П. Михайлович, О. Мицюк, В. Молзалевський, А. Шкоєвський, О. Олесь, М. Павловський, О. Паночкін, В. Петрушевський, П. Погорілко, Пожарський, В. Порш, Д. Ревуцький, С. Русова, М. Садовський, І. Свеніцький, Ю. Сірий, М. Сріблявський, В. Старий, Л. Старицька-Черняхівська, Е. Тимченко, Ю. Тищенко, В. Хоменко, С. Черкасенко, М. Шаповал, К. Широцький, О. Шульгін, Н. Шульгіна-Іщук, А. Яковлів, А. Яришівич.

Видавець — Т-во „Час“.

Редактор — В. Старий.

**В оформленні «Книгаря» брав участь
видатний графік Георгій Нарбут**

Заголовок: Книгарь. Літопис українського письменства 1920. **Підпис:** Г.Н. 20. **Туш.** Власник В.П. Нарбут (Каталог оригінальних творів Г.І. Нарбута. Склавав Ф. Ернст // Георгій Нарбут: посмертна виставка творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. [Київ]: Держвидав України, 1926. С. 109).

Літературне життя.

(Звістки та чутки).

◁▷ Відомий письменник С. Єфремов цілком переробив і підготував до друку свою „Історію письменства“. Книжка вийде в двох томах. Том другий уже друкується в Лейпцігу.

◁▷ Він же з пропозиції Академії Наук закінчує бібліографію всіх друкованих ним книг, статей, заміток etc., що складе книгу коло 10—15 аркушів друку.

◁▷ Академиком С. Ол. Єфремовим детально розроблено і подано до 1-го Відділу Академії Наук план академічного видання бібліотеки українських класиків. Перший випуск, присвячений ів. Котляревському, складе коло трьох великих томів (дивись ширше „Книгарь“, № 20). Другий випуск складе один том анонімної і дрібної літератури після Котляревського, з коментаріями і статтями до неї. Третім випуском підуть твори Гулака-Артемовського. Вей видання оздоблено буде портретами, малюнками, знімками, факсиміле.

◁▷ Т-во „Просвіта“ у Києві, продовжуючи видання біографічної серії на зразок попередніх видань, замовило С. Ол. Єфремову скласти біографії М. Драгоманова і Ів. Карпенка-Карого, П. Зайцеву біографію Г. Сковороди, М. Зерову біографію М. Коцюбинського.

◁▷ С. Ол. Єфремов підготовляє до нового видання дві брошури Доманицького—про Галичину і Буковину, що мають бути видані Т-вом „Просвіта“ в серії „Наші землі і землі наших сусідів“.

Літературне життя (Звістки та чутки)
 («Книгарь», 1919, ч. 21, травень, стовп. 1429)

Сергій Єфремов

**Публіцистика в «Книгарі»
доби війни та революції
(1917-1920)**

*Упорядкування, текстологія, вступні статті, примітки,
іменний покажчик – С.Г. Іваницька, Т.П. Демченко*

Комп'ютерний набір та верстка – Олександр Іваницький

*Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути
використана чи відтворена без письмового дозволу упорядників.*

Підписано до друку: 20.02.2018 р. Формат 60x90/16
Папір офсет. Друк цифровий. Гарнітура Century Schoolbook.
Умовн. друк. арк. 16,9 . Облік.-вид. арк. 17,46
Наклад 300. Замовлення № 0218-37.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон+38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.